प्रकरण ५ वे

सारांश, निष्कर्ष शिफारशी व उपाययोजना

When you start maching in the right direction with the right inspiration in your self you shall find a long, crowed behind you. So rise above the limitation see in one sweep the past present and the possible future.

lkjka'k] fu"d"kZ] f'kQkjlh o mik;;kstuk

5-1 izdj.k ifgys %&

शिक्षण हे मानवाला व समाजाला मार्गदर्शन करणारी शक्ती आहे. शिक्षणाचे मानवी जीवनातील महत्व अनन्य साधारण आहे. आजवर शिक्षणाबाबत अनेक परिभाषा करण्यात आल्या. शिक्षणाचा अर्थ मानवाने अत्यंत संकुचित ठेवला पण जेव्हा जेव्हा मानवाने शिक्षणाबाबत संकुचित दृष्टिकोन ठेवला तेव्हा विविध तज्ज्ञांनी शिक्षणाबाबत विविध संकल्पना मांडल्या. प्राचीन काळापासून शिक्षणविषयक संकल्पना व शिक्षणाची ध्येये व त्याला अनुरुप शिक्षण प्रक्रिया ही मांडण्यात आल्या आहेत. त्यात प्रामुख्याने वेदकालीन शिक्षण संकल्पना मध्ययुगीन कालखंडात स्वातंत्र्यपूर्व काळातील, स्वातंत्र्योत्तर काळातील, अनेक शिक्षण आयोगाने ह्याबाबत विचार केला. भारतीय अध्यात्मवादाचा पुरस्कार करुन त्याला अनुसरुन शिक्षण संकल्पना मांडणाऱ्या तज्ज्ञांपैकी शंकराचार्य, स्वामी विवेकानंद, योगी अरविंद, दयानंद सरस्वती, डॉ. राधाकृष्णन इत्यादी तज्ज्ञांनी ह्याबाबत विवेचन केले आहे. त्यांनी शिक्षण विषयक संकल्पना तर मांडल्याच ह्याच सोबत शिक्षणाची कार्य, शिक्षणप्रक्रिया, जीवनाची ध्येय, अध्ययन अध्यापन पध्दती, गुरुशिष्य संबंध, शिस्त स्वातंत्र्य इ. संकल्पनांना त्यांनी मूर्त रुप दिले. पाश्चात्य तत्वज्ञानात सुध्दा सॉक्रेटीस, प्लेटो, हेगेल इ. तज्ज्ञांनी ह्याबाबत कार्य केले आहे.

ह्या सर्व तज्ज्ञांप्रमाणेच स्वामी चिन्मयानंद ह्याचे तत्वज्ञान आहे पण अद्याप ते शिक्षण क्षेत्राला दुर्लक्षित आहे. वेदांताचे आधुनिक काळातील एक गाढे अभ्यासक व महान ज्ञान तपस्वी स्वामी चिन्मयानंद ह्यांच्या कार्याला प्रकाशात आणणे ही आजच्या काळाची गरज आहे. स्वामी चिन्मयानंद ह्यांची विपूल ग्रंथसंपदा उपलब्ध आहे. वेदांताधिष्ठित तत्वज्ञानाचा, शिक्षणाचा प्रचार व प्रसार करणाऱ्या चिन्मय मिशनचे जाळे संपूर्ण जगभर आहे व ह्या शाळांमध्येही आधुनिक शिक्षण व संस्कारशिक्षण ह्याचा अत्यंत सुरेख समन्वय साधला आहे. पण अद्याप शिक्षण क्षेत्राला स्वामी चिन्मयानंद ह्यांची शैक्षणिक विचारधारा अद्याप अनभिज्ञ आहे. शिक्षणशास्त्राच्या अभ्यासक्रमात ह्यापूर्वी नमूद करण्यात आलेल्या सर्व तत्वज्ञ शिक्षण तज्ज्ञांचा अंतर्भाव करण्यात आला आहे पण स्वामी चिन्मयानंद ह्यांच्या विचारप्रणालीचा अंतर्भाव मात्र अद्यापही करण्यात आलेला नाही.

la'kks/kukph xjtvkf.kegRo%&

आधुनिकीकरणाच्या ह्या लाटेत आज अनेक प्राचीन विचारांची पुनर्स्थापना करण्याची वेळ आज आली आहे. आपल्या भारतीय संस्कृतीतील मूल्य समुहाचा युगानुकुल आशय आपणास शोध घ्यावा लागेल. कारण आजची संस्कृतीही प्रचंड भोगवादी बनली आहे. स्वामी चिन्मयानंदांच्या विचारात धर्म संस्कृती, हिंदुत्व इ. विषयावरील युगानुकुल भाष्य आपणास आढळते. आज अनेक लोकांनी उच्च पदव्या संपादन केल्यात पण भारतीय आध्यात्मिक ऐश्वर्याबद्दल ते अद्यापही अनभिज्ञच आहेत. ही अनभिज्ञता लक्षात घेऊन वेदांताचे ज्ञान सर्वसामान्य लोकांपर्यंत पोहोचविण्याचे कार्य प.पू. गुरुदेवांनी केले आहे. ह्यात गुरुदेवांनी स्थापन केलेल्या चिन्मय मिशनचा वाटाही खूप मोठा आहे. स्वामी चिन्मयानंद हे हिंदुत्वाचे भाष्यकार, युगशिक्षक, लोकशिक्षक होते ते आचार्य होते, संशोधक होते. तरुणांबाबतचा त्यांचा दृष्टिकोन अत्यंत सकारात्मक होता. राष्ट्रविकासासाठी सांस्कृतिक चळवळ महत्वाची आहे. हा त्यांचा दृष्टिकोन होता. आधुनिक युगात युवकांना पध्दतशीर प्रशिक्षण देऊन त्यांना माणूस घडविण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला. प.पू. गुरुदेव हे शिक्षणतज्ज्ञ होते. पण त्यांचे शिक्षण विषयक विचाराशी व दृष्टिशी अद्यापही शिक्षण क्षेत्र अनभिज्ञ आहे आणि म्हणूनच ह्या संशोधनाचे प्रयोजन.

समस्या विधान :-

''स्वामी चिन्मयानंद यांच्या शैक्षणिक विचारांचा नवीन अभ्यासक्रमाच्या दृष्टिकोनातून विश्लेषणात्मक अभ्यास.''

कार्यात्मक परिभाषा (Functional Defination) :-

नवीन अभ्यासक्रम :-

एन.सी.ई.आर.टी. ने राष्ट्रीय शिक्षणाचा आराखडा एन.सी.एफ. २००५ हा तयार केला त्यात नवनवीन संकल्पनांचा व तत्वांचा अवलंब केला. ह्या आराखड्यातील गाभाभूत घटकांचा अंतर्भाव विश्लेषणात्मक अभ्यासात करण्यात आलेला आहे.

स्वामी चिन्मयानंद :-

स्वामी चिन्मयानंद यांनी वेदांत प्रसाराचे व त्याच्या माध्यमातून शिक्षणाचे, मूल्य शिक्षणाचे कार्य केले असून त्यांनी चिन्मय मिशनची स्थापन केली व आज संपूर्ण जगभर चिन्मय मिशन ज्ञानाच्या क्षेत्रात शिक्षणाच्या क्षेत्रात कार्यरत आहे.

शैक्षणिक विचार :-

स्वामी चिन्मयानंदांच्या तत्वज्ञानात शैक्षणिक विचारांचा उहापोह यात करण्यांत येईल.

विश्लेषणात्मक अभ्यास :-

शिक्षण ह्या संकल्पनेच्या दृष्टिकोनातून स्वामी चिन्मयानंद यांच्या विचारांचे विश्लेषण करण्यांत येईल.

१) संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :-

१. स्वामी चिन्मयानंद यांच्या साहित्याचा शोध घेणे.

२. स्वामी चिन्मयानंद यांच्या शैक्षणिक तत्वांचा शोध घेणे.

३. स्वामी चिन्मयानंद यांच्या तत्वांची सामाजिक व शैक्षणिक उपयोगिता सिध्द करणे.

२) दुय्यम उद्दिष्ट्ये :-

१) खालील मुद्यांना अनुसरून स्वामी चिन्मयानंदांच्या शैक्षणिक तत्वांचा शोध घेणे.

अ. शिक्षण संकल्पना व शिक्षणाची ध्येय

ब. शिक्षण परिभाषा

क. अध्ययन व अध्यापन पध्दती

ड. शिक्षण पध्दती व शिक्षण योजना

इ. गुरु शिष्य संबंध

फ. शिस्त व स्वातंत्र्य संकल्पना

२) स्वामी चिन्मयानंद यांच्या शैक्षणिक विचारामधून मूल्य शिक्षण योजनेचा शोध घेणे.

३) स्वामी चिन्मयानंद यांच्या "व्यक्तिमत्व विकास" संकल्पनेचे विश्लेषण करणे.

४) स्वामी चिन्मयानंद यांच्या विचारांचा आधुनिक शिक्षण पध्दतीवरील प्रभाव पडताळून पाहणे.

५) आधुनिक युगात स्वामी चिन्मयानंद यांच्या विचारांचे महत्व सिध्द करणे.

६) स्वामी चिन्मयानंदांच्या विचारातून Innovative Ideal concept practices यांचा शोध घेणे.

७) शिक्षणाबाबत व्यापक आराखडा तयार करणे.

चले :-

स्वाश्रयी चले	:	प.पू. स्वामी चिन्मयानंद यांचे शैक्षणिक विचार
आश्रयी चले	:	NCF २००५ नुसार नवीन अभ्यासक्रम
बाह्य चले	:	सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक परिस्थिती

गृहितके (Assumption) :-

१) स्वामी चिन्मयानंद यांच्या साहित्यातून विविध शैक्षणिक तत्वे अभिव्यक्त होतात.

२) स्वामी चिन्मयानंद यांच्या साहित्यातून मूल्य शिक्षणाची योजना अभिव्यक्त होते.

३) स्वामी चिन्मयानंद यांनी व्यक्तिमत्व विकासाची एक व्यापक संकल्पना व योजना मांडली आहे.

४) आधुनिक शिक्षण पध्दतीवर स्वामी चिन्मयानंद यांच्या विचारांचा बऱ्याच आधुनिक संकल्पनांच्या बाबतीत पगडा आढळतो.

५) आधुनिक काळात स्वामी चिन्मयानंद यांच्या विचारांचे महत्व आहे.

६) सामाजिक राष्ट्रीय नैतिकतेची जपवणूक करण्यासाठी स्वामीजींच्या साहित्याची नितांत

आवश्यकता आहे.

७) Innovative concepts, Innovative practices याबाबतीत स्वामीजींचे योगदान महत्वपूर्ण आहे.

८) जागतिकीकरणाच्या या युगात स्वामीजींचे योगदान महत्वाचे आहे.

परिकल्पना :-

स्वामी चिन्मयानंद यांचे शैक्षणिक विचार व राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा २००५ मधील शैक्षणिक विचार यात सहसंबंध नाही.

व्याप्ती व मर्यादा (Scope and Limitations) :-

१) प्रस्तुत संशोधन चिन्मय मिशन पुरते मर्यादित आहे.

२) प्रस्तुत संशोधन महाराष्ट्र राज्यापुरते मर्यादित आहे.

३) प्रस्तुत संशोधन स्वामी चिन्मयानंद यांच्या ग्रंथ, विचारापुरते मर्यादित आहे.

४) प्रस्तुत संशोधन माध्यमिक स्तरावरील National Curriculum Frame work 2005 पुरते मर्यादीत आहे.

५) प्रस्तुत संशोधन हे महाराष्ट्रातील २० चिन्मय आश्रमापुरते मर्यादीत आहे व चिन्मय ग्रंथालयापुरते मर्यादीत आहे.

LokehfpUe;kuanO;fDrodk;Z%&

प.पू. स्वामी चिन्मयानंद हे नाव आज सर्वपरिचित व सुपरिचित आहे. 'चिन्मय मिशन' चे कार्य हे आज संपूर्ण जगात वेदांतप्रसाराकरिता, प्रचाराकरिता सर्वमान्य आहे. भारतीय तत्वज्ञान, भारतीय संस्कृती, साहित्य सर्वसामान्यांपर्यंत पोहोचविण्याचे कार्य रामकृष्ण मिशन तसेच चिन्मय मिशनच्या माध्यमातून सुरु आहे. भारतीय अद्वैतवाद, अध्यात्मवादाचे कट्टे पुरस्कर्ते म्हणून आपल्याला स्वामी चिन्मयानंद ह्यांच्याकडे पाहता येईल. ते महान तत्वज्ञ तर होतेच, त्याचबरोबर ते एक महान शिक्षणतज्ज्ञही होते. गीता तत्वज्ञान, उपनिषदे,

ब्रह्मसुत्रे, आचार्यांची प्रकरण ग्रंथे ह्यावर त्यांची विपुल ग्रंथसंपदा आहे. ह्या ग्रंथसंपदेत त्यांचे जीवनविषयक तत्वज्ञान तसेच शिक्षणविषयक तत्वज्ञानही आढळते. त्यांनी केवळ तत्वज्ञानावरच ग्रंथसंपदा निर्माण केली असे नाही, तर शैक्षणिक विचारांवर, विशेषत: मूल्य शिक्षण, व्यक्तिमत्व विकास ह्या बाबींवरही त्यांनी प्रकाश टाकला आहे. अनेकांना त्यांनी मार्गदर्शन केले व त्यांना स्वत:च्या जीवनाचा शिल्पकार बनविले. अशा ह्या महान विभूतीचा परिचय आजही एक शिक्षणतज्ज्ञ म्हणून शिक्षणक्षेत्राला नाही. त्यांच्या जीवनाचा अभ्यास केल्यास त्यांच्या कार्याचे महानपण लक्षात येते.

स्वामीजींचा जन्म ८ मे १९१६ मध्ये केरळमधील एर्नाकुलम या गावी झाला. आईचे नाव मंकुअम्मा व वडिलांचे नाव कुल्लामेनन. त्यावेळी ते मोठे जमीनदार होते. अर्थात ऐश्वर्यसंपन्न घराण्यात स्वामीजींचा जन्म झाला. श्री. लट्टम्बी स्वामीगल या सिध्दपुरुषांनी ह्या बालकाचे नामकरण करुन त्याचे नाव बाळकृष्ण ठेवले. अतिशय लाडाकोडात बाळकृष्णाचे बालपण व्यतीत झाले. श्री. लट्टम्बी स्वामीगलसारख्या सिध्दपुरुषाच्या सहवासात त्यांना वयाच्या पाच वर्षांच्या आतच बरेचसे अध्यात्माचे बाळकडू मिळाले होते. कदाचित पुढच्या आयुष्यातील सगळ्याच कार्याचा तो पाया होता. बालपणीच आईचा मृत्यु हा छोट्या बालनसाठी खूपच मानसिक धक्का होता. 'आई' नुकतीच कळायला लागली आणि काळाने हिरावून नेली, हा दुर्दैवी आघात होता. माणूस जेवढा मोठा होतो तेवढीच त्याच्या आयुष्यात दु:खे जास्त असतातच. कदाचित हा नियतीचा नियम असावा. बालनच्या घरातील वातावरण खूपच धार्मिक होते. सकाळपासून सायंकाळपर्यंत घरातील वातावरणातून आपोआप बालनवर अध्यात्माचे संस्कार झाले; शिवाय सिध्दपुरुषांचा सहवास होताच. वयाच्या पाचव्या वर्षी त्याच्या औपचारिक शिक्षणास प्रारंभ झाला. श्रीराम वर्मा मुलांची शाळा, ही त्यांची शालेय जीवनाची सुरुवात होती. ह्या शाळेत संस्कृत, मल्याळम ह्या भाषा शिकविल्या जात. मातृसुखापासून वंचित असणाऱ्या बालकावर कुटुंबातील सर्वांनी आपले लक्ष केंद्रित करुन त्यांना लाडकोडात वाढविले. परिणाम व्हायचा तोच झाला आणि बालनची खोडकर वृत्ती वाढली. पण बालन तेवढेच दयाळू व प्रामाणिकही होते. जीवनातील यांत्रिकतेचा त्यांना कायम तिटकारा होता. विज्ञानात त्यांना कधीच रस वाटला नाही. नावीन्याची त्यांना विलक्षण आवड होती. बालन मुळातच प्रखर बुध्दीचे चिकित्सक. कर्मकांडाच्या बाबतीत ते कामय संशयवादी होते. पण

अंतर्मनातून मात्र ते शंकराचे उपासक होते. त्यांचे महाविद्यालयीन शिक्षण केरळमधील त्रिचुर येथील सेंट थॉमस कॉलेज येथे सुरु होते. काही काळाने ते पुढील शिक्षणासाठी लखनौ येथे गेले. हा काळ 'भारत छोडो' आंदोलाचा होता. त्याच काळात ते देशभक्तीने भारावून गेले, व बाळकृष्ण मेनन हे स्वातंत्र्य चळवळीच्या लढ्यातील एक सैनिक बनले. ते कट्टर देशभक्त होते. ह्याच काळात त्यांनी तुरुंगवासाच्या नरकयातनाही भोगल्या. ह्याच काळातल्या एका घटनेचा उल्लेख या ठिकाणी करावासा वाटतो. दिल्लीच्या तुरुंगात असतांना तुरुंगात टॉयफॉईडची साथ पसरली व बाळकृष्णावरही ह्या आजाराने हल्ला केला. अनेक कैदी मृत्युमुखी पडायला लागले. अशावेळी आजारी जास्त असणाऱ्यांना तुरुंगातून बाहेर फेकण्यात येत असे. ह्याच वेळी बाळकृष्णनलाही रस्त्यावर फेकण्यात आले. एका दयाळू स्त्रीने त्यांची ह्या काळात शुश्रूषा केली. अतिशय विदारक प्रसंग व इंग्रजांचे मानवतेला काळिमा फासणारे वागणे, अशा ह्या संघर्षातून बालकृष्णनच्या जीवनाचा प्रवास सुरुच होता. इंग्रजीमध्ये एम.ए. प्रावीण्यासह उत्तीर्ण झाले. जर्नालिझमचे कोर्सेस त्यांनी पूर्ण केले. वार्ताहर बनले. 'नॅशनल हेराल्ड' ह्या वृत्तपत्राचे सहसंपादक बनले. जीवनाच्या कृत्रिमतेबद्दल त्यांना चिड होती. त्यांनी आपल्या आध्यत्मिक साधनेस प्रांरभ केला. पौर्वात्य-पाश्चिमात्य तत्वज्ञानाचा त्यांनी अगदी सखोल अभ्यास केला. अनेक ठिकाणांना त्यांनी भेटी दिल्या. संपूर्ण भारत भ्रमण केले. भारतातील जीवन त्यांनी अतिशय जवळून पाहिले रमण महर्षींच्या संपर्कात आले. रमण महर्षींच्या संपर्कात त्यांनी समाधी अवस्थेचीही अनुभूती घेतली. कर्मकांडाची चीड, जीवनाला आध्यात्मिक अधिष्ठान होतेच. संतचरित्राचे, संतविचारांचे चिंतन ह्या सर्व बाबी त्यांना स्वस्थ बसू देत नव्हत्या. ह्याच विचाराने प्रभावित झालेले बालकृष्णन हृषीकेश येथे स्वामी शिवानंदांच्या आश्रमात गेले. तेथे त्यांनी आश्रमपध्दतीचा खूप जवळून अभ्यास केला. त्यांच्या संन्यस्त जीवनाचा हा श्रीगणेशा होता. ह्याच आश्रमात त्यांनी छोटी छोटी व्याख्याने निर्भीडपणे द्यायला सुरुवात केली. ह्यासाठी त्यांना शिवानंदांनी प्रोत्साहित केले. येथेच त्यांच्या संन्यस्त जीवनाचे बीजारोपण झाले. आपल्या निकटच्या मित्राच्या मृत्युने त्यांना अधिकच अंतर्मुख बनविले व जीवनाचे प्रयोजन काय आहे, ही जिज्ञासा त्यांच्या मनात निर्माण झाली. येथूनच खऱ्या अर्थाने त्यांच्या आध्यात्मिक जीवनाचा प्रवास सुरु झाला. त्यांनी हृषीकेश येथील आनंदकुटीर आश्रमात प्रवेश केला.

२४ एप्रिल, १९४८ रोजी बालकृष्ण मेनन यांची हिमालयाची यात्रा सुरु झाली. आधीच सौंदर्याचे नि:स्सीम भक्त असल्याने हिमालयाच्या विराट सौंदर्याने त्यांचे मन भारावले. परंतु त्यांचा हा प्रवास अत्यंत खडतर होता. यमुनोत्री - गंगोत्री, केदारनाथ ही पदयात्रा त्यांना खूप काही आध्यात्मिक अनुभूती देऊन गेली. ह्याच काळात उत्तरकाशी येथे त्यांची महान ज्ञानी व तपस्वी, स्वामी तपोवनम् यांची गाठ पडली. त्यांची यात्रा सुरु होतीच. या देशाटनात त्यांच्या आयुष्याला पूर्णपणे कलाटणी मिळाली होती. तपोवनम् स्वामींच्या संपर्कात आल्यावर त्यांच्या मनाने संन्यस्त राहून देशसेवा, लोकसेवा करण्याचा ठाम निश्चय केला व स्वामी शिवानंदांच्या हस्ते त्यांनी संन्यासदीक्षा ग्रहण केली. हा पावन दिवस होता, २५ फेब्रुवारी १९४९ व बालकृष्ण मेनन ह्यांनी स्वामी चिन्मयानंद सरस्वती हे नाव धारण करुन ते तपस्वी बनले. त्यांनी सर्व हिंदू धर्मातील ग्रंथांवर प्रभुत्व संपादन केले. तपोवन स्वामीच्या मार्गदर्शनाखाली त्यांनी अध्ययनास प्रारंभ केला. स्वामी तपोवन महाराज हे अत्यंत ज्ञानी, पण तेवढेच शिस्तप्रिय होते. या ठिकाणी स्वामी चिन्मयानंद अतिशय कठोर दिनचर्येत राहिले. परंतु शास्त्रप्रेम व गुरुप्रेम प्रबळ होते. त्यांच्या लक्षात आले, की आज समाजात माणूस आपल्या सुखाला, खऱ्या आनंदाला पारखा झाला आहे. त्याच्या जीवनात बराच ताणतणाव उत्पन्न झाला आहे. खऱ्या जीवनातून तो भरकटला आहे. मानवी जीवनात शांती व सुखाची निर्मिती व्हावी याकरिता त्यांना आता खरा धर्म शिकविणे आवश्यक आहे हे त्यांनी जाणले व त्यावर त्यांनी 'भगवद्गीता' हा उपाय योजला. कारण भगवंताने अर्जुनाला जी गीता सांगितली ती जीवन रणसंग्रामावर. जीवनसंषर्घाला यशस्वी तोंड देऊन त्यावर मात करण्याची व परम आनंदाला प्राप्त करण्याची भगवद्गीता म्हणजे एक राजमार्ग आहे. तपस्वी साधूच्या मनात राष्ट्रभक्ती जागृत झाली. तर अध्यात्म हे समाजाभिमुख बनते व ते सर्वसामान्यांपर्यंत पोहोचते, याची प्रचिती स्वामी चिन्मयानंदांच्या स्वरुपात आपल्याला आढळते. ह्या कार्याला तपोवन स्वामींनी एकदम परवानगी दिली नाही, तर सर्वप्रथम त्यांनी अपरिग्रही साधू म्हणून समाजात वावरण्यास त्यांना आज्ञा दिली. स्वामीजींसमोर ध्येय पक्के होते. त्यांना आध्यात्मिक व नैतिक मूल्यांचे पुनरुज्जीवन करावयाचे होते. राष्ट्राची मृत झालेली राष्ट्रभक्ती जागृत करायची होती. ह्याही कार्यात त्यांना समाजाचा विरोध पत्करावा लागलाच. पण त्यांनी याची विशेष पर्वा केली नाही. कारण ध्येय उदात्त होते व ध्येयपूर्तीसाठी काहीही दिव्य करण्याची त्यांची तयारी होती.

भारताच्या बाबतीत आजवर हेच दुर्दैव प्रगतीच्या आड आले की भारतात ज्या चांगल्या बाबी निर्माण झाल्या त्या सगळ्यांना विरोध भारतानेच केला. पण ह्या विरोधी परिस्थितीतही ज्यांचे ध्येय पक्के होती त्यांनी आपला मार्ग सोडला नाही व त्यांनी भारताच्या प्रमुख शहरांतून आपल्या प्रवचन कार्यास प्रारंभ केला. यालाच ते 'गंगोत्री योजना' म्हणत असत. पण ह्यालाच त्यांनी पुढे 'ज्ञानयज्ञ' हे नाव प्राप्त करुन दिले व संस्कृतीचे माहेरघर असणाऱ्या पुणे शहरापासून त्यांनी आपल्या या ज्ञानयज्ञास प्रारंभ केला. त्यांच्या पहिल्या प्रवचनाकरिता स्वामी शिवानंदांनी जो आशीर्वादपर संदेश दिला, तयात त्यांनी 'जा, स्वामी विवेकानंदांप्रमाणे गर्जना कर !' असा मोलाचा पण प्रेरक संदेश दिला. त्यांचे पहिले प्रवचन होते, 'आपण हिंदू बनूया !' त्यानंतर मात्र ही ज्ञानगंगा देशभर वाहू लागली व आपल्या ज्ञानामृताचा फायदा सर्वसामान्यांना देऊ लागली. ह्या ज्ञानगंगेतील ज्ञानामृताच्या प्राशनाने लोकांचे जीवन कृतकृत्य बनले. ह्या कार्यातही त्यांना खूप अडचणींचा सामना करावा लागला. अनेक विरोध सहन करावे लागले. परंतु त्यांच्या वाणीने लोक भारावले. त्यांनी स्वामीजींचे शिष्यत्व पत्करले. वेदांताच्या अभ्यासाची पध्दत न सोडता त्यांनी वेद, उपनिषद, ह्यासारख्या ग्रंथांवरील भाष्य सर्वसामान्य जनतेसमोर केलीत व त्यांनाही ज्ञानगंगोच्या प्रवाहात सामील करुन घेतले. वेदांत हा सर्वसामान्यांकरिता आहे ह्यावर त्यांची गाढ श्रध्दा होती. परिणामी त्यांची लोकप्रियता वाढली. शिष्यसमुदाय जमला व ह्यातूनच 'चिन्मय मिशन' चा जन्म झाला. ही बाब त्यांच्या गुरुकरिता अत्यंत अभिमानास्पद होती. कारण शिष्यत्व ही साधनेची सुरुवात आहे, तर गुरुत्व हा त्याचा परिणाम. खरा शिष्य होण्याची हीच खरी गुरुदक्षिणा होती. गुरुशिष्याची ही जोडी निष्काम प्रेमाचे एक प्रतीक होते. १९५७ मध्ये सद्गुरु तपोवनम् स्वामींनी देह ठेवला. पण स्वामी चिन्मयानंदांच्या कार्यामागे संपूर्ण प्रेरणा त्यांची होती.

स्वामी चिन्मयानंदांनी आपले कार्य अधिकाधिक लोकाभिमुख व्हावे म्हणून देशभरात अनेक लहान लहान, अभ्यासवर्ग सुरु केले. लहान मुलांकरिता बालविहार, प्रौढांकरिता अभ्यासवर्ग, स्त्रियांकरिता देवीग्रुप, असे त्यांच्या कार्याचे स्वरुप होते. चिन्मय विद्यालयाची स्थापना त्यांनी केली. युवकांनी अध्यात्मक्षेत्रात यावे म्हणून युवावर्गाचीसुध्दा सुरुवात केली. ११ एप्रिल, १९६२ मध्ये त्यांनी सांदीपनी साधनालय सुरु केले. हे वदांत विश्वविद्यालय आहे. ह्या विश्वविद्यालयातून वेदांताचे प्रचारक घडतात. यानंतर त्यांनी आपल्या देशबांधवांसाठी

सर्वव्यापी शिक्षणाची योजनाच सुरु केली. राष्ट्रभक्तीचे शिक्षण त्यांनी दिले. विविध धर्मांबाबत त्यांच्या मनात अतिशय आदर होता. ते म्हणतात, ''खऱ्या निधर्मी भारताकडे नेणारा मार्ग म्हणजे प्रत्येक भारतीयाने आपल्या स्वत:च्या धर्मात स्थित राहून त्याचबरोबर दुसऱ्या भारतीयाप्रती प्रेम व आदरयुक्त असावे, मग त्याची पार्श्वभूमी काहीही असो.'' धर्मनिरपेक्षतेचे हे महान तत्वज्ञान होते. पण आज केवळ भारतीयांपुरते हे तत्वज्ञान ठेवून चालणार नाही. कारण गीता वैश्विक आहे. तिला विश्वामध्ये पोहोचवायलाच हवे, या उदात्त हेतूने ६ मार्च, १९६५ रोजी त्यांनी पहिल्या विश्वयात्रेस प्रारंभ केला. त्यात त्यांनी जवळपास १२ देशांना भेटी दिल्या. तेथे त्यांच्या विचारांना खूप प्रतिसाद मिळाला. विविध धर्माचे, पंथाचे लोक त्यांचे अनुयायी बनले. अमेरिकेतील कॅलिफोर्नियाच्या बर्कली एम.आय.टी. कॉर्नेल युनिव्हर्सिटीमध्ये त्यांची 'तत्वज्ञान, शिक्षण व गुणवत्ताधारी व्यवस्थापन' ह्या विषयावर भाषणे झाली. १९९२ मध्ये तर १२ अमेरिकन विश्वविद्यालयांतून त्यांनी व्याख्याने दिली. केरळमध्ये त्यांनी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर 'चिन्मय इंटरनॅशनल फाऊंडेशन' ह्या संशोधन केंद्राची स्थापना केली. १९७५ साली 'चिन्मय वेस्ट'ची स्थापना झाली. जगभर 'चिन्मय मिशन' च्या कार्याचा प्रारंभ झाला.

ऑगस्ट १९९३ च्या सुरुवातीस स्वामी चिन्मयानंदांना 'Global Vision 2000' ह्या सन्मानाने पुरस्कृत करण्यात येणार होते. तत्वपूर्वीच ३ ऑगस्ट १९९३ रोजी त्यांना महासमाधी प्राप्त झाली. पण त्यांची दृष्टि, त्यांचे कार्य 'चिन्मय मिशन'च्या रुपात विद्यमान आहे. आज भारतात व विदेशात 'चिन्मय मिशन'च्या ३०० च्या वर शाखा आहेत. अनेक चिन्मय विद्यालये आहेत, आरोग्यालये, चिकित्सालये आहेत. व्यावसायिक शाळा आहेत. ह्या सर्व कार्यांतून आज स्वामी चिन्मयानंदांचे अस्तित्व आहे.

असा एक अलौकिक व्यक्तिमत्वाचा धनी म्हणजे 'स्वामी चिन्मयानंद !' एक थोर शिक्षणतज्ज्ञ म्हणून अद्यापही उच्च शिक्षणक्षेत्रात त्यांच्या विचारांचा उहापोह आढळत नाही, ही अतिशय दुर्दैवी व क्लेषदायक बाब आहे.

प.पू. गुरुदेवांच्या व्यक्तिमत्वातील ठळक बाबी म्हणजे शिस्तप्रियता, राष्ट्रभक्ती, धर्मपरायणता, तयांची शिक्षणाबाबतची, बालकांबाबतची, युवकांबाबतची, आत्मसंयमनाबाबतची, स्वातंत्र्य व्यक्तिमत्वाचे संघटन, राष्ट्रीय विकास, संस्कृत भाषा, धर्माभ्यास, स्वधर्म इ. बाबत दृष्टितून त्यांची शिक्षण विषयक दृष्टि लक्षात येते व हाच ह्या संशोधनाचा पाया आहे.

fpUe; fe'ku dk;Z %& LFkkiuk 1956

वेदांत प्रसार कार्याचे गुरुकुले

१) सांदीपनी

२) चिन्मय विद्यालये

विद्यालये	७२	महाविद्यालये	०८
उच्च माध्यमिक शाळा	२०	माध्यमिक शाळा	२३
प्राथमिक शाळा	२९	हरिहर शाळा	०१
आंतरराष्ट्रीय विद्यालय	०१		

Chinmaya Inst. of Technology

Chinmaya International School - Chinmaya Inst. Foundation

Chinmaya Inst. of Nursing

३) चिन्मय मिशन प्रकल्प

१) चिन्मय विभुती प्रकल्प

२) चिन्मय तपोवन

३) चिन्मय अरण्यम

४) सेंट्रल चिन्मय वानप्रस्थ

५) पितामह सदन

६) चिन्मय मिशन हॉस्पिटल

७) चिन्मय डायग्नोस्टिक आणि रिसर्च सेंटर

८) चिन्मय डायग्नोस्टिक सेंटर ॲण्ड क्लिनिक

९) Chinmaya rural care and centre

१०) Chinmaya seva centre

११) Chinmaya human research and development

१२) Seva Inc.

चिन्मय मिशन उपक्रम :-

१)	बालविहार	२)	देवीग्रुप
२)	अभ्यासवर्ग	४)	भजन ग्रुप व वैदिक मंत्रोच्चार ग्रुप
५)	ज्ञानयज्ञ अध्यात्मिक शिबीरे		

सध्या चिन्मय मिशन चे जागतिक स्तरावरील प्रमुख प.पू. स्वामी तेजोमयानंद हे कार्य अतिशय समर्थपणे हाताळत आहेत.

५.२ प्रकरण २ रे :-

संबंधित व संशोधित साहित्याचा आढावा :-

प्रस्तुत प्रकरणात संशोधित साहित्यांतर्गत एकूण ३० संशोधनाचा आढावा घेण्यात आला आहे. पण ह्या आढाव्यात प.पू. स्वामी चिन्मयानंदांच्या विचारांशी संबंधित अद्याप एकही संशोधन न झाल्याने अंतर्भाव नाही.

संबंधित साहित्यात दोन लेखांचा अंतर्भाव करण्यात आला आहे. जो प.पू. गुरुदेवांच्या शैक्षणिक विचारावर आधारीत आहेत.

संबंधित साहित्यात एकूण १२ पुस्तकांचा संदर्भ देण्यात आला आहे.

वरील साहित्यामुळे संशोधनाला योग्य दिशा मिळण्यास मोलाचे सहाय्यक ठरले आहेत.

5-3 izdj.k 3 js %&

la'kks/ku i/nrh %&

प्रस्तुत संशोधनासाठी सर्वेक्षण पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला.

uequk %&

प्रस्तुत संशोधनासाठी खालील प्रमाणे नमुना निवड करण्यात आली.

अ) १०० शिक्षणतज्ज्ञ (बी.एड. मधील अधिव्याख्याता, ज्येष्ठ शिक्षक, प्रशासकीय अधिकारी)

ब) १०० चिन्मय साधक (चिन्मय साहित्याचे अभ्यासक व शिक्षण क्षेत्राशी संबंधित)

क) १० आचार्य (स्वामी चिन्मयानंदांच्या तत्वज्ञानावर आधारीत २ वर्षाचा कोर्स केलेले)

uequk fuoM i/nr %&

प्रस्तुत संशोधनाचे क्षेत्र हे अत्यंत व्यापक आहे आणि म्हणूनच सहजप्राप्त नमुना पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

la'kks/kukph lk/kus o rF; ladyukph ek/;es %&

lk/kus %&

१) प.पू. स्वामी चिन्मयानंद ह्या विचारावर आधारीत मतावली

२) NCF २००५ वर आधारीत मतावली

rF; ladyukph lk/kus %&

१) प.पू. गुरुदेवांचे उपलब्ध असणारे साहित्य

२) NCF २००५ चे दस्तऐवज

iFkn'khZvH;kl%&

संशोधनासाठी जी साधने तयार करण्यात आली त्याची विश्वसनीयता पाहण्यासाठी पथदर्शी अभ्यास हा न्यादर्शाच्या १० टक्के लोकसंख्येवर घेण्यात आला व त्यानंतर संशोधनाची कार्यवाही राबविण्यात आली.

5-5 izdj.k 4 Fks %&

ladfyr ekfgrhps fo'ys"k.k o vFkZfuoZpu %&

संकलित माहितीचे विश्लेषण पुढील मुद्यांना अनुसरुन करण्यात आले आहे.

i-iw- xq#nsokaP;k xzaFkakainsrwuvfHkO;Drgks.kkjsfk{k.kfo'k;dfopkj%&

प.पू. गुरुदेवांच्या साहित्याच्या अभ्यासाअंती खालील विषयावर प्राप्त झालेल्या माहितीचे अर्थनिर्वचन करण्यात आले आहे.

१) शिक्षण	२) जीवनाची ध्येय	३) गुरुशिष्य संबंध
४) अध्ययन अध्यापन पध्दती	५) शिस्त स्वातंत्र्य	६) राष्ट्र व संस्कृती
७) भारतीय संस्कृती	८) धर्मसंकल्पना व हिंदु धर्म	९) मन व मानसशास्त्र
१०) आधुनिक विज्ञान	११) तत्वज्ञानातील काही संज्ञा	१२) ज्ञानमिमांसा
१३) पर्यावरण	१४) बालकांबाबत दृष्टिकोन	१५) युवकांप्रती दृष्टिकोन
१६) सध्य स्थिती	१७) प्रौढांच्या प्रती दृष्टिकोन	१८) व्यवस्थापकीय संकल्पना

mfí"V~;s2º%&

उद्दिष्ट क्र. २ ला अनुसरुन प.पू. गुरुदेवांच्या विचारसरणीतील मूल्य व मूल्यविषयक विचारांचा शोध घेण्यात आला आहे.

उद्दिष्ट क्र. ३ :-

प.पू. गुरुदेवांनी केलेले व्यक्तिमत्वाचे विवेचन देण्यात आले आहे.

उद्दिष्ट क्र. ४ :-

अ)   प.पू. गुरुदेवांच्या विचारांवर आधारीत शिक्षणतज्ज्ञांना देण्यात आलेल्या मतावलीचे सांख्यिकीय विश्लेषण देण्यात आले आहे.

ब)   NCF २००५ च्या दस्तऐवजावर आधारीत बनविण्यात आलेली मतावली जी चिन्मय साधकांना देण्यात आली व तिचे सांख्यिकीय विश्लेषण करण्यात आले.

क)   ह्या दोन्ही मतावलीचा परस्परांशी सहसंबंध पडताळून पाहण्यात आला. सहसंबंध गुणकाचा उपयोग करण्यात आला.

उद्दिष्ट क्र. ५ :-

या उद्दिष्टाच्या पूर्ततिकरिता प.पू. गुरुदेवांच्या विचारावर आधारीत जी मतावली तयार करण्यात आली त्या मतावलीतील मताचा आधार घेऊन आधुनिक काळात गुरुदेवांच्या मताची उपयोगिता सांगण्यात आली आहे.

mfi'VØ-6%&

प.पू. स्वामी चिन्मयानंदांच्या विचारात अनेक आधुनिक संकल्पनांचा अंतर्भाव करण्यात आला आहे.

5-6 fU'dkZ%&

प्रस्तुत संशोधनाच्या माहिती संकलनासाठी खालील साधनांचा अवलंब करण्यात आला होता.

१) प.पू. स्वामी चिन्मयानंद यांची ग्रंथसंपदा, लेख, व्याख्याने इ.

२) शिक्षण तज्ज्ञांसाठी मतावली

३) चिन्मय साधकांसाठी मतावली

४) आचार्यांसाठी मुलाखतीचे प्रारुप

वरील साधनांवरुन प्राप्त झालेल्या माहितीच्या आधारे जे निष्कर्ष निघाले त्याचा उहापोह पुढीलप्रमाणे करण्यात आला आहे.

v½ i-iw- Lokeh fpUe;kuan ;kaP;k xzaFklainsrwu izkIr ekfgrho#u dk<.;kr vkysysfu'd'kZ

प.पू. स्वामी चिन्मयानंद यांची विपूल ग्रंथसंपदा उपलब्ध आहे. ह्या ग्रंथ संपदेतून प.पू. गुरुदेवांचे जे शैक्षणिक योगदानाबाबत खालील निष्कर्ष प्राप्त होतात.

f'k{k.k

१) प.पू. गुरुदेव हे आध्यात्मवादी तत्वज्ञ शिक्षण तज्ज्ञ आहे.

२) आधुनिक शिक्षण पध्दतीबाबत त्यांना अतिशय नैराश्य आहे. आजच्या शिक्षणप्रणालीवर यांनी अनेक ठिकाणी कडाडून हल्ला चढविला आहे.

३) शिक्षणामुळे योग्यते वाढ होणे त्याच प्रमाणे आपल्या कर्माच्या क्षेत्रात आपल्या प्राप्त ज्ञानाचा उपयोग करण्याची पात्रताही व्यक्तिची विकसित व्हायला हवी ही त्यांची शिक्षणाकडून अपेक्षा आहे. म्हणजेच शिक्षणाला व्यवहार्य आयाम असावा व ते दैनंदिन जीवनातही उपयुक्त ठरते असे त्यांचे स्पष्ट मत आहे व ह्यामळेच ते आध्यात्मिक उपयोजनवादीही ठरतात.

४) शिक्षणातून व्यक्तिमत्व विकासावर जसा त्यांनी भर दिला तसाच व्यक्तिमत्वाच्या पुनर्निर्माणावरही त्यांनी भर दिला आहे.

५) शिक्षणातून मन आणि बुध्दीची पुनर्व्यवस्था त्यांना अपेक्षित होती.

६) हृदयाच्या शिक्षणावर त्यांनी प्रामुख्याने भर दिला आहे.

७) शिक्षणातून मानवामध्ये सुसंस्कृतता यावी हे त्यांना अभिप्रेत आहे.

८) ज्ञान व कृती ह्याबाबत सहसंबंधात्मक दृष्टिकोन हा शिक्षणात महत्वाचा आहे.

९) ज्ञान प्राप्तीसाठी मनन व चिंतनावर त्यांनी भर दिला आहे.

१०) अनुदेशनापेक्षा शिक्षण संकल्पनेवर त्याचा भर आहे. नवीन काळास अनुसरुन अनुदेशनही तेवढेच महत्वाचे आहे असे ते मानतात.

११) ज्ञानाच्या मनन आणि चिंतनातूनच व्यक्तिच्या कृतीला गाभा प्राप्त होऊ शकतो ह्या कृतीमध्ये शिक्षणाची इतिकर्तव्यता आहे असे ते मानतात.

१२) शिक्षण हे ध्येय आहे तर निर्देशन हे साधन आहे.

१३) इतर आध्यात्मवादी तज्ज्ञाप्रमाणे त्यांनी शिक्षणाला सुप्त शक्ती मानले आहे पण ह्या विचाराचे पुढचे पाऊल गुरुदेवांनी मांडले आहे. मानवाची सुप्त शक्तीची अभिव्यक्ति म्हणजे शिक्षण व ही शक्ती गुरुद्वारा संरक्षित असते.

१४) शिक्षण ही बाहेरुन लादण्याची बाब नाही तर शिक्षण ही नैसर्गिक प्रक्रिया आहे. हा विचार मांडून गुरुदेवांनी निसर्गवादी आध्यात्मवाद सुध्दा मांडला आहे.

१५) संधीला प्राप्त करण्याची व्यक्तिची क्षमता विकसित करण्याची शिक्षणाबाबतची संकल्पना ही शिक्षण संकल्पनेत भर टाकणारी आहे.

१६) शिक्षणातून होणाऱ्या अभिवृत्तीची वाढ ही शिक्षणशास्त्रात फार मोठी देणगी आहे. To share, to serve ही अभिवृत्ती शिक्षणातून निर्माण होणे हा विचार शिक्षणाबाबत उदात्त संकल्पना मांडतो.

१७) शिक्षणातून आत्मपरिवर्तनावर त्यांनी भर दिला आहे. शिक्षणाची परिभाषा ही change

in behaviour अशी आजपर्यंत करण्यात आली आहे. पण केवळ change in behaviour नको तर transformation आवश्यक आहे. ही संकल्पना शिक्षणशास्त्रात मोलाची भर टाकणारी आहे.

१८) व्यक्तिमध्ये जे सुप्तावस्थेत आहे त्याला बाहेर काढून त्याला सुंदर आकार देणे ही शिक्षण संकल्पना स्वामी विवेकानंदाशी मिळती जुळती आहे.

१९) प.पू. गुरुदेवांनी शिक्षणाला सौंदर्याचे मूल्यही प्राप्त करुन दिले आहे.

२०) माणूस साक्षर झाला म्हणजे तो सुशिक्षित होईलच असे नाही ही संकल्पना गुरुदेवांनी मांडली आहे.

२१) शिक्षणप्रक्रियेत गुरुदेवांनी ध्यानसाधनेला प्राधान्य दिले आहे. व्यक्तिमत्व विकासावरही ध्यानाचे महत्व त्यांनी मांडले आहे. व्यक्तिमत्वाचे पुनर्घटनासाठी ध्यान महत्वाचे आहे.

२२) शिक्षणातून जीवनमूल्यांचा विकास व्हावा ह्या ध्येयाला त्यांनी प्राधान्य दिले असले तरी जीवनमूल्याचे प्रत्यक्ष जीवनात आचरण ह्यावर त्यांचा जोर आहे. केवळ पुस्तकी ज्ञानाला त्यांनी विरोध केला आहे तर ह्या पुस्तकी ज्ञानासोबत आचरणावर त्यांनी भर दिला आहे. कृतीवर भर दिला आहे. ह्यातून त्यांनी निश्चितपणे आध्यात्मवादी कार्यवाद मांडला आहे.

२३) प.पू. गुरुदेवांनी आपल्या विचारामध्ये spiritual education देण्याबाबत आग्रह केला आहे.

२४) शिक्षण प्रक्रियेत त्यांनी मानसिक प्रशिक्षणाला विशेष प्राधान्य दिले आहे. चांगले विचार घडविते ते शिक्षण असे मनाच्या प्रशिक्षणाला त्यांनी प्राधान्य दिले आहे.

२५) शिक्षणातून चारित्र्य विकसनावर त्यांनी भर दिला आहे.

२६) शिक्षणात संतपरिचय व संत साहित्याच्या अभ्यासावर त्यांनी भर दिला आहे.

२७) शिक्षक शाळा आजूबाजूच्या परिसरात नैतिक आचरणावर त्यांनी विशेष भर दिला आहे.

२८) भारतीय नियतीमध्ये बदल घडवून आणायचा असेल तर सर्वप्रथम व्यक्तिच्या विचारामध्ये परिवर्तन आवश्यक आहे व हे परिवर्तन spiritual education च्या माध्यमातून शक्य आहे.

२९) शिक्षण हे value based असावे ह्यावर त्यांचा भर होता.

३०) शिक्षणातून ज्ञानसंवर्धन व शील संवर्धनावर त्यांनी भर दिला आहे.

३१) शिक्षणाचा अभ्यासक्रमाचा विचार करतांना रुसो, प्लेटो ह्यांच्याच प्रमाणे त्यांनी वयोगटानुसार शिक्षणाचा विचार केला आहे व हा विचार करतांना राष्ट्राचा सुजाण नागरिक घडविणे हा दृष्टिकोन त्यांचा आहे.

३२) शिक्षणामध्ये शिक्षण प्रक्रियेतील प्रत्येक घटकाच्या उदात्त वृत्तीच्या प्रगटीकरणावर त्यांनी भर दिला आहे.

३३) शिक्षणात नकारात्मक विचारांना थारा नको.

३४) प्राथमिक शिक्षणात बालकाच्या आजूबाजूच्या वातावरणास प्राधान्य देण्यात आले आहे. तसेच सर्व घटकांच्या उदात्ततेच्या प्रगटीकरणाला महत्व देण्यात आले आहे.

३५) प्राथमिक काळातच सामाजिक विकासाच्या विचाराला गुरुदेवांनी प्राधान्य दिले आहे. ज्ञान व क्षमतांना प्रोत्साहन कलेला प्रोत्साहन देण्याबाबत त्यांनी प्रकर्षाने विचार व्यक्त केले आहेत.

३६) स्वयंशिस्तीवर त्यांनी भर दिला आहे.

३७) कथांच्या माध्यमातून जीवनमूल्यांच्या प्रशिक्षणावर प्राथमिक काळात त्यांनी भर दिला आहे. ह्या कथा पौराणिक तसेच संत साहित्यातील असण्यावर त्यांनी भर दिला आहे.

३८) गीताभ्यासावर त्यांनी विशेष भर दिला आहे.

३९) कौमार्यावस्थेत अभिव्यक्ति क्षमतेवर त्यांनी भर दिला आहे.

४०) कौमार्यावस्थेत स्वनियंत्रण शिक्षणावर त्यांनी भर दिला आहे.

४१) तरुण वयात मुलांना उपनिषदे शिकविण्यावर त्यांनी भर दिला आहे.

४२) शिक्षणातून inner values of life व outer objective science ह्या दोन्ही दृष्टिकोनातून विकास त्यांना अभिप्रेत होता.

४३) शिक्षणविषयक योजना मांडत असतांना गुरुदेवांना प्रामुख्याने पुढील अवस्थांचा विचार केल्याचे आपणास लक्षात येते.

१) जन्मपूर्व अवस्था २) शिशु अवस्था ३) नर्सरी अवस्था
४) प्राथमिक अवस्था ५) माध्यमिक अवस्था ६) उच्च माध्यमिक अवस्था
७) उच्च शिक्षण

ह्या प्रत्येक अवस्थेची वैशिष्ट्ये वर्णन करुन त्यांनी शिक्षण योजना मांडली आहे. त्यास अनुसरुन स्वामी चिन्मयानंद हे तत्वज्ञ शिक्षणतज्ज्ञ आहेत असे म्हटल्यास हरकत नाही.

४४) प.पू. गुरुदेवांच्या विचारामध्ये भारतीय तत्वज्ञान, विज्ञान यांचा सुरेख समन्वय आढळतो व त्या अनुषंगाने त्यांची शिक्षण योजनाही Knowledge Master व Wisdom Master घडविणारी योजना आहे, असे म्हणावे लागेल.

४५) शिक्षणातून व्यक्तिमत्वाच्या सुसंगतीवर त्यांनी भर दिला आहे.

४६) व्यक्तिमत्वात सुसंगती निर्माण होण्यासाठी head a heart ह्यांच्या विकासावर त्यांनी प्रामुख्याने भर दिला आहे. व त्याच्या माध्यमातून Integreted Person च्या निर्मितीवर त्यांनी भर दिला आहे.

४७) शिक्षण हे व्यक्तिमध्ये मुरले पाहिजे व कृतीतून अभिव्यक्त झाले पाहिजे.

४८) मनाचे पुनर्संस्करण म्हणजे शिक्षण अशी त्यांनी शिक्षणाची परिभाषा केली आहे.

४९) शिक्षणातून चारित्र्याच्या पुनर्बांधणीवर त्यांनी भर दिला आहे.

५०) Factual knowledge व Wandrous Theories वर त्यांचा आक्षेप आहे. ह्या शिकविण्यापेक्षा जीवनाची आदर्श बालकांना शिकविण्यावर त्याचा अधिक भर आहे.

५१) शिक्षण प्रणाली ही तात्विक सत्यावर व धार्मिक तत्वावर आधारीत असण्याबाबत त्यांचा कटाक्ष आपणास आढळतो. त्यायोगे त्यांनी धर्म आणि शिक्षण ह्यांचा सहसंबंध व्यक्त

केला आहे.

५२) बालकांच्या अध्ययनात त्यांनी पालकाची आणि त्यातही मातेची भूमिका महत्वाची मानली आहे.

५३) मानवाच्या तीन समस्या शिक्षणातून सुटायला हव्यात ह्याबाबत त्यांनी भाष्य केले आहे.

1) How to meet the problem.

2) When it is solved then is it morally right or wrong.

3) Is it beautiful or ugly ह्या मूलभूत प्रश्नाच्या सोडवणूकीचे सामर्थ्य शिक्षणातून यायला हवे.

५४) सौंदर्यविषयक दृष्टिचे अध्यापन व संस्कार हे घाणीचे साम्राज्य दूर करु शकतात. ह्यासाठी कला आणि साहित्याचा अभ्यास महत्वाचा आहे.

५५) शिक्षणातून vision विकसित व्हायला हवे.

५६) श्रेष्ठ मानव्याची निर्मिती हे शिक्षणाचे महत्वाचे अंग आहे.

५७) Self cleansing ही प्रक्रिया शिक्षणाच्या माध्यमातून व्हायला हवी.

५८) शालेय व व्यावसायिक शिक्षण पूर्ण केल्यावर बाह्य जगात पाऊल टाकतांना विश्वाच्या रचनेत आपले स्थान काय आहे. हे व्यक्तिला कळण्याइतपत क्षमता शिक्षणातून व्यक्तिच्या अंगी विकसित व्हायला हवी.

५९) नवीन आव्हाने पेलायचे असतील तर शिक्षणातून Reintegration of personality ही बाब साध्य व्हायला हवी.

वरील सर्व बाबी ह्या शिक्षणाबाबतचा दृष्टिकोन व्यक्त करणाऱ्या आहेत.

thoukps/;s;%&

जीवनाच्या ध्येयाचे प्रतिबिंब हे शिक्षण विषयक विचारसरणीमध्ये पडते आणि म्हणूनच एखादा तत्वज्ञ हा जीवनाकडे कोणत्या दृष्टिकोनातून पाहतो ह्यावरुन त्याचे

शिक्षणविषयक जीवनाची ध्येय मांडली त्यात आधुनिक व प्राचीन दृष्टिकोन ह्यांचा समवय आपणास आढळतो. ही उद्दिष्ट्ये ध्येय सामान्यपणे पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) विवेक शक्तीचा विकास घडवून आणणे.

२) योग्य कर्म करण्याची पात्रता निर्माण करणे.

३) आत्मसाक्षात्कार.

४) मानसिक शिस्त प्राप्त करणे.

५) वासनांना संस्कारीत करणे.

६) उच्चकोटीच्या कर्माची प्रेरणा निर्माण करणे.

७) विक्षेपांचा शेवट करणे.

८) शांतता व आनंद प्राप्त करणे.

९) दिव्यत्वाचा शोध घेणे.

१०) परिपूर्ण आनंदाची प्राप्ती करुन घेणे.

११) आत्मसंयमन मिळविणे.

१२) आत्मानुभव प्राप्त करणे.

१३) जीवनातील दु:खापासून निवृत्ती.

१४) ईश्वरी जीवन प्राप्त करणे.

१५) योग्य मार्गाची निवड करणे.

१६) व्यक्तिमत्वाचे पुनर्वसन.

१७) व्यक्तिमत्वाचा समतोल साधणे.

१८) पूर्णत्वाची योजना पूर्णत्वास नेणे.

१९) आत्म्याचे पुनर्शोधन.

२०) आध्यात्मिक विकास.

२१) आत्मप्रभुत्व प्राप्त करणे.

२२) मानवी जीवन उत्क्रांत करणे.

२३) प्रेम.

२४) शांती प्राप्त करणे.

२५) self cleansing

२६) जीवनाचे सातत्य जाणणे.

२७) समस्या निराकरणाची क्षमता विकसित करणे.

वरील ध्येया व्यतिरिक्त जीवन ध्येयाबाबत खालीलप्रमाणे त्यांची दृष्टि आपणास आढळते.

* केवळ भौतिक समृध्दी हे जीवनाचे ध्येय नाही तर ते साधन आहे.
* स्वत:ला जाणून घेणे हे जीवनाचे ध्येय आहे.
* जीवनाचे ध्येय हे परिपूर्ण सुख असलेच पाहिजे की जेथे सर्व संघर्ष संपुष्टात येऊन शांतता प्रस्थापित.
* To realised pure awareness
* To rediscovery of self
* To gain peace and joy
* Detachment from body mind and intellect
* Detachment from low values
* Detachment from ownership
* Self control
* Self critisism
* Self development

* Selfless work
* Self education
* Self effort
* Self improvement
* Self perfection
* Self recognition
* Rihabilitation of personality
* Remanagement of personality
* केवळ संपादन करणे आणि खर्च करणे व त्याचकरिता जीवन व्यतीत करणे हे जीवन ध्येय संकुचित आहे.
* बाह्य विषयवस्तुवर अवलंबून नसणाऱ्या प.पू. गुरुदेवांनी जीवनाचे संकुचित व व्यापक अशा दोन्ही ध्येयाबाबत विस्तृत मार्गदर्शन दिले आहे. व ह्याला अनुसरुन मानवाने संकुचित ध्येयाचा त्याग करायला हवा. व्यापक ध्येयाला आपलेसे करायला हवे. वरील ध्येयावरुन अर्थातच शिक्षणाची ध्येय आकाराला येतात ज्याचा उहापोह पुढे करण्यात आला आहे.

O;fDreRo fodkl :-

व्यक्तिमत्व विकासाचा विचार गुरुदेवांनी आध्यात्मिक, मानसिक पातळीवरुन केला आहे. Spirutual, Physical structure हा सिध्दांत ही शिक्षणशास्त्राला फार मोठी देणगी आहे. व्यक्तिमत्व विकासाचा हा विचार अभ्यासक्रमाचे दोन आकृतीबंध प्रदान करतो.

१) विकासाचा आकृतीबंध, २) सहसंबंधाचा आकृतीबंध

ह्यावरुन व्यक्तिमत्वाच्या एकात्मिक विकासाची एक योजनाच आपणास आढळते व हा विषय शिक्षणातून साध्य व्हायचा असेल तर त्याबाबत एक दृष्टिपण लक्षात येते.

xq#fk'";lacaa/k%&

आज ज्या पध्दतीने शिक्षक विद्यार्थ्यांचे औपचारिक संबंध आहेत त्यावर गुरुदेवांनी आपल्या विवेचनात कडाडून हल्ला चढविला आहे. उथळ स्वभावाचा गुरु त्यांना मान्य नाही. 'तू पैसे दे मी शिकवितो', ही शिक्षकाची भावना त्यांना मानवत नाही. ते गुरुशिष्य संबंधाचा अत्यंत उदात्त दृष्टिकोनातून, आध्यात्मिक दृष्टिकोनातून विचार करतात. अध्यापनाकरता जसा शिक्षक हा क्षमतावान असावा लागतो. तसेच विद्यार्थी हा तसाच तयार असावा लागतो. ज्ञानाप्रती दोघांनाही तळमळ असणे ही बाब महत्वाची ठरते. आजच्या काळातील शिक्षक म्हणजे बोलके उपकरण आहे, अशी कडाडून टिका गुरुदेवांनी केली आहे. पण अध्यापनात हृदय प्रेम ओतल्यास हे अध्यापन निरस होणार नाही हा विश्वासही त्यांनी व्यक्त केला आहे. आदर्श गुरु व आदर्श शिक्षक, आदर्श विद्यार्थी ह्यांचे निकष त्यांनी दिले आहे. त्यांनी विवेचीत केलेला गुरु हा शास्त्र संपन्न ज्ञानात पारंगत, ज्ञानाची तळमळ असणारा, शिष्याबाबत अपार प्रेम असणारा आणि सर्वात महत्वाचे म्हणजे विद्यार्थ्याचे अंतरंग जाणणारा त्याच्या शंकेचे निरसन करणारा आपल्या शिष्याला नेमके कशाची आवश्यकता आहे हे जाणणारा असा आहे. आपल्या शिष्याच्या पातळीपर्यंत जाऊन त्याचा हात हाती घेऊन आपल्या पातळीवर त्याला आणून ठेवणारा असा गुरु आहे. विद्यार्थ्यांमध्ये केवळ जीवन जगण्याचेच सामर्थ्य निर्माण करतो असे नाही तर दैनंदिन जीवनातील अनुभव घ्यायलाही ते समर्थ बनविणारा असा आहे. ऐवढे असूनही त्याला ह्या सर्व गुणधर्म बाबतचा अहंकार नाही. तो विद्यार्थ्याचा हिंतचिंतक आहे. तो भारतीय तत्वज्ञान, गीता, उपनिषद ह्यांचा अभ्यासक व प्रेमी आहे. तो केवळ आदर्शच नाही तर आपले संपूर्ण जीवन आध्यामिक जीवनात व्यतीत करणारा आहे. हा शिक्षक नियंत्रित व परिपूर्ण व्यक्तिमत्वाचा असा आहे. शांत अवस्था प्राप्त केलेला असा तो आहे. परिपूर्ण वर्तनाचा विशाल हृदयाचा असा गुरु त्यांना अपेक्षित आहे. सर्वात महत्वाचे म्हणजे तो शाळा व समाज ह्यांना साधणारा सेतू आहे. पालक व विद्यार्थी ह्यातील तो दुवा आहे. तो Guide आहे. तो समायोजीत व्यक्तिमत्वाचा आहे. तो work load हे joy load मध्ये परिवर्तन करणारा आहे. अर्थात गुरु व शिक्षक ह्या दोन्ही संकल्पना त्यांनी मांडल्या. त्यांना Instructor ही शिक्षकाची भूमिका मान्य नाही. Facilitator, Guide, Philosopher, Friend ह्या सर्व शिक्षकांच्या भूमिका त्यांनी मांडल्या व ह्या मांडत असतांना

दोन बाबी त्यांच्या डोळ्यासमोर आहेत. त्या म्हणजे व्यक्तिच्या व्यक्तिमत्वाचा एकात्मिक विकास, शाश्वत विकास आणि खऱ्या भारताची निर्मिती अशा भारताची निर्मिती ज्याला भारतीय मनाचा शिक्षक व गुरु त्यांना अभिप्रेत आहे. आज आधुनिक भारतात अगदी अशाच प्रकारच्या शिक्षकाची आवश्यकता आहे. जे शिक्षक Knowledge Master व Wisdom Master असेल. नवीन ज्ञानाची कास धरणारा असेल पण त्याचा आध्यात्मिक पाया हा मजबूत असेल ह्या विचारावरुन गुरुदेवांची शिक्षक घडविण्याची दृष्टि लक्षात येते व नकळत ह्या विचारावरुन एक शिक्षक प्रशिक्षणाचीही योजना आकाराला येते. ह्याचा उहापोह पुढे करण्यात आला आहे.

fk";%&

चांगल्या गुरु करिता जसे निकष महत्वाचे आहे तसेच चांगल्या विद्यार्थ्याबाबत त्यांनी दिलेले निकष हे अत्यंत महत्वपूर्ण ठरतात. कारण कोणतेही बी पेरायचे असेल तर तशी जमीनही सकस असायला लागते व ती तशी नसेल तर तीला सकस बनवावी लागते. ह्या दृष्टिकोनातून त्यांनी सांगितलेले हे निकष अत्यंत महत्वपूर्ण ठरतात. हे निकष पालकाकरिता सुध्दा अत्यंत मार्गदर्शक आहेत ह्याचे कारण म्हणजे पालक आपल्या पाल्यामध्ये ह्या गुणांचे संवर्धन करु शकतो. गुरुदेवांनी सांगितलेला शिष्य हा ज्ञानाबाबत प्रेम असणारा आहे, गुरुच्या प्रति शरणागती असणारा आहे, तो अतिशय नम्र आहे, आज्ञाधारक आहे. शिष्य हा गुरुप्रति पूर्ण शरणागत आहे. त्याची गुरुप्रति पूर्ण समर्पणाची भावना आहे. गुरुबाबत श्रध्दा, आदर, पूज्यभाव असणारा आहे. सर्वात महत्वाचे त्याचा गुरुसोबत संपूर्ण ताळमेळ जमला आहे. गुरुदेवांनी शिष्याच्या बाबतीत किमान अध्ययनशीलता हा शब्द वापरला आहे. किमान ग्रहणशील हा शब्द वापरला आहे. तो किमान अध्ययनशील व ग्रहणशील असणे ही बाब अनिवार्य आहे. शिवाय जे अध्ययन केले त्याचे जतन करण्याची पात्रता त्याच्या अंगी असण्याची आवश्यकता आहे. शिवाय ह्यासाठी तो प्रयत्नशील ही असावा. ते मननशील चिंतनशील असायला हवा. तो श्रवणशील असायला हवा. कारण गुरुंनी प्रकटलेल्या विचारातील सूक्ष्म विचाराचे आकलन करायला तो समर्थ हवा आपल्या गुरुशी समरस होणारा तो असावा. आपली स्वतंत्र प्रज्ञा विकसनाबाबत तो जागृत हवा सेवाभाव त्याचा प्रबळ हवा ह्या सर्व गोष्टीचे विवेचनावरुन एक बाब सिध्द होते की शिष्यामध्ये आध्यात्मिक गुण विकसित असावे. वरील सर्व विवेचनावरुन

आपणास शिक्षणातून नेमका कसा व्यक्ति घडवायचा आहे व त्यासाठी विद्यार्थ्यांमध्ये कोणते गुण विकसित करावे ह्याबाबत एक परिपूर्ण योजना आपणास मिळते ह्याचा उहापोह पुढे करण्यात आला आहे.

xq#f'k";laca/k%&

आज शिक्षक व विद्यार्थी ह्याच्यातील नाते हे दुरावत जात आहेत. शिक्षकाला विद्यार्थ्याबद्दल वाटणारी भावना विद्यार्थ्याला आपल्या शिक्षकाबद्दल असणारी भावना ह्या सर्वांची पुनश्च पडताळणी व त्याच्या पुनश्च अर्थनिर्वचन करण्याची गरज आज पुनश्च निर्माण झाली आहे. आधुनिक संकल्पनेच्या संदर्भात विचार केल्यास Learning atmosphere ह्या दृष्टिकोनातून हे विवेचन महत्वपूर्ण ठरते. Healthy learning atmosphere साठी ह्या आंतरक्रिया अत्यंत महत्वाच्या ठरतात. शालेय आंतरक्रिया ह्या सुदृढ राखण्याच्या दृष्टिने ही बाब अत्यंत महत्वपूर्ण ठरते. भारतात गुरुशिष्याच्या नात्याची परंपरा ही अत्यंत प्राचीन परंपरा आहे. स्वत: गुरुदेव स्वामी चिन्मयानंद हे स्वामी तपोवनम् चे शिष्य होते व आपल्या गुरुनी दिलेला ज्ञानाचा वारसा त्यांनी समाजापर्यंत पोहोचवला आहे. भारतात शिष्य ओळखला जातो. तो गुरुमुळे वा गुरुश्रेष्ठ ठरतात ते तेवढ्याच समर्थ शिष्यामुळे ह्या परंपरेतील गुरुदेव हे स्वत: एक दुवा आहे. गुरुशिष्यामधील नाते हे अत्यंत अतुलनीय असते. प्रेम व जिव्हाळ्याचा महत्वाचा दुवा दोघांमध्ये असतो. शिष्याच्या मनाचा व बुध्दीचा विकास हे गुरुचे आपल्या शिष्याप्रती ध्येय असते. आपल्या शिष्याच्या सर्व प्रकारच्या अडचणी गुरु दूर करतो पण ह्या अडचणी शिष्य अत्यंत नि:शंक मनाने आपल्या गुरुबाबत बोलतो. आधुनिक काळातील शिक्षक विद्यार्थी ह्यांच्या औपचारिक रुक्ष संबंधावर त्यांनी कडाडून हल्ला केला आहे. गुरुशिष्य संबंधात त्यांनी जो भर दिला आहे. तो गुरुच्या प्रभावी अध्यापनावर व शिष्याच्या प्रभावी अध्ययनावर शिक्षक व विद्यार्थी ह्याचे नाते माळी व फुलासारखे त्यांनी मानले आहे. आजवर हा सहसंबंध माळी व रोपटे असा मानण्यात आला आहे. पण गुरुदेवांचा हा विचार अत्यंत व्यापक व सखोल आहे. सर्वात महत्वाचे म्हणजे शिक्षक व विद्यार्थ्यांचे सुसंवादीय हे महत्वाचे आहे. जे आज आपणास आढळत नाही. अनुभवाच्या स्तरावर गुरुशिष्याचे ऐक्य महत्वाचे ठरते. अध्ययन अध्यापनाबाबत ह्या दोघांमध्ये सहभावना सहवेदना असणे आवश्यक आहे.

अर्थात गुरुशिष्य संबंध हे अत्यंत आदर्श स्वरुपाचे वर्णन करण्यात आले आहे. ह्या विवेचनावरुन शालेय आंतरक्रियेबाबत आपणास अनेक मुद्दे प्राप्त होतात. त्याचा उहापोह गुरुदेवांच्या शिक्षण दृष्टित करण्यात आला आहे.

v/;;u v/;kiu i/nrh %&

ह्यापूर्वीच म्हटल्याप्रमाणे गुरुदेव हे अध्यात्मवादाचे पुरस्कर्ते आहेत. त्याच्या अध्ययन अध्यापन पध्दतीच्या विवेचनात वेदांतिक अभ्यासाच पध्दतीचा उहापोह झाला आहे. वास्तविक ह्या पध्दती जरी वेदांत अभ्यासाच्या पध्दती असल्या तरी ह्याचा अवलंब आजही शिक्षणात होतो आहे. त्यात नवनवीन संशोधने होत आहे. गुरुदेवांचे योगदान म्हणजे अध्ययन पूर्ण तयारीचे त्यांनी केलेले विवेचन. आज ज्याला शिक्षणशास्त्रात सज्जता प्रवर्तन म्हणण्यात येते. ह्यावर त्याचा भर आहे. मन आणि बुध्दीच्या एकीकरणाशी ही बाब निगडीत आहे. ह्या व्यतिरिक्त गुरुदेवांनी सांगितलेल्या व आज ज्याचा वापर शिक्षणात होतो अशापध्दती म्हणजे तुलना पध्दत कार्यकारण पध्दत ह्या पध्दतीचा वापर आज शिक्षणशास्त्रात होतो. आत्मनिरीक्षण पध्दती ही शास्त्रीय पध्दती आहे व जिचे विवेचन आपणास शैक्षणिक मानसशास्त्रात आढळते पण तिचा उपयोग शिक्षणात होत नाही. आधुनिक काळात भौतिकतेचा स्फोट झाला आहे. तेथे आणखी एक महत्वाची पध्दती म्हणजे वासनाक्षय पध्दती. ह्या दोन व्यक्तिगत अध्ययन पध्दती आहेत. शिवाय बौध्दिक अन्वेषण पध्दती ही संशोधनाची नावीन्यपूर्ण पध्दतीही सांगितली आहे. ह्या पध्दतीचा वापर आपणास उच्चस्तरीय शिक्षणात करता येऊ शकेल. ह्या पध्दतीचा शास्त्रशुध्द विचार गुरुदेवांनी मांडला आहे. ह्याचा विचार पुढे करण्यात आला आहे.

f'kLrvkf.k Lokra«;%&

स्वत: गुरुदेव हे शिस्तीचे अतिशय भोक्ते होते. जो शिस्त पाळतो तोच खरा शिष्य असतो. अशी उत्तम शिष्याची परिभाषाही त्यांनी केली आहे. त्यांचा भर हा बाहेरुन लादलेल्या शिस्तीवर नाही तर अंतर्गत शिस्तीवर त्याचा भर आहे. स्वातंत्र्याला सुध्दा शिस्तीमुळेच अर्थ प्राप्त होतो. आत्मसंयम व स्वयंशिस्तजन्य स्वातंत्र्यावर त्यांनी भर दिला आहे. व्यक्तिगत विकासाकरिता स्वातंत्र्य आवश्यक आहेच पण त्याच सोबत आत्मसंयम ज्याचा

पक्का निर्णय बुध्दीच्या स्तरावर झाला आहे ते ही आवश्यक आहे. परावलंबीत्वापासून स्वत:ला सोडवून घेणे म्हणजे स्वातंत्र्य ही संकल्पना म्हणजे आधुनिक शिक्षणशास्त्रात गुरुदेवांनी टाकलेली महत्वाची भर आहे. त्रीस्तरीय शिस्त संकल्पना जी प्राचीन शिक्षणपध्दतीत सत्य, अहिंसा व ब्रह्मचर्य ह्या रुपात होती ह्या संकल्पनेच्या आचरणावर प्राधान्य देतात. शारीरिक, मानसिक आणि बौध्दिक स्तरावरील ही शिस्तीची संकल्पना आधुनिक काळात अत्यंत महत्वपूर्ण वाटते.

jK'V^alaLd`rh%&

''राष्ट्र'' हा त्यांच्या संपूर्ण कार्याचा आत्मा आहे. गुरुदेवांनी देश व राष्ट्र ही संकल्पना ह्यातील सूक्ष्मसा भेद ही फार महत्वाचे योगदान आहे. भारत हा केवळ देश नाही तर राष्ट्र आहे ही भावना प्रत्येक व्यक्तिच्या मनात रुजणे ही काळाची गरज आहे. स्वामी चिन्मयानंद हे प्रखर राष्ट्रभक्त होते. ही बाब केवळ त्यांच्या विवेचनावरुन सिध्द होते असे नाही तर त्यांच्या जीवन कार्यातून ती प्रतिबिंबीत होते. स्वार्थीवृत्तीचे माणसे ही राष्ट्र घडवू शकत नाही. ह्यासाठी नि:स्वार्थ व देशांवर नितांत प्रेम करणाऱ्या व्यक्तिची आवश्यकता असते आणि म्हणूनच व्यक्तिच्या व्यक्तिमत्वाच्या पोतावर राष्ट्राचे सामर्थ्य अवलंबून असते. राष्ट्राच्या घट्ट बांधणीकरीता त्याग, चारित्र्य, सेवावृत्ती हे धागे आवश्यक आहे. ह्या सर्व भावना धर्म माणसाला शिकवितो आणि म्हणून धर्माचा अभ्यास व धर्माचे आचरण ही बाब त्यांच्या दृष्टिने महत्वाची ठरते. राष्ट्र व धर्म ह्यांचा अन्योन्य संबंध ते मानतात. नागरिक हा राष्ट्राचा अनिवार्य घटक आहे. आणि म्हणूनच व्यक्तिचा विकास हा राष्ट्रविकासाचा पहिला टप्पा आहे. व्यक्ति ही जोवर स्वत:ला भारतीय समजत नाही तोवर तो देशाच्या विकासात हातभारही लावू शकत नाही. स्वत:ला भारतीय आहोत कां? हा निकष लावण्यासाठी त्यांनी प्रश्नावली सुध्दा विकसित केली. ज्याचा विचार व आचरण प्रत्येक भारतीयाने करायला हवे. भारताचे गतवैभव प्राप्त करुन देण्याची जबाबदारी प्रत्येक नागरिकाची आहे आणि म्हणून राष्ट्राचा नागरिक म्हणून प्रत्येक व्यक्ति प्रशिक्षित व्हावा हे व्हिजन आपणाला त्याच्या विवेचनावरुन आढळते पण आजच्या तरुण मुलांमध्ये राष्ट्रभक्ती आढळत नाही ही खंत त्यांना वाटते व ती त्यांनी अनेक ठिकाणी व्यक्त पण केली आहे व ह्याकरिता त्यांनी आजची शिक्षणप्रणालीला दोष दिला आहे.

भारत हे शिक्षणाचे स्फूर्तीस्थान बनला नाही हे वास्तव व त्याबाबतचा खेदही त्यांनी व्यक्त केला आहे. हे कार्य शिक्षणातून घडायचे असेल तर तसे व्यक्तिमत्व हे घडायला हवे. म्हणजेच राष्ट्रप्रेम हे शिक्षणाचे ध्येय बनावे. ही दृष्टि त्याची आपणास आढळते. व्यक्तिमवाची पुनर्बांधणी ही ती दृष्टि आहे. मानव हा दुर्लक्षित व्हायला नको. मानवी मन हे दुर्लक्षित व्हायला नको. दुर्लक्षित मन हे गुन्हेगारीकडे वळते आणि अशी मने दुर्लक्षित झाल्यामुळेच आज समाजात गुन्हेगारी वृत्ती वाढली आहे. ह्याचा विचार शिक्षणशास्त्राने करण्याबाबत त्यांनी स्पष्टपणे सुचविले आहे. भारताच्या अधोगतीचे कारण जर Deintegration आहे तर हे कारण दूर करायला हवे व ते शिक्षणातून दूर होईल हा विश्वास त्यांनी व्यक्त केला आहे. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात राष्ट्राचा विकास त्यांनी केलेली टिका ह्यातून त्यातून त्यांची बालकेंद्री शिक्षणाबाबत जी दृष्टि आढळते त्याचा विचार पुढे करण्यात आला आहे. राष्ट्रीय भावना निर्मितीमध्ये महात्म्यांचा सहभाग त्यांना अत्यंत महत्वाचा वाटतो. आदर्श महात्मा हा राष्ट्राचा कायापालट घडवून आणू शकतो. आपल्या आजूबाजूला आदर्शांची निर्मिती तो करु शकतो. भारतीय संस्कृतीवर त्यांचे नितांत प्रेम होते. भारतीय संस्कृती ही वैश्विक आहे. ती त्यांनी अखिल विश्वात पोहोचविली. राष्ट्र उभारणीत युवकांचे योगदान ते अत्यंत महत्वाचे मानतात. India as a whole हा त्यांच्या दृष्टिकोन आजच्या काळात अत्यंत महत्वाचा आहे. आज देशाची परिस्थिती बघता हा विचार अत्यंत महत्वपूर्ण वाटतो.

भारतीय संस्कृतीबाबत त्यांच्या मनात नितांत आदर होता. भारतीय संकृती ही कर्तव्य ह्या संकल्पनेवर आधारीत आहे. ती हक्क ह्या भावनेवर आधारीत आहे. ह्या ठिकाणी मानवी हक्कापेक्षा मानवी कर्तव्याची भावना ही महत्वाची आहे. ही दृष्टि मानव अधिकार संकल्पनेला वेगळा आयाम देणारी अशी संकल्पना आहे. भारतीय संस्कृतीच्या आध्यात्मिकतेबद्दल त्यांनी गौरवोद्गार काढले आहेत. संस्कृतीचा दर्जा हा जीवनमूल्यांच्या आचरणावर अवलंबून असतो असे त्यांचे स्पष्ट मत आहे.

/keZladYiuk%&

धर्माबाबत जो विचार गुरुदेवांनी केला तो आजपर्यंतही कुणी केला नाही. धर्म ही संकल्पना हिंदु-मुस्लिम अशा चौकटीत बसणारी मान्य नव्हती. तर धर्म म्हणजे Law of

being असे ते मानतात. व्यक्तिमत्व विकासाचा विचारही त्यांनी धर्म संकल्पनेशी जोडला आहे व आपल्या व्यक्तिमत्वाचे खरे रुप माहित होण्याकरिता त्याला धर्मसंकल्पना माहित असणेही आवश्यक आहे. मानवातील निम्न व्यक्तिमत्व जेव्हा उच्च व्यक्तिमत्वाच्या अधिपत्याखाली यायला तयार असते. तेव्हाच मानवाच्या व्यक्तिमत्वाचा विकास होण्याची शक्यता असते. चर्च, देवळे, मशिदी ह्यात रममाण होणारा धर्म त्यांना मान्य नाही. हे विचार तथाकथीत धर्मवादी लोकांच्या कर्मठ विचारावर एकप्रकारे आघातच आहे. आणि आज अशा आघातांची नितांत आवश्यकता आहे. कारण आज कमालीची धर्मविद्वेष समाजात बोकाळला आहे.

प.पू. गुरुदेव हे हिंदुत्ववादी आहेत पण त्यांचे हिंदुत्व हे एका विशिष्ट धर्माशी निगडीत नाही तर त्यांची हिंदुत्वाची संकल्पना गुण कल्पनेशी निगडीत आहे आणि म्हणूनच हिंदुत्व म्हणजे ऋषीत्व असे ते म्हणतात. ह्या अर्थानेच हिंदुत्वात अनेक धर्म आहेत, असे विधान त्यांनी केले आहे. ह अनेक धर्म म्हणजे पृथ्वीच्या पाठीवर जेवढे धर्म आहेत त्या हिंदुत्वाच्या विचार धारा आहे कारण त्यांचे उगमस्थान ऋषी आहे. ही भावना ठेवल्यास समाजात धर्माच्या नावावर विघटन होणार नाही खरा हिंदुधर्म हा सनातन आहे, असे त्यांचे मत आहे. विज्ञान तत्वज्ञान व धर्म ह्यांचा समन्वय हा महत्वाचा आहे.

हिंदु धर्माची पडझड ही त्यांना अत्यंत वेदनादायी होती. वर्णव्यवस्थेचा चुकीचा आशय समाजाने स्विकारणे हे हिंदुधर्माच्या पडझडीचे महत्वाचे कारण आहे. म्हणूनच आज वर्णव्यवस्था, जात ह्या संकल्पनांचा नव्याने आशय समाजापर्यंत पोहोचणे आवश्यक आहे. वैदिक परंपरेचा आशय हा समाजातपर्यंत पोहोचायला हवा. अनेक गैरसमजुती हिंदू धर्मात घुसल्यामुळे हिंदु धर्माचे अध:पतन होत आहे. हा महत्वाचा विचार त्यांनी मांडला. आधुनिक काळात धर्माबद्दल लवचिक दृष्टिकोन आवश्यक आहे. युगानुकुल मूल्याशय हा मानवाला स्विकारावा लागेल व ह्याचे आचरण करावे लागेल.

uouohu dYiuk%&

प.पू. गुरुदेवांनी अनेक नवीन संकल्पना शिक्षणशास्त्राला दिल्या आहेत त्यात पुढील संकल्पना महत्वाच्या आहेत.

१) बुध्दीयोग :-

आजचे युग हे बुध्दीमत्तेचे युग आहे. आज मानव आपल्या बुध्दीच्या जोरावर अखिल जगतावर राज्य करण्याचे स्वप्न पहात आहे. भारतीय तत्वज्ञानाने ज्ञानयोग, कर्मयोग, भक्तीयोग ह्या संकल्पना दिल्या आहे. प.पू. गुरुदेव हे आधुनिक काळातील ऋषी आहे. त्यांनी मानवाला बुध्दीयोग शिकविला आहे. आज भौतिक युगात मानव चंचल झाला आहे आणि ह्या चंचलतेचा ह्या अवस्थेमध्ये आपल्या निर्णयाला बुध्दीत स्थिर करणे आवश्यक आहे. ह्या आशयाचा बुध्दीयोग म्हणजे फार मोठे योगदान आहे.

२) Economics of thoughts :-

विचाराचे अर्थशास्त्र हे मागणी व पुरवठ्याच्याच नियमाशी निगडीत आहे. व्यक्तिची मानसिकता सुदृढ ठेवण्यासाठी ह्या विचारांची आज नितांत आवश्यकता आहे. माणसाला आवश्यक बाबींवर विचार करण्याची सवय लागणे ही बाब अत्यंत महत्वाची असते.

३) हिंदु समाजवाद :-

हे विश्वची माझे घर ह्या विचारांशी निगडीत असणारा हिंदु समाजवाद हा अखिल विश्वमनात सहअस्तित्वाची भावना वाढीस लावण्याकरिता महत्वपूर्ण ठरतो. गुरुदेवांनी इतर ज्या नावीन्यपूर्ण संकल्पना मांडल्या त्या पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) अध्यात्मवादी वास्तववाद

२) जन्मसिध्द मानवी हक्क व अधिकार

३) वैश्विक नागरिकत्व

४) अध्यात्मवादी समाजवाद

५) अध्यात्मिक कार्यवाद

६) मानवी बौध्दिक उत्क्रांतीचे टप्पे

७) जन्मपूर्व शिक्षण

८) Cultural revival plan

९) सहअस्तित्व

१०) उद्योजकतेचे अध्यात्मिक अधिष्ठान

वरील संकल्पना ह्या नावीन्यपूर्ण असल्या तरी त्याचा उपयोग जर शिक्षण विषयक विचारात व कार्यप्रणालीत केला गेला तर एक निश्चितच आदर्श शिक्षण योजना निर्माण होऊ शकेल. ह्या सर्वांचा उल्लेख शिक्षणयोजनेत करण्यात आला आहे.

eu vkf.k ekul'kkL= %&

मन हा अध्ययनाच्या क्षेत्रातील अत्यंत महत्वाचा घटक आहे. मानवाच्या व्यक्तिमत्व विकासात मानवी मनाचे जे स्थान आहे त्यावरुन गुरुदेवांनी मांडलेले मानसशास्त्र म्हणजे शिक्षणशास्त्राला खूप मोठी देणगी आहे. आंतरिक मन व बाह्यमन ह्यांच्या सुसंवादातच व्यक्तिचा व्यक्तिमत्व विकास दडलेला आहे. ह्या दोन्ही मनाला योग्य प्रशिक्षित करणे ही गरज आहे. स्थीर झालेले मन हे बुध्दीमध्ये परिवर्तीत होते. म्हणजे बुध्दी हा मनाचाच विषय आहे. हा सिध्दांत प्रस्थापित करुन मनाचे प्राधान्यत्व सांगितलेले आहे. मन आणि बुध्दी ह्यांच्यात समन्वय निर्माण करणे म्हणजे शिक्षण ही सखोल परिभाषा त्यांनी शिक्षण क्षेत्राला दिली आहे. एकमेकांमध्ये सुसंवाद करण्याची पात्रता मन आणि बुध्दीत निर्माण व्हायला हवी ही क्षमता शिक्षणाच्या माध्यमातून निर्माण व्हायला हवी व ह्यासाठी मन आणि बुध्दी ह्याचे सुसंस्कार अत्यंत महत्वपूर्ण ठरतात. विशेषत: जीवनातील आव्हानात्मक क्षणी शरीर मन बुध्दी ह्यांच्यात समन्वय असेल तर व्यक्ति आव्हानाचा विचार सकारात्मकतेने करु शकतो. मन आणि आत्मा यातील फरकही त्यांनी आपल्या विवेचनात व्यक्त केला आहे. पण ह्यासाठी मानवाला मनाची संकल्पना माहित असणे आवश्यक आहे. मनाचे संस्कारण हा व्यक्तिमत्व विकासातील महत्वाचा टप्पा आहे, असे ते मानतात. मनाची दु:खद अवस्था हे मानवाच्या अपयशाचे प्रमुख कारण ते मानतात. मानवी व्यक्तिमत्वाच्या पुनर्वसनात मनाचे स्थान ते अतिशय महत्वाचे मानतात. शिक्षणाचे एक महत्वाचे उपकरण म्हणून मनाबाबतचे प.पू. गुरुदेवांनी केलेले विवेचन हे अत्यंत महत्वाचे आहे.

foKku%&

आधुनिक विज्ञानाबाबत त्यांचा दृष्टिकोन हा अत्यंत सकारात्मक आहे. पण विज्ञान हे मर्यादित आहे. हा वास्तव दृष्टिकोन मात्र त्यांनी वारंवार व्यक्त केला आहे. कोणत्या ना कोणत्या घटकाचे ज्ञान विज्ञानामध्ये अंतर्भूत असते पण त्या घटकाचे अस्तित्वाला ह्याची बाधा नाही. कारण वस्तुचे ज्ञान होण्यापूर्वी ते अस्तित्वात होते ते जाणले गेले आणि म्हणूनच विज्ञानाला मर्यादा आहेत. विज्ञान आणि तत्वज्ञानाबाबत त्यांनी समन्वयात्मक दृष्टिकोन त्यांनी मांडला आहे. शिवाय विज्ञान व तत्वज्ञानामधील मूलभूत अन्वेषण पध्दतीतील फरक त्यांनी विषद केला. आज तत्वज्ञान व विज्ञान ह्यांचा परस्पर सहसंबंध हा अनेक शास्त्रज्ञ प्रायोगिक स्तरावर पडताळून पहात असतांना प.पू. गुरुदेवांचे हे विवेचन अत्यंत महत्वाचे ठरते. आधुनिक जगताचे वर्णन त्यांनी Brave New World ह्या शब्दात केले आहे. विज्ञान व तत्वज्ञान ह्यातील जी मर्यादा त्यांनी व्यक्त करीत असतांनाच विज्ञानाला तत्वज्ञानाचे अधिष्ठान आहे. पण ते अधिष्ठानाकडे दुर्लक्ष होत आहे. विज्ञानाचा पाया सुटला आहे व विज्ञानाची झेप सुरु आहे. ही वास्तविकताही त्यांनी लक्षात आणून दिली व ह्यातून त्यांचा विज्ञान विषयक अभ्यासाचाही दृष्टिकोन दिसतो. जो शिक्षणदृष्टिमध्ये स्पष्ट केला आहे.

rRofeekalk%&

तत्वमिमांसेत परमसत्य, सत्त्व, परमतत्व ह्याचे विस्तृत वर्णन केलेले असते. कारण ह्याच्या शोधातूनच तत्वज्ञानाची निर्मिती झाली असते व ह्या शोधातूनच तत्वज्ञानाचाही उगम झाला असतो. ही तत्वमिमांसा करित असतांना गुरुदेवांचा अद्वैतवादी दृष्टिकोन आढळतो कारण प.पू. गुरुदेव हे वेदांत, उपनिषदाचे, गीतेचे अभ्यासक आहेत. केवळ अभ्यासकच आहेत असे नाही तर उपनिषदिक तत्वज्ञान भारतीय हिंदु तत्वज्ञान ही त्यांची जीवन दृष्टि आहे आणि म्हणूनच शंकराचार्यांच्या अद्वैतवादात जी तत्वमिमांसा व्यक्त केली आहे त्याचा पुनरुच्चार प. पू. गुरुदेवांनी केला आहे.

Kkufeekalk%&

ज्ञानाचे शास्त्रशुध्द विवेचन म्हणजे ज्ञान मिमांसा होय. प.पू. गुरुदेवांनी आत्मतत्वाचा पुनर्शोध म्हणजे ‘‘ज्ञान’’ ही ज्ञानाची संकल्पना मांडली. जी शंकराचार्यांच्या

अद्वैतवादातील ज्ञान संकल्पनेशी निगडीतआहे. अनुभव म्हणजे ज्ञान ही संकल्पना त्यांनी मांडली. अर्थात त्यामुळे माहिती व ज्ञान ह्यातील सुक्ष्मसा फरक आपल्या लक्षात येतो. केवळ माहिती म्हणजे ज्ञान नाही तर अनुभूती आवश्यक आहे. ही आनुषंगिक बाब त्यात अंतर्भूत आहे. केवळ ज्ञान प्रक्रियेत सर्वात महत्वाचा असणारा घटक म्हणजे मन होय. ज्ञानाची पराकाष्ठा आत्मज्ञानात आहे असे ते मानतात. ज्ञानाचा उगम, ज्ञानाचे प्रकार अद्वैतवादाप्रमाणेच त्यांनी मानले आहे. ज्ञान ग्रहणाची मानसशास्त्रीय प्रक्रिया त्यांनी आपल्या विवेचनात व्यक्त केली अहो. शिवाय ज्ञान हे ज्ञानाच्याच स्तरावर रहायला नको तर त्याचे रुपांतर wisdom मध्ये व्हायला हवे. हा मोलाचा विचार त्यांनी मांडला. Knowledge conservation ही नावीन्यपूर्ण संकल्पना त्यांनी मांडली आहे.

i;kZoj.k%&

आधुनिक युगात Global Worming चा धोका जगाला निर्माण झाला आहे. त्याला अनुसरुन त्याचे पर्यावरणीय विचारातून पर्यावरण शिक्षणाबाबतची दृष्टि आपणास मिळते. मानव निसर्गाला अशुध्द बनवितो हे अशुध्द करणे थांबविले तर निश्चितपणे पर्यावरणाचा धोका उद्भवणार नाही. हा बचावात्मक पवित्रा त्यांनी आपल्या विवेचनात मांडला आहे. औद्योगिकरणातून पर्यावरणाचा धोका निर्माण झाला ह्या निर्णयाप्रत ते केव्हाच आले होते. शिवाय औद्योगिकीकरणाबबत निर्माण झालेली स्पर्धा हेही पर्यावरण ऱ्हासाला कारणीभूत आहे. निसर्ग सतत मानवाला देत असतो. मानवही त्याचा स्विकार करतो पण तो पर्यावरणाला मात्र काहीच देत नाही. मानवाची पर्यावरणाप्रती ही भावना विकसित व्हायला हवी. हा दृष्टिकोन त्यांनी मांडला आहे. पर्यावरण ऱ्हासाकरिता जीवन मूल्यांचा ऱ्हास हे ही एक कारण आहे हा ही महत्वपूर्ण मुद्दा त्यांनी आपल्या विवेचनात मांडला आहे. म्हणजेच पर्यावरण संरक्षणाचा विचार तेव्हाच सार्थ ठरेल. जेव्हा मानवी मूल्याचे संरक्षण होईल. पर्यावरण शिक्षणाला कलाटणी देणारा एक अत्यंत महत्वाचा मुद्दा आपणास त्यांच्या विवेचनात आढळतो आणि तो म्हणजे मानव परिवर्तनाचा. पर्यावरणाबाबतचा त्यांचा हा आध्यात्मिक दृष्टिकोन आहे व ह्या दृष्टिकोनाने पर्यावरण शिक्षणाची दिशाच बदलेल. पर्यावरण शिक्षणातून सहअस्तित्वाचे मूल्य संस्कार हा अत्यंत महत्वाचा मुद्दा म्हणजे पर्यावरणाचे आध्यात्मिक

अधिष्ठान आहे. निसर्गाच्या कार्यात आज अनेक बाबतीत मानव ढवळाढवळ करतो. अनेक वैज्ञानिक शोधाने निसर्गावर मात करण्याचा प्रयत्न झाला आहे. पण जेवढा हा प्रयत्न यशस्वी झाला तेवढाच मानवतेला धोकाही निर्माण झाला आणि म्हणून ही ढवळाढवळ मानवाने थांबवावी हा इशारा त्यांनी केव्हाच दिला आहे. अन्यथा मानवजात संपुष्टात येईल. मानवाची Endless Greed हे मानवाच्या विनाशाला कारणीभूत ठरेल.

ckydkizrhn`f'Vdksu%&

गुरुदेवांच्या विवेचनात बालकाबाबत भाष्य आपणास आढळते. बालक हा त्यांच्या कार्याचा गाभा आहे. आणि म्हणूनच लहानपणापासून नव्हे तर जन्मपूर्व अवस्थे पासूनच बालकांवर संस्कार होणे त्यांना गरजेचे वाटते आणि म्हणून त्यांनी चिन्मयमिशनच्या माध्यमातून अनेक बाल विहार (बाल संस्कार केंद्र) सुरु केले. आज केवळ भारतातच नाही तर जगात अनेक ठिकाणी हे बाल विहार सुरु आहे. अनेक बालके ह्याचा फायदा होत आहेत व आपल्या जीवनाचा पाया बळकट करीत आहे. बालकांप्रती असणारा त्यांचा दृष्टिकोन म्हणजे बालकेंद्री शिक्षणाची दृष्टि प्रदान करतो. Our Children Our Future हा त्यांच्या बालकेंद्री विचारांचा पाया आहे व Catch them young ही त्यांची कृती आहे. आजची पिढी ही अतिशय हुशार आहे. ह्याची जाणीव त्यांना आहे व ती त्यांनी जगालाही करुन दिली आहे. आज जगात जी कुरुपता व विकृतता दिसते आहे. त्यावर त्यांनी आक्षेप घेऊन ह्याविरुध्द जाऊन एक वेगळी शिक्षणपध्दती आपण घडवायला हवी. असा स्पष्ट इशाराही त्यांनी दिला आहे. बालकेंद्री शिक्षणाप्रती जे ध्येय त्यांचे आहे ते प्रामुख्याने पुढील प्रमाणे -

१) सुंदर मनाची निर्मिती करणे.

२) नव्या जगाशी समायोजन साधण्यासाठी पात्रता निर्माण करणे.

३) बालकांच्या व्यक्तिमत्वाला आकार देणे.

४) बालकांमध्ये निर्णय क्षमता निर्माण करणे.

५) राष्ट्रप्रेम संस्कृतीप्रेम निर्माण करणे.

६) सुसंस्कार.

७) मुलांना विचारी बनविणे.

८) वर्तमान युगाशी लढा देण्याची वैशिष्ट्ये निर्माण करणे.

९) सभोवतालच्या जगाशी संघर्ष करण्याची पात्रता त्यांच्यात निर्माण करणे.

१०) निसर्गदत्त देणगीचा योग्य उपयोग करण्याची पात्रता त्यांच्यात निर्माण करणे.

११) जीवन मूल्यांचे संस्कार करणे.

१२) नवीन पध्दतीने विचार करण्याची पात्रता विकसित करणे.

१३) आदर्शाचे दिग्दर्शन क्षमता विकसित करणे.

१४) भविष्यकालीन जगाचे नेतृत्व करण्याची क्षमता निर्माण करणे.

१५) जीवनाचे प्रशिक्षण देणे (जीवन जगण्याचे प्रशिक्षण)

१६) वयोगटानुसार शिक्षण देणे.

१७) शालेय वातावरण व घरातील वातावरण ह्यात सुसंवाद व समन्वय ठेवणे.

१८) सांस्कृतिक आंतरक्रिया विकसित करणे.

१९) वर्तमान सुंदर बनविण्याची क्षमता निर्माण करणे.

२०) मूल्यांचा आदरभाव शिकविणे.

२१) सुंदर स्वभाव निर्मितीवर भर देणे.

२२) उच्च आदर्शाबाबत आदर्शाची भावना निर्माण करणे.

२३) योग्य दिशेने चिंतन करण्याची पात्रता निर्माण करणे.

२४) सदाचाराचे शिक्षण देणे.

२५) नागरिकत्वाचे संस्कार करणे.

२६) बालकांची शारीरिक क्षमता विकसित करणे.

हे सर्व साध्य करण्यासाठी त्यांनी पालक शिक्षण, माता शिक्षण व शिक्षकांचे सांस्कृतिक प्रशिक्षणावर भर दिला आहे. शिवाय Informal Spiritual Education ची

योजनाही आपल्या बाल विहार उपक्रमातून दिली आहे. आईच्या आदर्शत्वावर त्यांचा विशेष भर होता. शालेय वातावरण, सामाजिक वातावरण, कौटुंबिक वातावरण ह्याच्यात सुसंवादाची आवश्यकताही त्यांनी विषद केली आहे. ह्याचा उहापोह शिक्षणाप्रती दृष्टि ह्यात विशेषत्वाने करण्यात आला आहे.

;qpdkaizfrizfrn`f'Vdksu%&

बालके व युवक हा त्यांच्या कार्याचा प्राण आहे. Catch them young हा त्यांचा दृष्टिकोन आहे, कृती आहे. हे ह्यापूर्वीही विषद केलेलेच आहे. युवकांना Root व Wing दोन्ही प्रदान करण्याची त्यांची भूमिका ही युवाकेंद्राच्या स्थापनेस कारणीभूत ठरली अर्थात Root of culture व Wings of beauty हे त्यांना युवकांना प्रत्यक्ष करावयाचे होते व ह्यावरच त्यांच्या कार्याची खोली व उंची आपल्या लक्षात येते. युवकांच्या व्यक्तिमत्व विकसनाचा जो दृष्टिकोन त्यांनी मांडला त्यावरून त्यांना राष्ट्रोन्नतीकरिता अभ्यासू, आकलनक्षमता चांगली आणि भारतीय संस्कृतीबाबत प्रेम असणारा युवक त्यांना अभिप्रेत आहे. राष्ट्राच्या पुनर्बांधणीसाठी युवकांना घडवायला हवे व त्यासाठी त्यांच्या व्यक्तिमत्वाचा एकात्म विकास व्हावा असे त्यांचे मत होते. युवकांच्या ज्या क्षमता विकसित करणे त्यांना अभिप्रेत होते. पुढील प्रमाणे त्यावरुन युवा शिक्षणाबाबतचा त्यांचा दृष्टिकोन आपल्या लक्षात येतो.

Integreted Youth व Dynamic Spiritual Youth ह्या संकल्पना म्हणजे त्यांनी दिलेली फार मोठी देणगी आहे. आज देशाला याचीच प्रकर्षाने गरज आहे. शिक्षणाच्या माध्यमातून युवकांचे वरील प्रकारचे नेतृत्व त्यांना अपेक्षित आहे. नेतृत्वाचे गुण सुध्दा त्यांनी सांगितले आहे. explosive expression, personal magnatism व dynamism हे सर्व करतांना धर्मग्रंथाची आवश्यकता गीता तत्वज्ञानाची आवश्यकताही त्यांनी व्यक्त केली आहे.

युवकांच्या प्रति शिक्षणाचे जे ध्येयाबाबत दृष्टि आहे ती आपणास पुढीलप्रमाणे-

१) सुप्त शक्तीची ओळख.

२) व्यक्तिमत्वाचा समन्वयात्मक विकास (Integreted Youth)

३) युवकांचे आध्यात्मिक जागरण व त्याचे कृतीत रुपांतर करणे. (dynamic spirituality)

निर्माण करणे.

४) योग्य नेतृत्व निर्माण होणे.

५) Cultural Revival करणे.

६) Excellence in knwoedge and perfection in inter action ह्या दोन बाबी घडवून आणणे.

७) Spiritual Army तयार करणे.

८) मूल्यसंस्कार घडवून आणणे.

९) कार्यनितीचे संस्कार करणे.

१०) उज्वल भवितव्याची निर्मिती करणे.

११) सामाजिक व सांस्कृतिक विकास.

१२) इतरांसाठी सृजनशील कार्य करण्याची प्रेरणा निर्माण करणे.

१३) self funded कार्याची प्रेरणा निर्माण करणे.

१४) राष्ट्रभक्त तयार करणे.

१५) संस्कृतीचे शिक्षण देणे.

१६) निर्णय व क्षमता यांचे नियोजन करण्याची पात्रता निर्माण करणे.

१७) नवनवीन विचारांना आकार देणे.

१८) स्वत:ला Judge करण्याची पात्रता निर्माण करणे.

१९) ज्ञानप्राप्ती.

२०) युक्त पुरुष निर्माण करणे.

२१) आत्म चिंतनाची सवय लावणे.

२२) निष्ठा निर्माण करणे.

२३) नियोजनाची निष्ठापूर्वक अंमलबजावणी करण्याची पात्रता निर्माण करणे.

२४) आदर्श निश्चित करणे.

२५) Heart and Head चा विकास करणे.

२६) जीवन निष्ठा निर्माण करणे.

२७) संस्कृती संरक्षणाची भावना निर्माण करणे.

२८) समस्या सोडविण्याचे सामर्थ्य निर्माण करणे.

२९) व्यक्तिमत्वाची गुणवत्ता वाढविणे.

३०) स्वआदराची भावना निर्माण करणे.

३१) Self confidence निर्माण करणे.

३२) योग्य मार्गाची निवड करण्याची पात्रता निर्माण करणे.

३३) विश्वसंस्कृतीबाबत प्रेम निर्माण करणे.

३४) मन:शांतीचे प्रशिक्षण देणे.

३५) कृतीमध्ये सर्वोत्कृष्टता निर्माण करणे.

३६) अनुभव समृध्द बनविणे.

३७) स्वयंशिस्त निर्माण करणे.

३८) Sacrifice,vigilance,teamwork व self discipline ह्या भावना निर्माण करणे.

३९) ऋणभावना जपणे (समाज ऋण, राष्ट्र ऋण) आत्मऋण.

४०) व्यावसायिक दृष्टिने तयार करणे.

४१) आव्हाने पेलण्याची क्षमता निर्माण करणे.

४२) शांततेची अनुभूती घेण्याची पात्रता निर्माण करणे.

४३) Possitive mental attitude निर्माण करणे.

४४) निसर्गाबाबत प्रेम निर्माण करणे.

४५) समाज सेवकांची सेना निर्माण करणे.

४६) चारित्र्य विकास.

४७) मूल्य संचयाचे आचरण करणे. (सत्य, अहिंसा, ब्रह्मचर्य)

४८) कर्मयोगी युवक घडविणे.

४९) स्फूर्तीची अभिव्यक्ति करण्याची पात्रता निर्माण करणे.

५०) मानसिक शक्तीचा संचय.

वरील सर्व बाबी साध्य होण्यासाठी धर्मग्रंथाच्या अभ्यासावर त्यांनी भर दिला आहे. Self funded शिक्षणाला त्यांनी प्राधान्य दिले आहे. भगवद्‌गीता, उपनिषदे, भारतीय इतिहास, तत्वज्ञान ह्याच्या सखोल अभ्यासातून ही बाब साध्य होऊ शकेल. आत्मनिरिक्षण व आत्मचिंतन अभ्यास पध्दतीवर त्यांचे भाष्य म्हणजे फार मोठे योगदान आहे. संस्कृतीचे प्रशिक्षण युवकांना देण्याबाबत फार मोलाचा सल्ला त्यांनी दिला आहे. शारीरिक विकासासाठी योगशास्त्र सूर्य नमस्कार हे मार्ग अनिवार्य पणे सांगितले. त्याच बरोबर नेतृत्वाचे शिक्षण राजकारणी लोकांनाही देण्यात यावे. हे गुरुदेवांचे विचार म्हणजे शिक्षणशास्त्राला फार मोठी देणगी आहे. वयाच्या २० ते २२ वर्ष पर्यंतचे शिक्षण अनिवार्यपणे झाल्यावर २ ते ३ वर्ष अनिवार्यपणे व्यावसायिक सराव हा मात्र अत्यंत महत्वाचा ठरतो व २५ व्या वर्षी युवकाला व्यावसायिक दृष्ट्या सक्षम बनविणे ही त्यांची युवकांप्रति शिक्षण दृष्टि होती. ह्याबाबतचा विस्तृत विचार ''शिक्षण दृष्टि'' मध्ये करण्यात आला आहे.

ewY;fk{kk%&

प.पू. गुरुदेव मूल्य ह्या विचाराकडे धार्मिक व आध्यात्मिक वर्तन संच ह्या दृष्टिकोनातून बघतात. मानवी व्यक्तिमत्वामध्ये एकात्मता आणण्यासाठी व्यक्तिमत्वाचा पोत सुधारण्यासाठी ह्या मूल्यांचे आचरण महत्वाचे मानतात. ह्याचे कारण म्हणजे मानवला अंतर्बाह्य आव्हानांना तोंड द्यावे लागत आहे. हे तोंड देतांना मूल्यांचे आचरण ही बाब महत्वाची आहे. पण आज नेमके मूल्याचरण हीच बाब दुर्लक्षित होत आहे. ह्याबद्दल तीव्र खेद त्यांनी आपल्या मूल्य विषयक विचारामध्ये व्यक्त केला आहे. ह्या मूल्यासंवर्धनासाठी मानसिक व्यक्तिमत्वात अंतर्बाह्य सुसंवाद असणे ही व्यक्तिमत्व विकासात त्यांनी घातलेली महत्वाची भर

आहे. परिवर्तनशील जगात जी अपरिवर्तनीय मूल्य आहे. ह्या मूल्यामुळे जगातील प्रत्येक घटकाचे अस्तित्व टिकून आहे. गुरुदेवांनी मूल्यांची परिभाषा करतांना मूल्य म्हणजे वर्तनाचा संच आहे. अशी परिभाषा केली आहे. मूल्य प्राप्तीचा सर्वात मोठा स्त्रोत म्हणजे धर्म आहे, असे ते मानतात. बौध्दिक निर्णय व कृती ह्यांच्यातील आंतरविरोध हा मानवामध्ये नकारात्मक भावना निर्माण करतात.

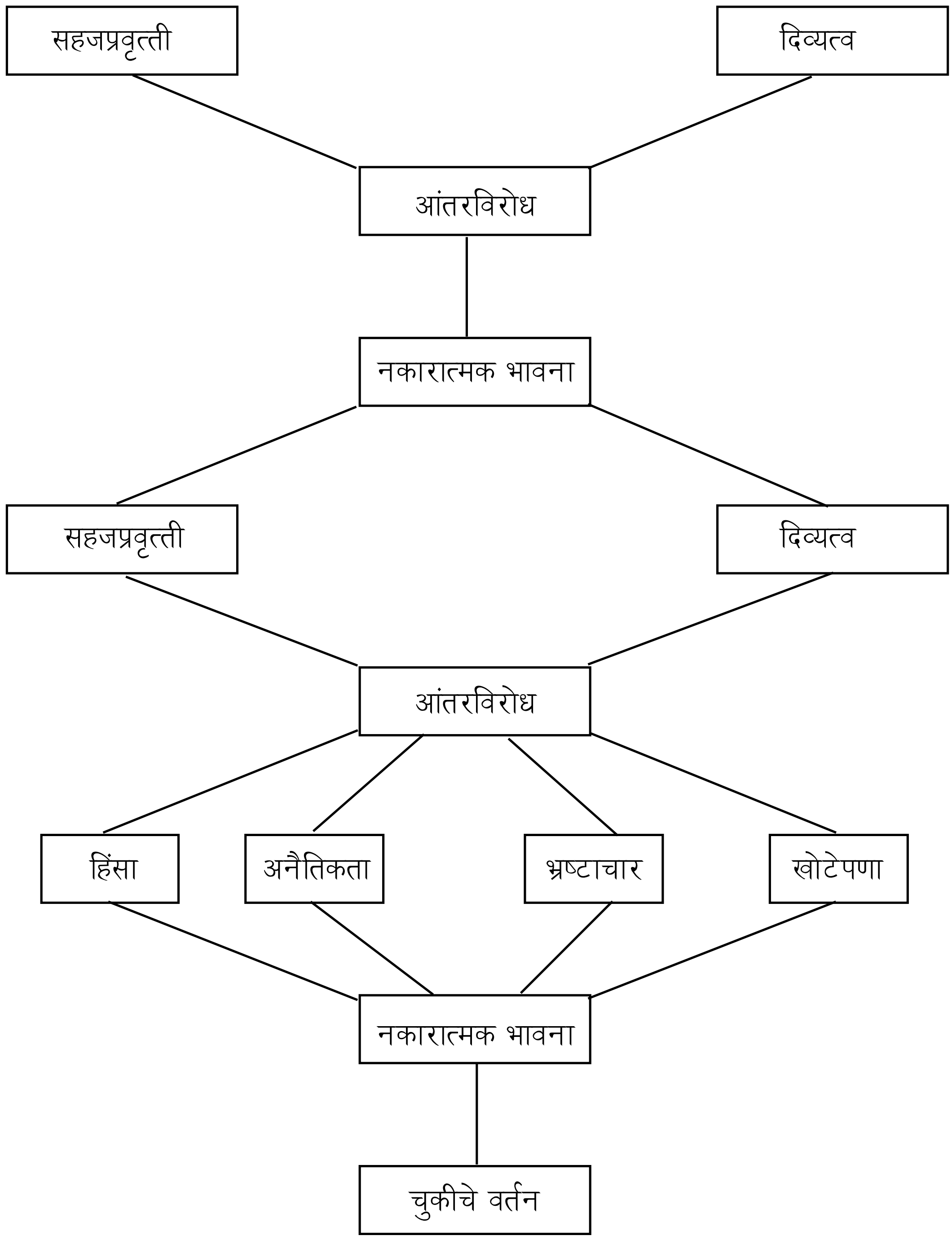

5-1½ ;ksX;orZu

अशा वृत्तीला ओळखून त्याचे परिवर्तन सकारात्मक भावनेत करणे हे मूल्याचरण आहे. ह्यवरुन त्यांचा मूल्यशिक्षणाबाबत दृष्टि लक्षात येते. कारण अशा वृत्तींना ओळखणे व त्याचे सकारात्मक वृत्तीत परिवर्तन करण्यावर त्यांनी भर दिला आहे. त्यासाठी महत्वाची मानसिक प्रक्रिया म्हणजे नकारात्मक वृत्तीचा सातत्याने तिरस्कार.

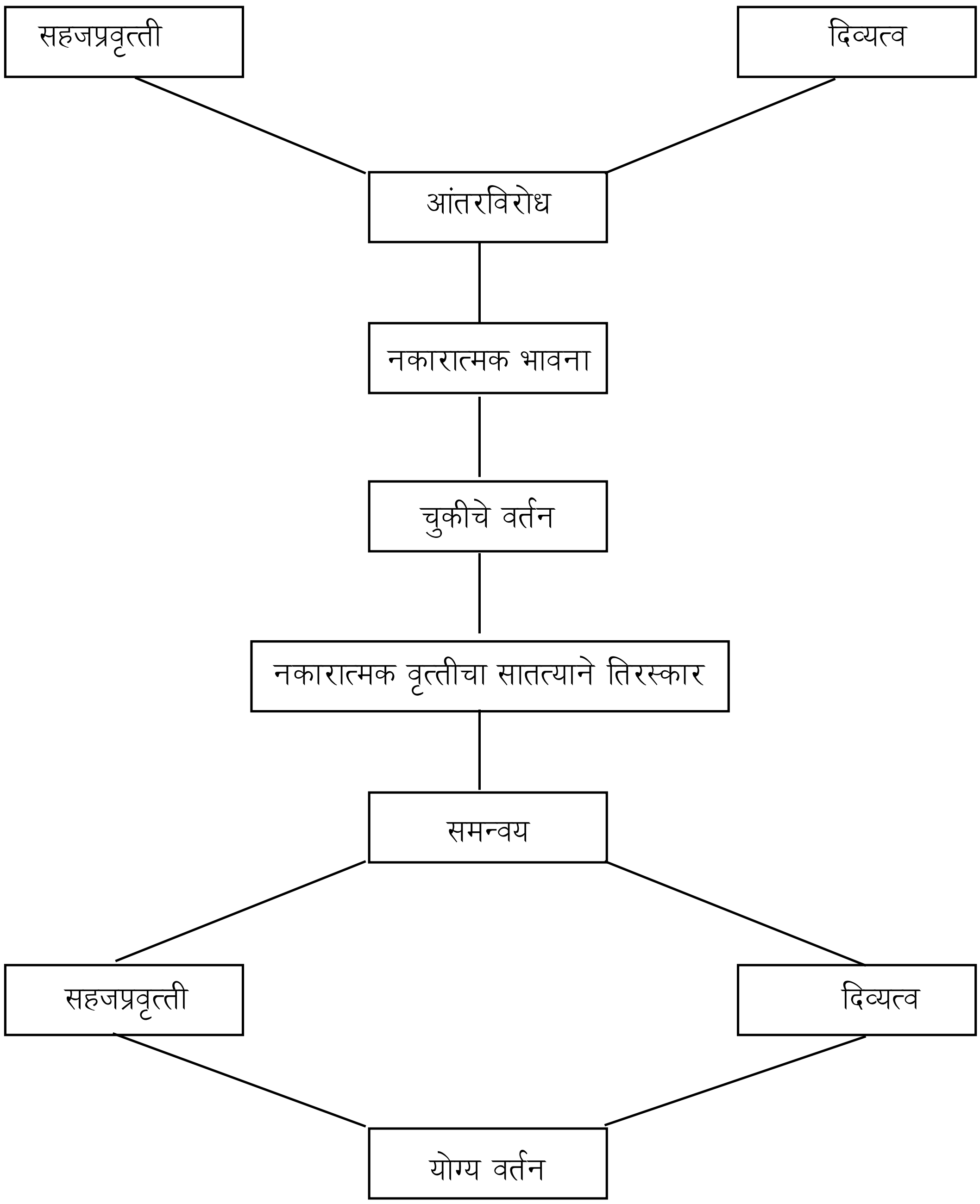

5-2½ewY;kpj.k¼uSfrdxq.klao/kZu½

मानवातील दिव्यत्व व सहजवृत्ती ह्यातील समन्वय हा मूल्याचा स्त्रोत आहे व ह्या दृष्टिकोनातून गीतेचा १६ वा अध्याय अत्यंत महत्वाचा आहे. मूल्यशिक्षणाचा विचार करतांना त्यातून मूल्याची संस्कार करण्यासाठी नकारात्मक वृत्तीची घृणा व्यक्तिच्यामनात कशी निर्माण करता येईल व दिव्यत्व व सहजवृत्ती ह्यांच्यात समन्वय कसा निर्माण करता येईल हा दृष्टिकोन महत्वाचा ठरतो व नैतिक तेचे गुण विकसनावर भर द्यावा लागेल. कारण नैतिकतेचे गुण हे त्यांच्या मते मानवाच्या क्षीण झालेल्या शक्तींना पुनरुज्जीवीत करण्याचा मार्ग आहे. शिवाय व्यक्तिमत्वात निर्माण झालेले दोष घालविण्याचा महत्वाचा मार्ग आहे. मानवाच्या व्यक्तिमत्वात जो विसंवाद निर्माण होतो तो प्रामुख्याने भौतिक सुखाच्या आधीन झाल्याने स्वत:बाबतचे चुकांचे अनुमान काढण्याने सुध्दा मानवाचे हातून मूल्यांची पायमल्ली होते. शिवाय आंतरिक व्यक्तिमत्वामध्ये विसंवाद निर्माण झाल्याने सुध्दा मूल्यांची पायमल्ली होते व व्यक्तिचे पर्यायाने समाजाचे स्वास्थ्य बिघडते व बौध्दिक सांस्कृतिक, धार्मिक, सामाजिक सर्वच मूल्यांची पायमल्ली होते. आणि म्हणूनच व्यक्तिमत्वात समन्वय सुसंवाद निर्माण करणे हा मूल्य संस्काराचा महत्वाचा मार्ग आहे. म्हणूनच मूल्य शिक्षणाचा विचार करतांना मानवाच्या व्यक्तिमत्वाचा प्रत्येक घटक हा कसा विकसित होईल हा दृष्टिकोन महत्वाचा आहे. ह्या दृष्टिकोनातून चिन्मय मिशनच्या शिक्षण विभागाने बनविलेला CVP Chinmaya Vision Programm हा अतिशय उपयुक्त असा कार्यक्रम आहे. हा प्रत्येक शाळांमध्ये लागू झाल्यास प्राथमिक स्तरापासूनच मूल्याबाबतचे संस्कार व्यक्तिमध्ये रुजण्यास मदत होईल. शिक्षणातून स्वत:चा अहंकार कमी करण्याबाबतचे प्रशिक्षण हा महत्वाचा दृष्टिकोन आपणास ह्या विचारसरणीत आढळतो व हा व्यक्तिगत मी पणाशी निगडीत असणारा अहंकार हा व्यापक समष्टीशी, उदात्त न्याय प्रणालीशी, राष्ट्राशी विश्वाशी एकरुप करण्याचे प्रशिक्षण महत्वाचे ठरते. ह्या दृष्टिने मानवाचा ''स्व'' चा विस्तार महत्वाचा ठरतो.

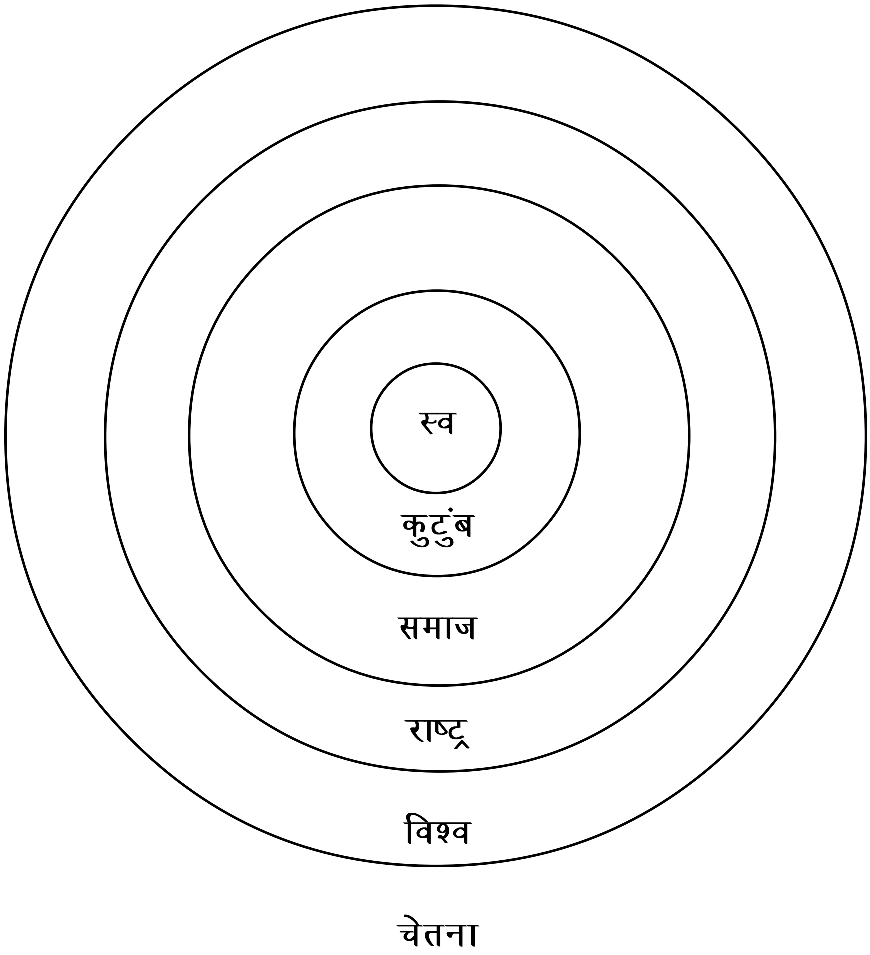

५.३) सहसंबंध

वरीलप्रमाणे स्वचा विस्तार होऊन तो चैतन्याशी तादात्म्यता ही बाब महत्वाची आहे. I व I want ह्यातून मानवाची मुक्तता ही बाब मूल्यशिक्षणासाठी महत्वपूर्ण ठरते.

मूल्यशिक्षणाच्या दृष्टिकोनातून बौध्दिक स्तरावर खालील बाब महत्वपूर्ण ठरते ती म्हणजे -

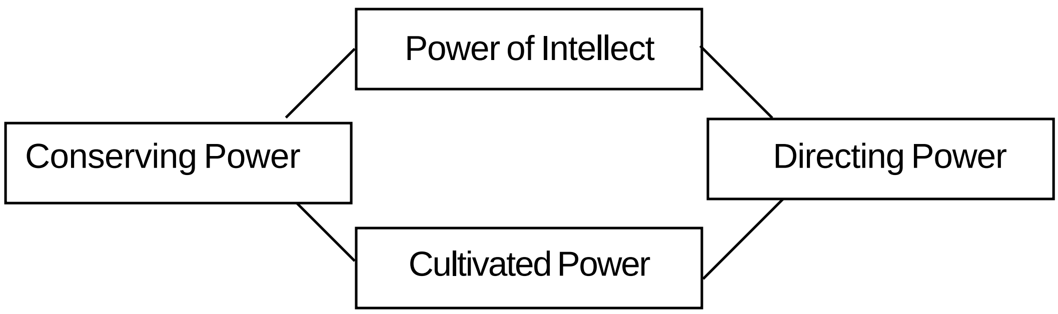

५.४) मानवी बुध्दिमत्ता

हिंदु तत्वज्ञानातील तीन मूल्य ही मानवी जीवनाकरिता अनिवार्य आहेत. सत्य, अहिंसा व ब्रह्मचर्य जी शारीरिक, मानसिक व बौध्दिक घटकांचे प्रतिनिधित्व करतात.

मूल्य संकल्पनेतून मानवत्वाकडून देवत्वाकडील क्रमविकास त्यांना अपेक्षित आहे. मूल्याचरणातून शांतता, आनंद, तात्पर्य शाश्वत विकास अपेक्षित आहे व ह्याकरिता बौध्दिक स्तरावरील संस्कार महत्वपूर्ण ठरतात. मूल्य संस्कारातून Individual Perfection वर त्यांनी भर दिला आहे व ह्याकरिता Fundamental Values ह्या महत्वाच्या ठरतात. मूल्य रुजवणुकीच्या बाबतीत वर्तमान काळ अतिशय महत्वाचा आहे. मूल्यशिक्षणाच्या दृष्टिने खालील दृष्टिने हा महत्वाचा व मार्गदर्शक आहे.

१) वर्तमानकालीन मूल्य रुजवण

२) बालकांना उदात्त Vision पुरविणे

३) योग्य नेता नेतृत्व निर्माण करणे

४) Individual Perfection निर्माण करणे

५) Proper use of Intellectual Power ही क्षमता निर्माण करणे

६) नकारात्मक वृत्तीचा तिरस्कार निर्माण करणे

७) आंतर व बाह्य व्यक्तिमत्वात समन्वय निर्माण करणे

८) विविध धर्मातील समान वर्तन संचयाबाबत आदरभाव निर्माण करणे

९) स्वचा परिघ विस्तारणे

१०) Fundamental values बाबत निष्ठा निर्माण करणे

११) Appreciation of the enternal values निर्माण करणे

१२) मूल्यधिष्ठतेकडे शिक्षण परिवर्तन करणे

१३) Realization of quality of our thoughts

१४) Pure living ची उदाहरणे विषद करणे

१५)	मूल्यशिक्षणाच्या बाबतीत शिक्षकाचे गुणधर्म

१६)	Law of giving चे संस्कार

१७)	Social Suicide बाबत घृणा निर्माण करणे.

१८)	Charity बाबत आदर निर्माण करणे

जीवनाच्या उच्च तत्वज्ञानाच्या आधारावर शिक्षण अनिवार्य आहे. ह्यासाठी जीवन ध्येययाबाबत स्पष्टता असावी जी प.पू. गुरुदेवांनी दिली आहे. शिक्षक प्राक्षिणाबाबतचा सुध्दा दृष्टिकोन त्यांनी आपल्या विचारामध्ये दिला आहे. शिक्षकांकरिता ते उपनिषद व गीतेचा अभ्यास महत्वाचा मानतात. विविध मूल्यांचे उल्लेख त्यांच्या लेखात आपणास आढळतात. ह्या सर्वांचा उहापोह शिक्षण दृष्टिमध्ये करण्यात आला आहे.

O;oLFkkiuladYiuk%&

स्वामी चिन्मयानंदांच्या लिखाणात अनेक व्यवस्थापकीय संकल्पना आलेल्या आहेत. शिवाय स्वत: गुरुदेव हे Performance Manager होते. Performance Leader होते. आज जगतिक स्तरावर विविध ठिकाणी व जीवनाच्या प्रत्येक अंगाशी Management ही संकल्पना निगडीत आहे. विविध आधुनिक संकल्पनांचा उहापोह प.पू. गुरुदेवांच्या विवेचनात आपणास आढळतो. त्यात प्रामुख्याने Art of Communication, True worker, The secret of management, Art of listening, Art of action, Leadership, नफ्यातील रहस्य, Right attitude for success, Macro-Micro Vision, Inspiring leadership इ. संकल्पना ह्या Management concept ह्या आजच्या काळात अतिशय आवश्यक आहे. प.पू. गुरुदेव हे स्वत: Performance Manager होते. ह्यांचे महत्वाचे कारण म्हणजे त्यांच्या सर्व जीवनाचे अधिष्ठान हे पुढीलप्रमाणे होते. त्यांच्या कार्याला Vision होते. Mission होते व Values हा त्यांच्या कार्याचा पाया होता. प.पू. गुरुदेव हे केवळ Performance Manager अथवा Leader नव्हते तर आधुनिक व्यवस्थापनाच्याच भाषेत सांगावयाचे झाल्यास ते Wisdom Leader होते.

b½ f'k{k.k rTKkauk ns.;kr vkysY;k erkoyhP;k vk/kkjs izkIr gks.kkjs fu'dkZ%&

स्वामी चिन्मयानंदांच्या मतावर आधारीत जी १७५ मुद्दे असणारी मतावली तयार करण्यात आली त्यावरुन प्रामुख्याने निघणारा निष्कर्ष असा की चिन्मयानंदांच्या विचाराचे प्रतिबिंब हे आधुनिक शिक्षणात आहे. त्यांची शिक्षण विषयक दृष्टि ही आजच्या शिक्षण प्रणालीत अभिव्यक्त झाली आहे. प्रतिबिंबित झाली आहे. पण अनेक उच्च कोटीची तत्वे ही प्रामुख्याने दुर्लक्षित झाली आहे. त्याचा अंतर्भाव जर आधुनिक शिक्षणात केला तर आधुनिक शिक्षणप्रणालीही अतिशय आदर्श शिक्षणप्रणाली असेल.

d½ fpUe; lk/kdkauk ns.;kr vkysY;k erkoyhP;k vk/kkjs izkIr gks.kkjs fu'dkZ%&

चिन्मय साधकांकडून जी मतावली भरुन घेण्यात आली त्यावरुन असा निष्कर्ष निघतो की, आधुनिक शिक्षणात प.पू. गुरुदेवांच्या विचारांचे प्रतिबिंब आपणास आढळते.

दोन्ही मतावलीतील प्रातिनिधिक प्रश्नांचा सहसंबंध काढल्यानंतर प्रत्येक मुद्याच्या बाबतीत हा उच्च प्रतिचा धनात्मक सहसंबंध प्राप्त झाला आहे.

M½ vkpk;kZadMwu izkIr >kysY;k ekfgrhP;k vk/kkjs fu?k.kkjs fu'dkZ%&

आचार्यांकडून प्राप्त झालेल्या माहितीवरुन प.पू. गुरुदेवांच्या शैक्षणिक विचाराबाबत खालील निष्कर्ष निघतात.

१) सुप्त शक्तींना अभिव्यक्त करणे म्हणजे शिक्षण आहे.

२) संधीचा उपयोग करण्याचे सामर्थ्य निर्माण करते ते शिक्षण.

३) शिक्षणातून ज्ञान व कृतीचा सहसंबंध निर्माण व्हायला हवा.

४) शिक्षणातून मोठ्या मनाचा, शिस्तप्रिय व नैतिक मूल्यांचे आचरण करणारा नागरिक निर्माण व्हायला हवा.

५) शिक्षणामुळे सद्‌गुणाचे आचरण करण्याची क्षमता निर्माण व्हायला हवी.

६) शारीरिक, मानसिक व बौध्दिक घटकावर शिक्षणात भर हवा.

७) शालेय वातावरण व घरगुती वातावरण ह्यात समन्वय आवश्यक आहे.

८) शाळा ही गृह सदृश असावी.

९) शिक्षकांनी नकारात्मक वर्तन टाळावे.

१०) राष्ट्रनिर्मितीच्या कार्यावर शिक्षणातून भर द्यावा.

११) भविष्यातील नेतृत्व हे शिक्षणातून निर्माण व्हायला हवे.

१२) आंतरिक मूल्ये व बाह्य मूल्ये ह्यात समन्वय निर्माण व्हायला हवा.

१३) व्यक्ति विकासातूनच राष्ट्रविकासाचे ध्येय साध्य व्हावे.

१४) शब्दापेक्षा राष्ट्र ज्ञानापेक्षा प्रात्यक्षिक व कृती महत्वाची आहे.

१५) जागतिकीकरणामुळे अनेक प्रश्न निर्माण झाले आहेत.

१६) पाल्याचा अभ्यास व विकासाकडे पालकांनी लक्ष द्यावे.

१७) प्राथमिक स्तरावर कौटुंबिक वातावरण महत्वाचे आहे.

१८) कौटुंबिक वातावरण हे व्यक्तिविकासावर प्रभाव टाकते.

१९) शिस्त ही व्यक्तिमत्व विकासातील अडथळा न ठरता ती स्वयंशिस्तीत परिवर्तीत व्हावी.

२०) व्यक्तिमत्व विकासात पालक व पाल्य ह्यांच्या दृढ आंतरक्रिया ह्या महत्वपूर्ण असतात.

२१) शालेय शिक्षण हे वास्तविक पाहता घराचेच विस्तारीकरण आहे.

२२) ज्येष्ठ व्यक्तिच्या सहवासाने मानवाचे जीवन मूल्य बळकट होतात.

२३) शिक्षण म्हणजे फक्त शाळेत जाऊन पदवी प्राप्त करणे इतक्या पुरते मर्यादित नाही. मनाची अर्हता, कुलीनता, उमदा स्वभाव, उच्च पदवी हा शिक्षणाचा खरा अर्थ आहे.

२४) बालकांवर जीवनमूल्याचे संस्कार हे बालवयातच व्हायला हवेत.

२५) कथांच्या माध्यमातून जीवनमूल्याचे संस्कार प्रभावी होतात.

२६) भौतिक सुखे व संस्कार व मूल्ये ह्यांचा योग्य ताळमेळ राखण्याचे शिक्षण देण्यात यावे.

२७) विशिष्ट भूभागात राहणारी लोकसंख्या म्हणजे राष्ट्र नव्हे तर उदात्त हेतू करिता एकत्र आलेली लोकसंख्या म्हणजे राष्ट्र आहे.

२८) मानवात बंधुभावना निर्माण करावयास हवी ही बंधुभावनाच संस्कृती टिकवून ठेवण्यास मदत करते.

२९) विविध प्रकारच्या योजना ह्या राष्ट्राची उभारणी करु शकत नाही. तर ती नैतिक मूल्यांच्या संस्काराने, आचरणाने होते.

३०) स्वधर्माचे आचरण प्रत्येकाकरिता आवश्यक आहे.

३१) शिक्षणातून व्यक्तिला Vision प्राप्त होणे आवश्यक आहे.

३२) शिक्षणातून मानवामध्ये निर्णयक्षमता निर्माण व्हायला हवी.

३३) शिक्षण पध्दतीत काळानुरुप बदल व्हायला हवेत.

३४) वाढत्या वयात बालकांना आंतरिक व बाह्य सौंदर्याबाबत जाणीव निर्माण करायला हवी.

३५) एकमेकांवर प्रेम करण्याची भावना ही बालवयातच निर्माण व्हायला हवी.

३६) बालकांमधील सकारात्मक बदल हा महत्वाचा आहे. हा बदल हळूहळू घडवून आणता येऊ शकेल.

३७) आधुनिक काळातील मुले ही अतिशय हुशार आहे.

३८) वेद व उपनिषदांचा अभ्यास हा महत्वाचा आहे.

३९) गेल्या शतकापासून असणारी शिक्षण पध्दती पांगळी आहे.

४०) मुलांच्या मनात देशप्रेम निर्माण करायला हवे.

४१) आज बालकांना कुसंस्काराच्या दुष्टचक्रापासून वाचवायला हवे.

४२) भारतात समस्या निराकरणाची क्षमता अत्यंत कमी झालेली आहे.

४३) भारतात सांस्कृतिक उत्क्रांती महत्वाची आहे. ह्यासाठी नवीन दृष्टिकोन प्रदान करावा लागेल. तरुणांमध्ये चपळाई निर्माण करावी लागेल.

४४) तरुणांना नेतृत्वाचे व सामाजिक कार्याचे प्रशिक्षण द्यायला हवे.

४५) तरुणांमध्ये देशासाठी आपल्यातील आत्मविश्वास, प्रेम, देशाप्रती आदराची भावना, त्यागाची भावना असणे अत्यंत गरजेचे आहे.

४६) आजच्या अभ्यासक्रमात इतिहासाला थारा नाही. इतिहास पूर्ववैभवावर आधारीत असायला हवा.

४७) शैक्षणिक परिवर्तनासाठी राजकीय नेत्यांवर अवलंबून राहू नये.

४८) चारित्र्य बांधणीसाठी शिक्षण देण्यात यावे.

४९) मुले-मुली ही राष्ट्राची संपत्ती आहे. त्यांचे बालपण हे संस्कारक्षम आवश्यक आहे.

५०) शिक्षणातून आदर्श पुढारी, अर्थतज्ज्ञ, विचारवंत, शास्त्रज्ञ, सामाजिक कार्यकर्ते निर्माण होणे आवश्यक आहे.

५१) शिक्षणातून मुलांना नवनवीन योजना, कल्पना, पुढाकार घेण्याची इच्छाशक्ती निर्माण होऊ शकते. हा चारित्र्य निर्मितीचा पाया आहे.

५२) शहाणपणा व समजदारी निर्माण करणे म्हणजे शिक्षण होय. शिक्षणातून मनावर नियंत्रण प्राप्त करण्याची क्षमता निर्माण व्हायला हवी.

५३) चारित्र्य निर्मितीचे शिक्षण देणारे शिक्षक हे ज्ञानाचे प्रति समर्पित, त्याच्या जवळ बालकांप्रति तळमळ व आत्मीयता असावी.

५४) इमानदारीने मेहनतीने शिक्षण देणाऱ्या शिक्षकांची आज आवश्यकता आहे.

५५) शिक्षकांचे वर्तन हे अत्यंत आदर्श असावे व शिक्षकांमध्ये समर्पणाची भावना प्रबळ असावी. शिक्षक हा सात्विक विचाराच असावा.

५६) शिक्षकाला धर्माबाबत प्रेम असावे.

५७) मानवाचे व्यक्तिमत्व हे त्याच्या मन व बुध्दीच्या गुणवत्तेवरुन निर्धारीत होते.

५८) सारासार विचार करण्याची पात्रता बुध्दीमध्ये निर्माण व्हायला हवी.

५९) मानवी मन हे विचार प्रवाहीत करण्याचे साधन आहे.

६०) मन आणि बुध्दीला योग्य वळण लावण्यासाठी धार्मिक विचाराची गरज आहे.

६१) सुसंस्कृतपणा हा सुधारणेचा मापदंड आहे.

६२) मानव कोणत्या प्रकारच्या जीवनप्रणालीचा स्विकार करतो ह्यावर संस्कृती अवलंबून असते.

६३) संस्कृतीमधील फरक हा जीवनमूल्ये व तत्वप्रणालीमुळे असते.

६४) भारतीय संस्कृती ही सेवाधारीत व मूल्याधिष्ठीत आहे.

६५) मानवाचे जीवनमान संस्कृतीच्या संवर्धनाने उंचावते.

६६) संस्कृतीचा ऱ्हास थांबवायचा असेल तर संस्कृतीचे पुनरुथ्थान महत्वाचे ठरते.

६७) धर्म संकल्पनेला इंग्रजीत प्रतिशब्द नाही.

६८) अस्तित्वाचा नियम म्हणजे धर्म.

६९) गुरु हा धर्माच्या वेद, उपनिषदात पारंगत असावा. तसेच सत्यवचनातही तो पारंगत असावा.

७०) गुरुचे आचरण अतिशय योग्य व शुध्द असावे.

७१) खरा शिष्य हा शारीरिक, मानसिक व भावनिक दृष्ट्या सक्षम असतो.

७२) माळ्याचे जे फुलाशी असते तेच नाते गुरुचे शिष्याशी असते.

७३) शिक्षकाने आपल्या विद्यार्थ्यांच्या मनात योग्य विचार रुजवावे

वरील प्रमाणे आचार्याकडून प्राप्त झालेल्या माहितीतून निष्कर्ष निघतात.

5-7 Lokeh fpUe;kuang~;kaph f'k{k.kfo'k;d n`f'V%&

'kk'or fodklkdjhrk f'k{k.k **(Education for Sustainable Development)**:

प.पू. गुरुदेव स्वामी चिन्मयानंद हे आधुनिक काळातील द्रष्टे होते. त्यांचे विचार हे अत्यंत मार्गदर्शक व प्रेरक आहेत. त्यांच्या लेखनात विविध विषयांचा अंतर्भाव झाला आहे. त्यापैकी त्यांचे शिक्षणविषयक विचार हे अत्यंत महत्वपूर्ण आहे. त्यांच्या संपूर्ण शिक्षण विषयक विचारात त्यांनी मानवाचा शाश्वत विकासाचाच विचार केला आहे, असे आपणास आढळते. आज जागतिक स्तरावर शाश्वत विकासाचा विचार हा प्रत्येक शिक्षणतज्ज्ञ करित असतांना गुरुदेवांच्या विचारातून जी शाश्वत विकासाच्या शिक्षणाची दृष्टि निष्पन्न होते ती अत्यंत महत्वाची आहे आणि त्यालाच अनुसरुन शाश्वत विकासाकरिता शिक्षण ही एक शिक्षणयोजना ह्या ठिकाणी मांडण्यात येत आहे. Education for sustainable Development ह्या अंतर्गत येणारी ही महत्वपूर्ण योजना शिक्षण विभागास उपयुक्त ठरु शकते व ह्या शिक्षण योजनेचा शासन स्तरावर विचार व्हावा ही शिफारस सर्वप्रथम करण्यात येत आहे.

'kk'or fodklkdfjrk f'k{k.k **(Education for Sustainable Development)**

भारत हा सांस्कृतिक दृष्ट्या अत्यंत संपन्न असा देश आहे. सुजलाम् सुफलाम् असा देश आहे. भारताची संस्कृती परंपरा अत्यंत प्राचीन व मौल्यमान आहे. जगातील सर्वात मोठा लोकशाही असणारा हा देश आहे. ह्या देशाची कला संस्कृती ह्याचा इतिहास जसा प्राचीन आहे. त्याचप्रमाणे ह्या देशाच्या शिक्षणाचाही इतिहास अत्यंत प्राचीन आहे. शिक्षणाच्या इतिहासाचा जेव्हा आम्ही विचार करतो तेव्हा वेदकालीन शिक्षणापासून आपण ह्या शिक्षण परंपरेचा विचार काते आणि प्राचीन काळी ज्या शिक्षणाच्या संकल्पना होत्या त्या सर्व अत्यंत आदर्श आत्मसाक्षात्काराशी निगडीत, मोक्ष संकल्पनेशी निगडीत होत्या आणि परिणामी शिक्षणप्रक्रिया अध्ययन, अध्यापन पध्दती ह्या ध्येयाशी निगडीत होत्या. पण कालमानानुसार शिक्षणाची ध्येय बदलली. प्राचीनकाळ मध्ययुगीन काळ व आधुनिक काळ असे शिक्षणाचे कालखंड पाडल्यास शिक्षणाच्या ध्येयामध्ये आधुनिक काळात शिक्षण संकल्पना बदलली. शिक्षणाचे ध्येय बदलले ह्याचे महत्वाचे कारण म्हणजे जीवनाचे ध्येय बदलले. आज विज्ञान,

तंत्रज्ञान ह्याने मानवाचे अखिल जीवन व्यापले आहे. आध्यात्मिक समृध्दीची जागा आता भौतिक समृध्दीने घेतली आहे. मोक्ष संकल्पनेला कवटाळणारा माणूस हा दिवसेंदिवस भोगवादी, चंगळवादी बनत चालला आहे. स्वातंत्र्योत्तर भारतात अनेकदा शिक्षणाबाबत विचार झाला. १९६२ च्या कोठारी कमिशनने भारताचा चेहरा मोहराच बदलवून टाकला व शिक्षणाचे आधुनिकीकरण झाले. शिक्षणाच्या माध्यमातून व्यक्तिचा व देशाच्या सर्वांगीण विकासाच्या संकल्पनेला प्राधान्य मिळाले. १९८६ साली संसदेने शिक्षणाचे राष्ट्रीय धोरण मंजुर केले. शिक्षणाबाबत एक व्यापक योजना अर्थात राष्ट्रव्यापी योजना मांडण्यात आली. त्यानंतर पुन्हा अनेकदा शिक्षणाचा विचार करण्यात आला. २००५ मध्ये National Curriculum Framework तयार करण्यात आले. त्यात अनेक आदर्श बाबींना तात्विक दृष्ट्या स्विकृती दिल्या गेली पण एवढे सगळे होऊनही शिक्षण संकल्पनेत अनेक त्रुटी राहिल्या. त्यातील महत्वाची त्रुटी म्हणजे आज शिक्षणातून व्यक्ति विकासाचे ध्येय साध्य करण्याचे प्रयत्न सुरु असले तरी हा विकास अत्यंत वरवरचा असा विकास आहे. आज वारंवार शिक्षण पध्दती पाठ्यपुस्तके ह्यात परिवर्तने होत आहे. वास्तविक पाहता शिक्षणाने लवचिकच असायला हवे. पण ह्या लवचिक पणात उसळी मारुन ते आपला पाया सोडत तर नाही ना? ह्या बाबत शिक्षण तज्ज्ञांनी अत्यंत जागृत असायला हवे आणि नेमकी हीच बाब आजच्या शिक्षणातून सुटली आहे. आज शिक्षणातून मानवाचा विकास होतो आहे. पण मानव्याचा विकास फारसा होतांना आपणास आढळत नाही. तात्कालिक गरजा ह्या शिक्षणातून पूर्ण होतात पण शाश्वत गरजा मात्र पूर्ण होत नाही. भौतिक समृध्दीचे संस्कार आज मुलांवर होतात पण आध्यात्मिक व धार्मिक संस्कारापासून ते वंचित राहते. शिक्षणातून आज भारतीयत्व हा आत्माच कोठेतरी हरवतो आहे. आधुनिकतेकडे वेगाने वाटचाल करता करता प्राचीन ध्येये, मूल्ये, अध्यात्म, संस्कृती ह्यांना आम्ही केव्हाच मागे टाकले पण पाश्चात्यांसारखी भारताची प्रकृती नाही. संस्कृती नाही आणि म्हणूनच पाश्चात्य पध्दतीने भारतीयांचा विकासही होणार नाही. ह्या विकासासाठी राष्ट्र, अध्यात्म, मूल्य, धर्म ह्यांची पाया द्यावा लागेल. स्वराज्य, स्वातंत्र्य, स्वधर्म, स्वभाव ह्यांची चौकट आपल्याला शिक्षणाला द्यावी लागेल. शिक्षणाचा संबंध आपणास जीवनाशी जोडावा लागेल. शिक्षणातून मुलांना जीवनाचा अर्थ कळणे महत्वाचे आहेच पण त्यापेक्षा कितीतरी पटीने जीवनाचे अधिष्ठान कळणे आवश्यक आहे. शिक्षणातून मुलांमधील चांगुलपणा, सुंदर विचार हे जपले गेले

पाहिजे. केवळ त्यांच्या डोक्यात माहिती कोंबून चालणार नाही. त्यांना ज्ञानाच्या नावाखाली आज आपण केवळ माहितीच त्यांच्या डोक्यात कोंबत आहोत. त्यामुळे त्यांचे मेंदू म्हणजे माहिती साठविण्याचे भंडार झाले आहे. ही माहिती साठवीत असतांना स्वत:च्या स्वरुपाच्या ज्ञानापासून तो अनेक मैल दूर जात आहे. ज्याला आपण ज्ञान ही संकल्पना दिली ते खऱ्या अर्थाने ज्ञान नाही. तर ती केवळ माहिती आहे. ज्ञान हे त्यांच्यामध्ये सुप्त स्वरुपात आहे. ते मात्र कसे अभिव्यक्त करावे ह्याचे भान शिक्षणाने त्यांना दिले नाही आणि म्हणून आपण अशाच ज्ञान निर्मितीची माहिती मुलांना देतो आहोत जी खऱ्या अर्थाने ज्ञान ह्या संकल्पनेत येत नाही. तर ती केवळ माहितीच राहते. शिवाय आज प्रत्येक जण केवळ भविष्यकाळाचाच विचार करतो पण त्यामुळे वर्तमान हा दुर्लक्षित राहतो आहे ही बाब विसरली जाते. भविष्य जर उज्ज्वल बनवायचे असेल तर वर्तमान हा सुंदर बनवावा लागतो. सुंदर वर्तमानातूनच शाश्वत व सुंदर भविष्याची निर्मिती होईल. पण आज शिक्षणातून केवळ वरवरचा विचार करण्यात येतो. केवळ डॉक्टर बनविणे केवळ इंजिनिअर बनविणे ह्यातून भारताचा विकास साधू शकणार नाही. कोणत्याही देशाचा विकास हा मानवातील मानव्यावर तो अवलंबून असतो आणि म्हणून शिक्षणातून माणूस घडणे महत्वाचे आहे. मानवीय बीजांचे रोपण शिक्षणातून व्हायला हवे कारण हे बीजारोपणच शाश्वत विकासाची ग्वाही देऊ शकते. मुलांना जीवनाचे अधिष्ठान कळते हे जीवनाचा अर्थ कळण्यासाठी महत्वाचे असते. एकदा का जीवनाच्या अधिष्ठानाचा पाया मजबूत झाला की त्याच्या आधारावर तो जीवनाची समृध्दी गाठू शकतो आणि जीवनाचा पाया आध्यात्म हा आहे. जीवनाचा पाया मूल्य राष्ट्र संस्कृती धर्म हे आहे. ह्याचा शिक्षणाने सर्वप्रथम विचार करायला हवा. हा पाया मजबूत झाल्याशिवाय व्यक्ति हा चांगला डॉक्टर चांगला इंजिनिअर होऊ शकणार नाही. भारताला महासत्ता व्हायचे असेल तर वरील चारही घटकांचा शिक्षणाला सकारात्मक विचार सर्वप्रथम करावा लागेल. आज मानवाचे जीवन तर यांत्रिक झाले आहे पण त्यापेक्षा कितीतरी जास्त त्यांच्या भावना, मन बुध्दी हे यांत्रिक झाले आहे. मानवाने यंत्रमानवाला भावना दिल्यात पण स्वत: मात्र यंत्रवत झाला. ही विकासाची संकल्पना नाही. विकासाची संकल्पना ही तात्कालिक असूच शकत नाही आणि म्हणूनच शिक्षणाला शाश्वत विकासाचा विचार करणे भाग पडते. आज व्यक्तिमध्ये आत्मसंयमन किंवा आत्मशिस्त राहिलेली नाही. आताचा क्षण साजरा करणे हाच जीवनाचा नियम झाला

आहे. कसेही करुन आपल्या इच्छांची पूर्तता करणे मग ती इच्छा कितीही हीन दर्जाची असली तरी चालेल. हा नियम आज झाला आहे. Standard of Living बद्दल मानव सचेतन झाला आहे पण Standard of Life बद्दल मात्र तो तेवढाच उदासीन आहे. आज आदर्श संस्कार केंद्रे असणाऱ्या कुटुंबव्यवस्था लयाला गेल्या आहेत. कुटुंब व्यवस्थेचे समाज व्यवस्थेचे अक्षरश: विघटन झालेले आहे. मानव हा छिन्न विछिन्न मनोवृत्तीचा झाला आहे. आज कायद्याच्या आधारे ह्या बाबी थोपविणे अशक्य झाले आहे. कारण कायद्याने मानवाची मानसिकता बदलता येत नाही. सांस्कृतिक बदल हा कायद्याने घडवून आणता येत नाही. परस्पर विरोधी सांस्कृतिक लक्षणे जेव्हा समाजात दिसायला लागतात तेव्हा मात्र शिक्षणाला शाश्वत विकासाचा विचार करावा लागतो व त्यावेळी मात्र शिक्षणाला काही बाबींचा विचार करावा लागतो. ह्या बाबी म्हणजे -

* जीवनाचे ध्येय काय असावे?
* शिक्षणाचे ध्येय काय असावे?
* शिक्षण संकल्पना, अभ्यासक्रम, अध्ययन, अध्यापन पध्दती ह्यांचा विचार.
* शिक्षकांचे गुणधर्म अर्हता.
* उद्दिष्ट्ये मांडल्या गेली आहेत अथवा नाही ?
* गुरुशिष्य संबंध इ.

आज निर्जीव पाठ्यपुस्तकांचा आकार वाढतो आहे. परिक्षांचे ओझे वाढते आहे. विषयांची संख्या वाढते आहे. ज्यांच्यासाठी हा संपूर्ण अभ्यासक्रम तयार करावयाचा तो घटकच ह्यातून दुर्लक्षित होतो आहे. शिक्षणातून बालकांकडे आज अत्यंत दुर्लक्ष होत आहे. शिवाय मानवामधील सर्वात प्रभावी व गाभाभूत घटक म्हणजे त्यचे मन हे मनही आज शिक्षणातून अत्यंत दुर्लक्षित झालेले आहे. आज मुलांना त्यांच्या पालकांना शिक्षण म्हणजे अक्षरश: ओझे झाले आहे आणि त्यापासून खऱ्या अर्थाने जगण्यातला त्यांचा आनंद हरविला आहे. ताणतणाव, संघर्ष, विकास, धावणे हेच आज जीवन बनले आहे. आज प्रत्येक जण केवळ धावतो आहे. ह्या ओझ्यातून ह्या दबावातून शिक्षणाची सुटका व्हायला हवी व शिक्षण हे खऱ्या अर्थाने आनंद प्रदायक बनायला हवे. शिक्षणातून मानवाचा शाश्वत विकास झाला पाहिजे.

ekxZn'kZd rRos%&

वरील बाबी ह्या अंमलात आणण्यासाठी काही मार्गदर्शक तत्वांचा आपल्याला आधार घ्यावा लागेल.

१) शाश्वत तत्वांचे निर्धारण करणे.

२) शाश्वत तत्वांना मानवी जीवनाशी जोडणे.

३) शिक्षणाचा संबंध व्यक्तिमत्व विकास संकल्पनेशी जोडणे.

४) शिक्षणाचे दृष्टिने निर्धारीत करणे.

५) ज्ञानाचा संबंध प्रत्यक्ष जीवनाशी जोडणे.

६) परीक्षा ही अखिल जीवनाशी संबंधित करणे.

N.C.F. २००५ मध्ये नमुद करण्यात आले आहे की, ''शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणासाठी अभ्यासक्रमाची व्याप्ती वाढवून त्यात ज्ञानाच्या कामाच्या आणि कारागीरीच्या विविध समृध्द परंपरा आणि वारसा अंतर्भूत करायचे भान ठेवायला हवे. आज अर्थव्यवस्थेच्या जागतिकीकरणामुळे ज्ञानाचे रुपांतर क्रयवस्तूत होत आहे आणि सर्व मानवी व्यवहारांवर बाजारपेठेचे आक्रमण होत आहे. त्यामुळे लोकांमधील ज्ञान, परंपरा आणि कौशल्ये ह्यांना धोका निर्माण झाला आहे. ह्या परिस्थितीत मुलांमधील सर्जनशीलता नैतिकता आणि आत्मसन्मान यांची जोपासना व विकास करण्याच्या कामाला सर्वात जास्त महत्व द्यायला हवे.'' वरील वाक्य प्रस्तुत दस्तऐवजाकरिता अतिशय महत्वाचे ठरते. कारण ह्या वाक्यात आजची वास्तविकता तर आहेच पण त्याचा सोबत शिक्षणाचे उत्तरदायित्वही नमूद करण्यात आले आहे. तसेच शाश्वत विकासाबाबतच्या ध्येयांची नांदीही आपल्याला ह्या वाक्यात बघावयास मिळते.''

शाश्वत विकासाच्या संदर्भात आपण विचार केल्यास सर्वच स्तरावर शाश्वत विकास घेणे अनिवार्य ठरेल. शिक्षण संकल्पनेपासून त्याचा आपणास विचार करावा लागेल आणि म्हणूनच ह्यात खालील मुद्यांना अनुसरुन ह्या सर्व बाबींचा आपणास विचार करावा लागेल.

१) शिक्षण संकल्पना

२) बालकेंद्री शिक्षण

३) Education for self control

४) धार्मिक शिक्षण

५) मूल्यशिक्षण

६) शांतता शिक्षण

७) राष्ट्रीय शिक्षण

८) सांस्कृतिक शिक्षण

९) पर्यावरण शिक्षण

१०) विज्ञान शिक्षण

११) व्यक्तिमत्व विकासाकरिता शिस्त

१२) पालक शिक्षण

१३) जन्मपूर्व शिक्षण

१४) नेतृत्वाचे शिक्षण

१५) शिक्षक प्रशिक्षण

1- xqkoRrspklanHkZ%&

शिक्षणातील गुणवत्ता हा निकष हा संदर्भ आपणास नाकारता येणार नाही. गुणवत्तेचे शिक्षण उपलब्ध होणे हे अत्यंत गरजेचे आहे. गुणवत्तेचा संदर्भ आपण केवळ व्यवस्थेशी जोडून चालणार नाही तर तो मानवी मन, बुध्दी व मानवीय घटकांशी आपणास जोडावा लागेल. ह्याला अनुसरुन मनावरील संस्कारामुळे मानवीय मनाची होणारी घडण, बुध्दीतील निर्णय क्षमता बौध्दिक घटकांचा विकास, मानसिक घटकांचा विकास अध्यात्मिक विकास हा गुणवत्तेचा संदर्भ ठरतो. शाळांमधील भौतिक साधनापेक्षा शालेय Vision, Mission त्यानुसार शाळांमधील शिक्षक, शालेय आतरक्रिया हे गुणवत्तेचे संदर्भ ठरतात. शिवाय विद्यार्थ्यांच्या शाश्वत विकासासाठी घेणाऱ्या विषयांचा अंतर्भाव, अध्ययन अध्यापन पध्दती, गुरुशिष्य संबंध, शिस्तीच्या संकल्पना वापरण्यात येणारी पाठ्यपुस्तके शालेय वातावरण, शालेय कामकाजाची उद्दिष्ट्ये ह्या बाबी गुणवत्तेचे महत्वाचे संदर्भ व निकष महत्वाचे असतात. आज शिक्षणाला शाश्वत विकासाशी जोडणे ही महत्वाची गरज आहे. मूल्य संघर्ष, मूल्य ऱ्हास, हा सातत्याने होत आहे. मानवत्व आज हरवत चालले आहे. शाश्वत विकासासाठी आपल्याला शिक्षणाचा विचार करावा लागेल आणि शिक्षणाच्या गाभ्यातच ह्याचा विचार करावा लागेल.

2- IkekftdlanHkZ%&

आज शिक्षणासमोर अनेक आव्हाने आहे. आर्थिक सामाजिक अनेक आव्हानाला शिक्षणाला सामोरे जावे लागत आहे. त्यातील महत्वाचे आव्हान म्हणजे ढासळलेली नितीमत्ता,

अशांतता, धार्मिक विद्वेष, सांप्रदायिकता, जातीयता इत्यादी आज सामाजिक आव्हाने शिक्षणासमोर आहेत. प्रत्येक व्यक्ति हा इतर व्यक्तिंशी वरील मुद्यांना धरुन भांडतो आहे. व्यक्ति आयुष्यात अशांतता ताण तणाव, संघर्ष उत्पन्न झाले आहे आणि याचा परिणाम समाजावर व पर्यायाने राष्ट्रावर होत आहे. शिक्षण हे बाजारु बनत आहे. आज शिक्षण ही वस्तु झाली आहे. शिक्षणामध्येही क्रयशक्ती आली आहे. शिक्षणामुळे सामान्य योग्यतेत वाढ झाली पण ह्या शिक्षणाचा प्रत्यक्ष जीवनात उपयोग करण्याची पात्रता मात्र अद्यापही विकसित झाली नाही. ज्ञानानेच ही योग्यता निर्माण व्हायला हवी. ही बाब केवळ पुस्तकी ज्ञानातून साध्य होणार नाही. ह्यासाठी Re-education of intellect in right values of life व realigning the mind ह्या बाबी आवश्यक आहे. कधी कधी शिक्षित व्यक्तिही समाजात विपरीत वर्तन करतांनाच आढळतात. कारण त्यांच्या ज्ञान व कृती ह्यांच्यात समन्वय नसतो. ह्या सर्व बाबींचा विचार केला तर सशक्त समाजाच्या निर्मितीसाठी योग्य शिक्षणाची आवश्यकता आहे. आजचे युग जागतिकीकरणाचे युग आहे. पण जागतिकीकरणाच्या सर्वच संकल्पनांचा आपण स्विकार केला पण वैश्विक नागरिकत्व मात्र आपण अद्यापही पत्करले नाही आणि जोवर आपण हे वैश्विक नागरिकत्व पत्करत नाही. तोवर जागतिकीकरणाचे आव्हान आपण पेलू शकणार नाही. आज केवळ देशातच नाही तर जागतिक स्तरावर अत्यंत अशांतता निर्माण झाली आहे. मानव मानवाचा सर्वात मोठा शत्रू झाला आहे. भ्रष्टाचारासारखा असूर राष्ट्र पोखरत आहे. जे स्वातंत्र्य प्राप्त करण्यासाठी आमच्या लाखो नेत्यांचे प्राण गेले ते मिळालेले स्वातंत्र्य कायम व अबाधीत राखण्यात आपण असमर्थ ठरलो आहे. एकीकडे भारत अंतराळात झेप मारतो आहे. ही अत्यंत अभिमानाची बाब आहे. पण त्याचसोबत आम्ही जमीनीशी नाते तोडले ही बाब अत्यंत गंभीर आहे. कर्तव्यावर आधारीत असणाऱ्या संस्कृतीला आम्ही अधिकाराधिष्ठीत बनवायला निघाली आहेत ही सर्व आव्हाने आज शिक्षणाला पेलायला हवी व त्याकरिता एक स्वतंत्र अभ्यासक्रमाचा विचार व्हायला हवा. हा विचार गुरुदेवांच्या शिक्षणदृष्टित आढळतो.

3- fk{k.k%&

शिक्षण म्हणजे केवळ शाळेत जाणे, पदव्या संपादन करणे, ज्ञान प्राप्त करणे, पांडीत्य प्राप्त करणे ह्याच बाबीशी निगडीत नाही. हा शिक्षण संकल्पनेबाबत असणारा फार

मोठा गैरसमज आहे. कारण केवळ ज्ञानप्राप्तीने शिक्षणाला उपयोगिता प्राप्त होत नाही तर ज्ञान आणि कृती यांचा समन्वय आवश्यक आहे. केवळ व्यक्तिमत्वाचा सर्वांगीण विकास म्हणजे शिक्षण ही संकल्पनेची व्यापकता पण जास्त नाही तर शिक्षणाच्या परिभाषा आपणास पुढील प्रमाणे मांडाव्या लागतील.

१) केवळ निर्देशन म्हणजे शिक्षण नाही. शिक्षण हे ध्येय आहे. निर्देश दिले जातात. शिक्षण हे प्राप्त केले जाते.

२) शिक्षण शिष्याच्या हृदयातील प्रज्वलीत व गुरुद्वारा संरक्षित आंतरिक वस्तु आहे.

Instruction does not constitute education. Instruction is necessary it is easly available. But education is the goal to be reached and it is to be gain by ones own reflection. Instruction is given education is achieved. Instruction is objective, education is a subjective phenomenon kindle in the students and maintained by the teacher.

३) Education is nothign if it does not train our faculties to capture all our opportunities, to be useful to all other and to be always happy in ourselves.

४) To give, to share, to serve ही अभिवृत्ती निर्माण करणे म्हणजे शिक्षण.

५) Real education means transformation of knowledge in to wisdom. Which is then used to curve out a strong character.

६) शिक्षणातून चारित्र्याची निर्मिती व्हायला हवी.

७) Not merely adding one more instruction to the students giving more & more data that is not education it can be best become instruction.

८) माणसामधील आंतरिक सौंदर्याची अभिव्यक्ति म्हणजे शिक्षण.

९) शिक्षणाचे अंतिम लक्ष आत्मपरिवर्तन आहे. Transfusion of Idea नको तर Transformation आवश्यक आहे.

१०) केवळ पुस्तकी ज्ञान महत्वाचे नाही तर ज्ञान व कृती याचा समन्वय शिक्षण संकल्पनेत अभिप्रेत असतो.

११) Spiritual education would help the student to unveil his beauty if it is done early in life it becomes a permanant and beautiful personality.

१२) To make the thought good is called good education.

१३) Real education starts with cultural activities.

१४) अलिकडच्या शिक्षण पध्दतीत शिक्षण म्हणजे विद्यार्थ्यांच्या डोक्यात एखाद्या विषयाची माहिती कोंबून परीक्षेच्या वेळी ते बाहेर काढण्याचे साधन झाले आहे. हे काही शिक्षण नाही ज्यामुळे मानसाजवळ असलेल्या ज्ञानाने माणूस शहाणा होतो ते खरे शिक्षण आहे.

१५) In the modern education intelligence is necessary and so we develop intellectually very high and yet the individualy is an ugly Person become though he is intectually highly developed. There is no emotional development. One side is developed head is developed heart is Shrunk ugly. If heart is developed a very sentimental fool, intellectually zero ही आजच्या शिक्षणाची दुरावस्था आहे. आणि म्हणून haed a heart ह्याचा समतोल विकास होणे गरजेचे आहे. म्हणजे शिक्षणातून Integreted person निम्राण व्हायला हवा.

१६) शिक्षण हे व्यक्तिमधून मुरले पाहिजे व त्याच्या कृतीत अभिव्यक्त व्हायला हवे.

१७) आजच्या पिढीला केवळ Factual knowledge किंवा wandours theories शिकवू नये. तर जीवनाची आदर्श शिकवावी व ही आदर्श जीवनात कशी उतरावायची ह्याचेही शिक्षण द्यावे.

१८) Education in country must help to rebuild the charachter of its people.

१९) शिक्षण म्हणजे चारित्र्य बांधणी व ह्या चारित्र्य बांधणीचे चार Pillars आहेत. Doing, feeling, knowing, becoming.

२०) शिक्षणातून खालील समस्या सोडविण्याचे सामर्थ्य निर्माण व्हायला हवे.

1) How to meet the problem.

2) When it is solved then is it morally right or wrong.

3) Is it beautiful or ugly.

२१) Reintegration of personality is education.

२२) खरा सुशिक्षित मनुष्य आपले संस्कार कधीच विसरत नाही. ते त्याच्या व्यक्तिमत्वाचा एक भाग बनते व त्याच्या प्रत्येक शब्द व कृती ह्यामध्ये त्यांच्यामधील सुसंस्काराचा सुगंध आणते व असा मनुष्य हा श्रेष्ठ मानव म्हणून वावरु शकतो. त्याचे विचार प्रेमाने सुगंधीत झाले असतात.

२३) Education means the ability to see the whole world in one working together.

२४) The purpose of education is the overall unfolding a gental blosoming of the child of the physical emotional intellectual spiritual level of his/her personality.

वरील विवेचनावरुन लक्षात येते की, शाश्वत विकासाकरिता मानव हा सुसंस्कृत व्हायला हवा. तो युक्त पुरुष असावा. तो Wisdom master असावा. तो integreted person असावा. चारित्र्य संपन्न असावा. शिक्षणाची संकल्पना युक्त पुरुषाशी निगऊीत आहे. शिक्षणाबाबतच्या संकल्पना ह्या आव्हानच आहे व ह्या आव्हानाला शिक्षणाने स्विकारायला हवे.

4- fk{k.kkphmfí'V~;s%&

N.C.F. २००५ च्या दस्तऐवजात असे नमूद करण्यात आले आहे की, ''शैक्षणिक उद्दिष्ट्ये ही समाजाने स्विकारलेले आदर्श आणि तत्वे यांना सुसंगत अशा शैक्षणिक प्रक्रिया निर्मितीसाठी मार्गदर्शक सुत्रे असतात.'' अर्थात ज्या जीवन ध्येयांचा आपण समाज स्विकार करतो त्या ध्येयांना समाजात संक्रमीत करण्याची जबाबदारी ही शिक्षणाची असते. कारण शिक्षणामध्ये मानवी आदर्शांचे प्रतिबिंब पडते. मानवाच्या शाश्वत विकासाकरिता अत्यंत दूरदृष्टि ठेवून ह्या उद्दिष्टांची मांडणी करावी लागते व त्याच सोबत ही उद्दिष्ट्ये साध्य करण्यासाठी साधनांची उपलब्धता हा भाग महत्वाचा ठरतो. आज ह्या उद्दिष्टांची पुनर्रचना करतांना आजच्या सामाजिक पार्श्वभूमीचा संदर्भही महत्वाचा ठरतो. आमचे सामाजिक जीवन पूर्णपणे बदलून गेले आहे. आज समाज विलक्षण गुंतागुंत निर्माण झाली आहे. माणसाची जी बलस्थाने आहेत त्यात विलक्षण बदल झाला आहे. ही बलस्थाने म्हणजे कुटुंबव्यवस्था, सांस्कृतिक व राजकीय परिवर्तन, धार्मिक संकल्पनांमध्ये परिवर्तन ही सर्व बलस्थाने परिवर्तीत तर झाली आहे व पण त्याच सोबत त्याचे आशयही बदलले आहे. हिंदु संस्कृतीनुसार कुटुंब हा समाजाचा घटक मानला जातो. पूर्वी जुन्या वळणाच्या कुटुंबात वडील चुलते इ. घटक असत. कुटुंबात शिस्त, एकता असायची संपूर्ण कुटुंबात आदर्श राखली जायची. पण आजकाल ह्याच्या विरुध्द नुकतेच वयात आलेले युवक हे कुटुंबाचे बंधन नाकारतात. घरातील शिस्तपूर्ण प्रभाव ते झुगारुन देतात. सामाजिक रितीरिवाज झुगारुन मन मानेल तसे स्वैराचारी जीवन जगू लागतात अर्थात अशा परिस्थितीत आत्मशिस्त तर नसतेच पण आत्मसंयमन ही नसते. आताचा क्षण साजरा करणे हाच जीवनाचा नियम बनला आणि कसेही करुन आपल्या स्वत:ची इच्छापूर्ती करणे ती कितीही हलक्या दर्जाची असो. त्या काळात समाजाचा घटक Standard of life चा विचार करीत होता. आज व्यक्ति Standard of living चा विचार करतो. मानव विकासाचा मूलभूत पायाच आज विस्कळीत झाला आहे. जी परिस्थिती कुटुंबाची तीच परिस्थिती धार्मिक, राजकीय, सांस्कृतिक क्षेत्रात आहे. हा सगळा विचार करता. शिक्षणाची उद्दिष्ट्ये खालील प्रमाणे असायला हवी.

fnO;Rokpk/kks/k%&

प्रत्येक मानवामध्ये दिव्यशक्ती सुप्त स्वरुपात वास करीत असतेच ह्या शक्ती दिव्य स्वरुपाच्या असतात पण त्याची जाणीव माणसाला नसते. अर्थात जाणीव नाही म्हणजे दिव्यत्वाच्या अस्तित्वाला बाधा येत नाही. पण ह्या दिव्यत्वाची जाणीव मानवाला व्हायला हवी. आपले स्वरुप दिव्य आहे ह्याची अनुभूती आल्यावर मानवामानवामधील भेद नाहीसा होईल. जाती भेद, धार्मिक भेद, सांप्रदायिकता नाहीशी होईल.

ifjiw.kZ vkuanizkIrh%&

आज मानवाचे मन हा अत्यंत दुर्लक्षीत घटक आहे. शिक्षणातून ह्याची प्राप्ती होणे महत्वाचे आहे. ही आनंदाची प्राप्ती ही स्वसमायोजनातून प्राप्त होते. हे स्वसमायोजन मानवाच्या मन आणि बुध्दीच्या समन्वयात अवलंबून असते. मन आणि बुध्दीच्या सकारात्मक विकासात परिपूर्ण आनंदाची प्राप्ती असते. मन आणि बुध्दीच्या परिपूर्ण विकासातून व्यक्ति बाह्य जगात समायोजन करावयास शिकतो आणि तेव्हाच त्याला आनंदाची प्राप्ती होते. पण ह्यासाठी त्याच्या मनाला सुंदर वळण हे शिक्षणाच्या माध्यमातून लावणे अनिवार्य ठरते. शिवाय त्याच्या ठिकाणी जे अनेक विकार असतात त्यावर विजय संपादन करण्याची क्षमता त्याच्या अंगी निर्माण व्हायला हवी. आत्मसंयमाची क्षमता निर्माण होणे महत्वाचे आहे.

vkRekuqHkoizkIrdj.ks%&

आजचे युग हे जागतिकीकरणाचे युग आहे. ह्या युगात आपण वैश्विक नागरिकत्वाची संकल्पना स्विकारत आहो हे विश्वनागरिकत्व हे सहअस्तित्वातच आहे पण ही सहअस्तित्वाची भावना तेव्हाच निर्माण होईल जेव्हा मानवाला आत्मिक स्तरावर ऐक्याची अनुभूती येईल. आत्मिक स्तरावरील ऐक्याची भावना मानवाला वैश्विक बनविते. ह्यासाठी दृढ संकल्प ध्येय प्राप्तीची अनन्य श्रध्दा ह्या बाबी आवश्यक आहेत. आत्मप्रेमातून विश्वप्रेम ही व्यक्तिची जीवनशैली बनायला हवी.

'kkarrkizklrdj.ks%&

शांतता प्राप्त करण्याची क्षमता निर्माण करणे हे शिक्षणाचे अनिवार्य ध्येय आहे. आज जागतिक स्तरावर मानव अत्यंत अशांत आहे. विविध दहशतवादी कार्यवाही, भौतिकवाद ह्या सर्व बाबी मुळे मानव अत्यंत अशांत झाला आहे आणि म्हणूनच आज शांततेचे महत्व हे निर्विवाद आहे. N.C.F. २००५ च्या Core Group ने Education for Peace ही संकल्पनाच विकसित केली आहे. शांतता म्हणजे मानवी मनाची दु:ख रहित अवस्था. मानव तेव्हाच दु:खरहित होतो जेव्हा तो आपल्या मनाला बाह्य विषयापासून दूर राहण्याचे प्रशिक्षण देतो व अंतर्मुख होऊन अंतर्मनाचे अन्वेषण करतो. मानवाच्या असंख्य वासनाच त्याच्या दु:ख व विनाशाला कारणीभूत ठरतात. पण दुर्दैवाने आज मानवाच्या कामना अतिशय विकृत बनत आहेत. त्यात मानवी मनाला अशुध्द बनवित आहे. ह्या विजीगीषू कामना मग त्याला अनैतिक वर्तनास प्रवृत्त करतात. त्याच्या मनात खळबळ निर्माण करतात व मानसिक शांतीचा ऱ्हास घडवून आणतात. जास्त कामना जास्त अशांतता असा तो क्रम असेल तर निश्चितपणे कमी कामना कमी अशांतता हा नियम लागू होतो आणि म्हणून शिक्षणाच्या माध्यमातून कामनांवर नियंत्रण ठेवण्याचे प्रशिक्षण बालपणापासूनच व्यक्तिला मिळायला हवे. मानवाची शांती व समाधान आज बाह्य वस्तुवर अवलंबून आहे. पण बाह्य विषयवस्तू पासून शाश्वत सुख प्राप्त होत नाही ते सुखाचा केवळ आभास निर्माण करतात. आणि म्हणून मानवाची विवेक शक्तीचा विकास ह्याठिकाणी महत्वाचा ठरतो. मनाला अंतर्मुख कसे करायचे ह्याचे प्रशिक्षण शिक्षणात महत्वाचे ठरते. हेच खऱ्या अर्थाने आधुनिक काळातील भौतिक आव्हानाच्या समस्येला उत्तर ठरेल. आध्यात्मिक मूल्यांचे संस्कार हे ह्यासाठी महत्वाची ठरतात. व ह्यासाठी ह्या ध्येयापासून स्वयंशिक्षणाचे बिजारोपणही शक्य होते. मानवाचे आध्यात्मिक सामर्थ्य वाढविणे हे भौतिक आव्हानाला चोख उत्तर आहे आणि म्हणूनच शिक्षणातून लालसा, लोभ, स्वार्थ, बर्हिमुख कामना ही रक्तबंबाळ मूल्यांची जागा प्रेम, दान शूरता, सहिष्णुता ह्यांनी घ्यायला हवी. कारण शांतता आनंद हा जीवनाचा गाभा आहे. ह्या मानवाच्या अवस्था आहे. शांततेसाठी शिक्षण ह्या NCF २००५ च्या दस्तऐवजात असे नमूद करण्यात आले आहे की, ''असहिष्णुता धर्मांधता झगडे आणि वैमनस्याने ग्रस्त एका अपूर्व हिंसक

काळात आपण जगतो आहोत. नैतिक व्यवहार शांतता आणि कल्याण ह्या मूल्यासमोर फार मोठी आव्हाने आहेत. जगभरातच नव्हे तर देशात अगदी स्थानिक पातळीवरही वाढत्या हिंसाचाराच्या व तो आणखी वाढावा असे वाटणाऱ्यांची संख्या वाढत असलेल्या काळात राष्ट्रीय शालेय अभ्यासक्रमाच्या मसुद्याच्या आराखड्यात शांततेच्या शिक्षणासाठी नेमकी जागा व वेळ निश्चित करण्याची कधी नव्हे ती गरज निर्माण झाली आहे''.

;ksX;ekxkZphfuoMdj.;kpslkeF;Z fuekZ.k gks.ks%&

योग्य निवडीला जीवनात अनन्य साधारण महत्व आहे. मानवाला आपल्या व मानवजातीच्या कल्याणाचा मार्ग निवडण्याचे सामर्थ्य निर्माण व्हायला पाहिजे. प्रत्येक क्षणी मानवाला एकच मार्ग निवडावा लागतो. एक तर तो श्रेयासाचा असतो अथवा प्रेयसाचा. श्रेयसाचा मार्ग हा कल्याणाचा मार्ग आहे तर प्रेयसाचा मार्ग हा सुखाचा मार्ग आहे. निश्चितपणे मानवाला सुखाचा मार्ग खुणावतो. पण प्रेयसाच्या मार्गात अंतिमत: त्याला दु:खाचीची प्राप्ती होते. पण श्रेयसाचा मार्ग हा मानव कल्याणाचा मार्ग आहे. श्रेयासाच्या मार्गावर धर्माज्ञांचे पालन महत्वाचे ठरते. हा मार्ग मानवाला कृतकृत्यतेचा अनुभव प्राप्त करुन देतो. मनावर जर योग्य संस्कार झाले तर ते प्रेयसाचा मार्ग स्विकारणार नाही आणि हेच संस्कार आज शिक्षणातून होणे आवश्यक आहे. ही विवेकक्षमता शिक्षणातून विकसित व्हायला हवी.

O;fDreRokpsiquoZlu%&

आजवर आपण व्यक्तिमत्व विकासाकरिता शिक्षणाची संकल्पना अभ्यासली आहे. किंबहूना व्यक्तिमत्वाचा सर्वांगीण विकास म्हणजे शिक्षण ही संकल्पना आपण अभ्यासली आहे. ह्याच दृष्टिकोनातून व्यक्तिमत्वाचे पुनर्वसन (Rehabilitation of personality) ही बाब महत्वाची ठरते. अर्थात चार स्तरीय मानवी व्यक्तिमत्वाचा विचार ह्यात येतो.

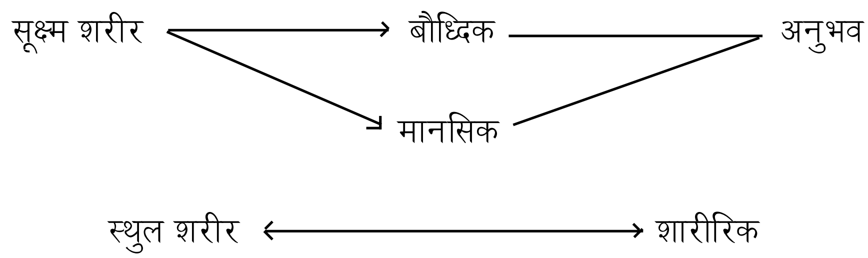

वरील प्रमाणे मानवी व्यक्तिमत्व चार स्तरीय आहे. ह्यापैकी मन आणि बुध्दी ही उपकरणे अनुभावक असतात. ह्या उपकरणाचा सुसंवादी विकास हा महत्वाचा असतो. पण आज नेमका हाच घटक दुर्लक्षित राहतो आहे. मन आणि बुध्दीची गुणवत्ता ही व्यक्तिमत्वाचा पोत निर्धारीत करतात. शिक्षणाच्या माध्यमातून मनाचे संस्करण व बुध्दीचे प्रबोधन होणे आवश्यक आहे. हेच व्यक्तिमत्वाचे पुनर्वसन आहे. राष्ट्रउभारणीसाठी ही बाब महत्वीच ठरते आणि म्हणूनच आधुनिक शिक्षणाने आता Rehabilitation of personality, Readjustment of personality, Rearrangement of personality, Rebuilding of personality ह्या संकल्पनांना ध्येय म्हणून स्विकारण्याची वेळ आज आली आहे. प्रत्येक मानवात शारीरिक, मानसिक, बौध्दिक वैशिष्ट्ये असतात व ती परस्पराहून भिन्न असतात. आणि म्हणूनच प्रत्येकाचे व्यक्तिमत्व वेगळे असते. व्यक्तिमत्वाचा विकास हा व्यक्तिमत्वाच्या पुनर्वसनातूनच शक्य आहे. शिक्षणातून व्यक्तिला आपल्या व्यक्तिमत्वाचे आकलन होणे गरजेचे आहे. मानवी जीवनाची रचना त्याला कळणे आवश्यक आहे. त्यातूनच व्यक्तिमत्वाचे पुनर्वसन शक्य आहे.

O;fDreRokpk lerksy lk/k.ks%&

व्यक्तिमत्व विकास व्यक्तिमत्वाचे पुनर्वसन ह्या जेवढ्या अनिवार्य बाबी आहे. तेवढाच व्यक्तिमत्वात समतोल निर्माण होणे ही बाबही महत्वाची ठरते. ही बाब ह्या दृष्टिकोनातून की मानवाचे व्यक्तिमत्वाचे दोन घटक असतात. बाह्य घटक व आंतर घटक व ह्या आंतर घटकात व बाह्य घटकात नेहमी संघर्ष सुरु असतो. पण ह्या दोन्ही घटकांमध्ये समन्वय झाल्यास समतोल व्यक्तिमत्व निर्माण होते. पण नेमके त्याच्या उलट घडते. मानव हा आंतरिक दुबळेपणा व बाह्य आव्हाने ह्यांच्याच झगड्यात कायम फसलेला असतो. शिक्षणातून हा आंतरिक गोंधळ कमी व्हायला हवा व बाह्य आव्हानांना तोंड देण्याची क्षमता निर्माण व्हायला हवी. केवळ आव्हानांना तोंड देणे ही बाब महत्वाची नाही तर हे तोंड कसे द्यावे? हे तोंड देतांना नीतिमत्तेचे पालन कसे करावे ह्या बाबी महत्वाच्या ठरतात. ह्यामुळे माणसाचे आंतरिक सामर्थ्य वाढते. बाह्य जगाचा स्विकार आंतरिक सामर्थ्य वाढ ह्याने मानवाच्या व्यक्तिमत्वात समतोल साधला जातो. ही बाब शिक्षणातून साध्य व्हायला हवी.

आंतरिक व्यक्तिमत्वाचा विकास :-

मानवाचे व्यक्तिमत्व हे चार स्तरीय असते. पण मानव जगाच्या संपर्कात मन आणि बुध्दीच्या माध्यमातून येतो. ही उपकरणे निश्चितपणे निकोप हवीत आणि ह्यासाठी The mind and intellect of individuals have to be regulated disciplined and perfected. शिक्षणातून मनाला ताळ्यावर आणता आले पाहिजे. बुध्दीला शिक्षित करता आले पाहिजे. हा आंतरिक व्यक्तिमत्व विकास मग समग्र व्यक्तिमत्वाचा विकासास सहाय्यक ठरतो.

vk/;kfRed fodkl%&

आध्यात्मिक विकास हे शिक्षणाचे अनिवार्य ध्येय आहे. प्राचीन काळापासून ह्या ध्येयाला मान्यता मिळाली आणि हे मानवी जीवनाचे सुध्दा अत्युच्च ध्येय आहे. मानवाला जीवनाचे अंतिम सत्य आकलन होणे अनिवार्य आहे. त्याची उच्च ध्येयाप्रत उत्क्रांती होणे आवश्यक असते. मानवाला आपले जीवन जगत असतांना जीवनाबबात अनेक प्रश्न पडतात. ह्या प्रश्नांची उत्तरे आध्यात्मिक विकासात आढळतात. सर्व प्राणीमात्रांच्या ऐक्य भावाची दिव्य जीवन जगण्याची पात्रता व्यक्तिच्या मनात निर्माण व्हायला हवी. ह्यासाठी मानवाने तीन घटकांना ओळखण्याची क्षमता शिक्षणाने त्याच्यात निर्माण व्हायला हवी.

Power - knowledge - capabilities ह्या तीन बाबी मानवात विद्यमान असतातच पण त्याची अभिव्यक्ति करण्याची क्षमता त्याच्यात शिक्षणातून निर्माण व्हायला हवी व ह्यासाठी आपल्या आंतरिक व्यक्तिमत्वाशी तादात्म्यता असणारा माणूस हा सदा विक्षेपित असतो आणि म्हणूनच मानवाचा विकास होऊन त्याचे मन व बुध्दीशी तादात्म्य होणे आवश्यक आहे. ही वाटचाल स्थूलाकडून सूक्ष्माकडे आहे. जसजसा तो सूक्ष्मतेकडे विकसित होईल तसतसा त्याचा आध्यात्मिक विकास होतो व ही क्षमता त्याच्यात शिक्षणातून निर्माण व्हायला हवी. अशा आध्यात्मिक विकास झालेला व्यक्ति हा Master mind म्हणून वावरतो.

आत्मप्रभुत्व प्राप्त करणे :-

हे ध्येय अत्यंत महत्वाचे असे शिक्षणाचे ध्येय आहे. आज मानव संपूर्ण जगावर प्रभुत्व मिळविण्यासाठी प्रयत्नशील आहे व जागतिक स्तरावर ही अहमहमिका सुरु आहे.

मग ते क्षेत्र कोणतेही असो प्रत्येक क्षेत्रात आपण कसे श्रेष्ठ ठरु व इतरांवर कसे प्रभुत्व संपादन करु शकू ह्या अतिरेकी भावनेने माणूस जणू काही झपाटला आहे. पण व्यक्ति जोवर स्वत:वर प्रभुत्व संपादन करीत नाही तोवर तो बाह्य जगावर प्रभुत्व स्थापन करु शकत नाही. ज्या व्यक्तिने स्वत:वर स्वामित्व प्राप्त केले आहे. तीच व्यक्ति बाह्य जगावरही प्रभुत्व प्राप्त करु शकतो. पण आज आपणास सर्वत्रच आढळते की मानव हा भोगांचा दास झाला आहे. त्यामुळे आपल्या जीवनातील आव्हाने तो समर्थपणे पेलू शकत नाही. तो परिस्थितीचा गुलाम होत जातो व स्वत:च्या सर्वनाशास कारणीभूत होतो. पण आत्मप्रभुत्व संपादन करण्यासाठी ज्ञान व उच्च जीवनमूल्य ह्यावर आरुढ व्हावे लागते व हे होण्याची क्षमता शिक्षणातून निर्माण व्हावी. आधुनिक युगात मानव विपत्तीने अत्यंत खिन्न झाला आहे. आत्मप्रभुत्व ही संपादीत अवस्था आहे व ही अवस्था प्राप्त करणे हे शिक्षणाचे ध्येय असावे. आत्मप्रभुत्वाने व्यक्ति समस्येपासून पलायन स्विकारत नाही. जीवनात अनेक परिवर्तने नित्य घडत असतात. ह्या परिवर्तनाला तोंड देण्याची सामर्थ्य व्यक्तित असायला हवे. अनेक अनेक दोष आपल्याला अनुभवावे लागतात. ह्या बाह्य जगातील दोषात आपणास सुधारणा करता येईल पण त्यासाठी स्वत:मध्ये मूलभूत बदल करवून आणावा लागेल. स्वसमायोजन करावे लागेल व ह्यातूनच आत्म समृध्दता व आत्मप्रभुत्व प्राप्त होईल.

मानवी जीवन उत्क्रांत करणे :-

मानव जीवन उत्क्रांत करणे शिक्षणाचे प्रमुख ध्येय असायला हवे. डार्विनची उत्क्रांतीची संकल्पना ही स्थूल शरीरापुरती मर्यादित होती पण वेद व उपनिषदांनी सुक्ष्म शरीराच्या उत्क्रांतीवर विशेष भर दिला आहे. मानवाच्या तीन उत्क्रांतीचे टप्पे असतात. १) पशुमानव, २) वनस्पती मानव, ३) अति मानव - मानव मानव - देवमानव. मानवाच्या शरीर, मन, बुध्दीची उत्क्रांती ही अतिमानवाकडे असावी, असा विचार डार्विनने पण मांडला होता. पण ह्या उत्क्रांतीची दिशा कोणती असावी ह्याबाबत मात्र त्यांनी मार्गदर्शन केलेले आपणास आढळत नाही. पण हे मार्गदर्शन आपणास वेद तत्वज्ञानात आढळते आणि पशुमानवापासून मानसिक उत्क्रांती साधून अतिमानवापर्यंत उत्क्रांती करुन घेणे हे मानवाचे ध्येय आहे व ह्या कार्यात त्याला शिक्षण अतिशय उपयुक्त ठरते. पशुमानव ही अत्यंत निच अशी मानसिकता आहे. पण ह्या मानसिकतेत उत्क्रांती घडवून आणणे हा मानसिक प्रशिक्षणाचा भाग आहे आणि

हा शिक्षणाच्या माध्यमातून साध्य होण्यासाठी शिक्षण ही मानसिक प्रशिक्षणाची योजना बनायला हवी. आज सर्वत्र पशुमानवांची संख्या आपणास आढळते. ठिकठिकाणी होणारे आंतकवादी हमल्यावरुन घडणाऱ्या अनेक गुन्हेगारी घटनांवरुन ही बाब स्पष्ट होते. मानवाने आपली आज अत्यंत अधोगती चालविली आहे. पण स्वत:ची उन्नती त्यांना करुन घेणे आवश्यक आहे. ही बाब शिक्षणातून घडायला हवी. हत्या करा, लुटमार करा, चोरी का पण स्वत:चे अस्तित्व टिकवा. हा वास्तविक निचरत प्राणी जीवनाचा नियम आहे. पण आज मानवही हे पशुजीवन जगत आहे. शिक्षणाच्या माध्यमातून ह्या पशु जीवनाचा तिरस्कार त्याच्या मनात निर्माण व्हायला हवा. प्रेम, सहिष्णुता, दयाळुपणा इ. उच्चतर मूल्यांबाबतचे प्रेम त्याच्या मनात उत्पन्न व्हायला हवे व मूल्यांचे प्रेम हे मूल्याचरणानेच विकसित होऊ शकेल आणि म्हणून हे मूल्याचरण करण्यास प्रवृत्त करण्यासाठी त्याच्या मनात योग्य वळण लावावे लागेल. मानसिक प्रदुषण थांबवावे लागेल व टाळावे लागेल. ह्यासाठी शिक्षणातून योग्य ते प्रयत्न व्हायला हवे. मानव केवळ शारीरिक पातळीचाच विचार करतो तेव्हा तो पशुमानव स्तरावर असतो. पण जेव्हा तो मानसिक, बौध्दिक व जाणीवतत्वाच्या पातळीवर उत्क्रांत होतो तेव्हा तो मानव मानव अर्थात आदिमानव ह्या स्तरावर पोहोचतो

अतिमानव	अध्यात्मिक Spiritual	मूल्याचरण higher level of univarsel
मानव मानव	बौध्दिक Intellectual	विवेक Thoughts, logic, analysis
वनस्पती मानव	मानसिक Mental man	भावना Thoughts and emotion
पशुमानव	शारीरिक Physical	संवेदना Gross level body

ही बाब शिक्षणाने साध्य होऊ शकेल. ही व्यक्तिमत्व विकासाची, ही व्यक्तिमत्व उत्क्रांतीची संकल्पना आता शिक्षणात स्विकारावी लागेल. हे आदर्श मात्र शिक्षणासमोर असणे आवश्यक आहे आणि नियम हा आहे की, आदर्श जेवढे उदात्त आहे. तेवढाच आपल्याला आपल्या कार्य प्रेरणेचा शोध लागतो व ह्या कार्य प्रेरणेतून वर्तनाला एक नवीन आयाम प्राप्त होतो.

leL;k fujkdj.kkph {kerk fodflr dj.ks %&

मानवात अनेक सुप्त क्षमता असतात. ह्या क्षमतांचे प्रगटीकरण शिक्षणाच्या

माध्यमातून होणे आवश्यक आहे. आज मानवासमोर अनेक आकस्मिक समस्या येतात. कधी कधी ह्या समस्यांना सामोरे जातांना त्याची मानसिक अवस्था ढासळल्या सारखी होते. ह्याचे कारण त्या समस्येचे आकलन त्याला होत नाही. परिणामी त्या समस्येची सोडवणूक तो करु शकत नाही. आज आधुनिक शिक्षणप्रणालीत disaster management सारखे विषयक शिकविण्यात येतात. नैसर्गिक आपत्तींना मानव तोंड देतो. त्यासाठी अनेक यंत्रणाही उपलब्ध आहेत. पण मानवाच्या अंतर्जगतात जी वादळे, भुकंपे होतात त्यावर विजय मिळविण्यासाठी disaster management च्या प्रशिक्षणाची आज जास्त आवश्यक आहे. अर्थात त्याला आपण Mental Disaster Management हे शिक्षणातून साध्य व्हायला हवे. मानसिक व बौध्दिक स्तरावर होणारी समस्या ही मानवाला सोडविता यायला हवी.

राष्ट्रीय भावना दृढ करणे :-

शिक्षणाबाबतचे हे ध्येय प्राधान्य क्रमाने अनिवार्य असे ध्येय आहे. व्यक्तिच्या मनात राष्ट्रप्रेम आहेच ह्या गृहितकावर आधारीत हे ध्येय आहे. आपण ज्या कुटुंबात जन्म घेतो त्या कुटुंबाबाबत तेथील व्यक्तिबाबत व्यक्तिच्या मनात नैसर्गिक प्रेम असते. तद्वतच आपल्याला व्यक्ति म्हणून संदर्भ देण्याऱ्या देशाबद्दल व्यक्तिच्या मनात नैसर्गिक प्रेम असते. ह्या प्रेमाचे दृढीकरण शिक्षणाच्या माध्यमातून व्हायला हवे. शिक्षणाच्या माध्यमातून केवळ भूखंडावर वास्तव्य करणारे व्यक्ति अशी देशाची परिभाषा नाही तर समान उच्च ध्येयासाठी कार्य करणारे व्यक्ति जेव्हा एका विशिष्ट भौगोलिक क्षेत्रात एकत्रित येतात तेव्हा ते राष्ट्र होते हा संस्कार शिक्षणाच्या माध्यमातून दृढ व्हायला हवा. ह्या समान ध्येयामध्ये निष्ठा असते. कार्य प्रेरणा असते. संकल्प शक्ती असते. प्रेरणादायी वातावरणाची निर्मिती असते. सिध्दांत असतात आणि ह्या सर्वांशी प्रामाणिक राहणारी मानवाची बुध्दी असते व ह्या सर्वातून राष्ट्रोन्नतीच्या ध्येयाची प्राप्ती असते. ह्या सर्वांचे संस्कार शिक्षणातून व्हायला हवे व ह्या करिता इतिहासातील घटकांची निवड ही अत्यंत महत्वाची ठरते. राष्ट्रवैभवाचा संस्कृतीच्या दैदिप्यमान इतिहास याचा जास्तीत जास्त अंतर्भाव आपणास शिक्षण क्रमात करावा लागेल. इतिहासातील व्यक्तिनिष्ठता काढणे अनिवार्य ठरेल. आत्मकेंद्री वृत्ती ही व्यक्तिनिष्ठतेतून निर्माण होते व आत्मकेंद्री वृत्ती ह्या राष्ट्राचा विकास घडवून आणू शकत नाही. व्यक्तिमध्ये राष्ट्रनिष्ठा निर्माण करणे ही

शिक्षणाची भूमिका अत्यंत महत्वाची ठरते. राष्ट्राला भौतिक समृध्दी कितीही प्राप्त होत असेल पण त्या राष्ट्रामध्ये व्यक्तिमध्ये राष्ट्रनिष्ठा नसेल तर ते राष्ट्र अधोगतीस पोहोचेल. राष्ट्रासाठी मरण्याची प्रेरणा व्यक्तिमध्ये शिक्षणाच्या माध्यमातून निर्माण करावी लागेल. ह्यासाठी निष्ठा व्यवहारात उतरविण्याचे सामर्थ्य, सिध्दांताला चिकटून राहण्याचा पक्केपणा, अनैतिक बाबींचा तिरस्कार, निम्न प्रवृत्तीचा तिरस्कार, राष्ट्राला स्वत:पेक्षा अधिक पवित्र व महत्वाचे मानण्याची भावना ही शिक्षणातून निर्माण करावी लागेल.

चारित्र्यांची बांधणी करणे :-

मानवामध्ये चारित्र्याचे गुण हे विद्यमान असतातच ह्या गृहितकावर आधारीत हे ध्येय चांगल्या सवयी लागणे म्हणजे मानवाच्या चारित्र्याची बांधणी आहे. चांगल्या सवयी निर्माण होण्यासाठी चांगल्या कृतीची वारंवारिता महत्वाची आहे. चांगल्या कृती ह्या चांगल्या विचारातून निर्माण होतात व ह्या विचाराचा प्रवाह म्हणजे मन आहे हा क्रम लक्षात घेता चारित्र्य निर्माण करायचे असेल तर चांगली मने घडवावी लागतील. जी आज शिक्षण विषयक विचारसरणीतून दुर्लक्षित होत आहेत. आणि म्हणून शिक्षण विषयक ध्येयांमध्ये सुंदर मनाची निर्मिती करणे हे ध्येय चारित्र्य निर्मितीच्या ध्येयासाठी महत्वाचे ठरते.

संस्कृती संक्रमण, संवर्धन, प्रेम :-

भारतीय संस्कृतीमध्ये परिवर्तनाला आलिंगन देण्याची क्षमता आहे. त्यामुळे अनेक वादळांना तोंड देत भारतीय संस्कृती आजही अत्यंत गौरवाने जगत उभी आहे. भारतीय संस्कृती ही कर्तव्य भावनेवर आधारीत आहे. अधिकार ह्या संकल्पनेवर नाही आणि म्हणूनच Human Right पेक्षा Human Accountability वर संस्कृतीचा भर आहे. कर्तव्य भावना ही मानवाच्या मनात प्रबळ होणे आवश्यक आहे. कर्तव्य भावनेतूनच समर्पणाची वृत्ती विकसित होते. पण अधिकाराच्या भावनेतून मात्र इतरांकडून काही घेण्याची वृत्ती निर्माण होते हा भारतीय संस्कृतीचा आध्यात्मिक गाभा आहे. ह्याबद्दलचे प्रेम शिक्षणाने आता निर्माण करायला हवे व ह्याकरिता Human Right ची जागा Human Accountability ने घ्यायला हवी. भारतीय संस्कृती ही भौतिक नाही ती आध्यात्मिक आहे. ती त्याग व समर्पणावर आधारीत आहे.

हा संदेश हा संस्कार शिक्षणाच्या माध्यमातून पक्का होईल ही भूमिका नव्याने बजावण्याची वेळ आता शिक्षणावर आली आहे. योग्य जीवनमूल्यांच्या संस्काराने ही बाब साध्य होते. तत्वज्ञानाच्या योग्य अर्थनिर्वचनाने ही बाब साध्य होते. आज तत्वज्ञानाच्या चुकीच्या अर्थनिर्वचनाचा एक विचार प्रवाह समाजात रुजतो आहे. त्यामुळे संस्कृती ऱ्हासाचा धोका निर्माण झाला आहे. आज युवकांना भारतीय संस्कृतीचे आकलनच झाले नाही. पण आता ह्या ध्येयावर शिक्षणाने भर द्यायला हवा.

धार्मिकता निर्माण करणे :-

आधुनिक काळातील अतिशय अनिवार्य असे हे ध्येय आहे. आज जागतिक स्तरावर धर्माबाबतची एक कुपमंडुकीय वृत्ती आपणास आढळते. इतरांपेक्षा माझा धर्म श्रेष्ठ कसा ह्याबाबत स्पर्धा आज चालली आहे व दुर्दैव असे की ह्या स्पर्धेतून हिंसाचार घडतो आहे. हा अत्यंत विरोधाभास तर आहेच पण ही अत्यंत शोकांतिका आहे. भारताचा विचार केल्यास आज भारतात धर्म विद्वेष तर आहेच पण जातीयता खूप जास्त प्रमाणात वाढली आहे. परिणामी मानवाचे विघटन झाले आहे. अशा ह्या विपरीत काळात खऱ्या अर्थाने धार्मिकता निर्माण करणे म्हणजेच धर्म संकल्पनेचा खरा आशय लोकांपर्यंत पोहोचविणे हा आहे. धर्म ही संकल्पना ही अस्तित्वाशी निगडीत आहे. Law of being म्हणजे धर्म. रिलीजन हे धर्म ह्या संकल्पनेचे अत्यंत घाईघाईने केलेले भाषांतर आहे. Right conduct हे भाषांतर धर्माच्या केवळ आचरणाच्या भागाशी निगडीत आहे. हे दोन्ही शब्द धर्माला पर्यायी ठरु शकत नाही. म्हणूनच धर्माचा खरा आशय हा व्यक्ति पर्यंत शिक्षणाच्याच माध्यमातून पोहोचू शकतो. वस्तु जशी आहे तशी ती ओळखता आली पाहिजे. हाच धर्म आहे. ज्याच्या शिवाय व्यक्ति किंवा वस्तु आपले अस्तित्व टिकवून ठेवू शकत नाही. असा आवश्यक स्वभाव म्हणजे धर्म आहे. हा धर्माचा आशय व्यक्तिपर्यंत पोहोचविण्यासाठी तत्वज्ञानाच्या अभ्यासाचे महत्व अधिक आहे. ह्या अनुषंगाने मानव ज्या वासनांचे गाठोडे घेऊन जन्माला येतो त्या वासना म्हणजे मानवाचा धर्म आहे. आणि शिक्षणातून ह्या वासनाच सुसंस्कारित व्हायला हव्यात. ह्या अनुषंगाने स्वधर्म ही संकल्पना कर्माशी निगडीत आहे. धार्मिकता निर्माण करणे म्हणजे मानवातील हीन वासनांना योग्य वळण लावणे. त्यांना उन्नत करणे. आपल्यातील हीन व उदात्त अशा दोन

व्यक्तिमवाबाबत व्यक्तिची जाणीव विकसित करावी लागेल व हीन व्यक्तिमत्व हे उच्च व्यक्तिमत्वाच्या अधिपत्याखाली कसे आणायचे ह्याचे योग्य मार्गदर्शन हे शिक्षणाच्या माध्यमातून अत्यंत महत्वाचे ठरते. मानवाच्या मूळ वासना उदात्तच असतात पण ज्यावेळी ह्याचे शारीरिक, मानसिक व भावनिक स्तरावर अवतरण होते तेव्हा त्या हीन बनतात आणि ह्या वृत्तींना उच्च स्तरावर नेण्यासाठी मग धर्म व तत्वज्ञान सहाय्यक ठरतात. हे समजण्यामध्ये वेद उपनिषदांचे तत्वज्ञान अतिशय सहाय्यक ठरते. कारण वेद तत्वज्ञान हे धर्माचा सार्वभौम आशय सांगते आणि म्हणून हे तत्वज्ञान व्यक्तिने स्वत:मध्ये रुजविणे आवश्यक आहे.

वैश्विक दृष्टिकोन निर्माण करणे :-

वैश्विकतेबाबत सकारात्मक दृष्टिकोन निर्माण करणे हे अतिशय आवश्यक आहे. ह्याचे कारण आज संपूर्ण सृष्टीत अनेक सजीव व निर्जिव घटक आहे. ह्या घटकामध्ये परस्पर सहसंबंध आहे. ज्याला आपण जीवो जीवस्य जीवनम् असे म्हणतो पण हा सहसंबंध मानवाच्या लक्षातच येत नाही आणि मग तो इतरांकडे अत्यंतहीन दृष्टिने पाहतो. चैतन्याच्या स्तरावर संपूर्ण विश्वाचे ऐक्य मानवाने मानायला हवे. त्याचप्रमाणे ह्या विश्वात अनेक संस्कृती आहेत. अनेक धर्म आहेत. ह्या सर्वांना एकत्र बांधणारा एक महत्वाचा असा धागा आहे. हा धागा जर व्यक्तिला पकडता आला तर विश्व संस्कृती बाबतचे प्रेम त्याच्या मनात निर्माण झाल्याशिवाय रहात नाही. असा विश्वात्मक प्रेम निर्माण झालेला व्यक्ति मग खऱ्या अर्थाने ह्या विश्वाचा नागरिक बनतो. ही क्षमता शिक्षणाच्या माध्यमातून निर्माण व्हायला हवी.

जन्मपूर्व संस्कार करणे :-

गर्भावस्थेत बालक जेव्हा असतो तेव्हा आई जे अन्न खाते त्यामुळे बालकाचे शरीर सुदृढ होते तर माता जे अनुभव घेते त्यामुळे बालकाचे मन व बुध्दी तयार होते ही बाब आता विज्ञानानेही मान्य केली आहे. वैद्यकीय शास्त्राच्या आधारे मातेच्या अनुभवाचे बालकाच्या मनावर गर्भावस्थेत असतांना का परिणाम होतो ही बाब Story of Birth ह्या Discovery

ह्या चॅनेलने दाखविलेल्या कार्यक्रमात शास्त्रज्ञांनी दाखविली आहे. ह्या दृष्टिकोनातून विचार केल्यास बालकाचे शिक्षण हे खऱ्या अर्थाने जन्मपूर्व अवस्थेतूनच प्रारंभ होते आणि ह्याचाही विचार शिक्षण प्रणालीने करणे आवश्यक आहे. माता शिक्षणाचा भाग ह्या ठिकाणी महत्वाचा ठरतो.

वरील उद्दिष्टांच्या व्यतिरिक्त बालक शिक्षणाची युवा शिक्षणाची पुढील प्रमाणे ध्येय असावे.

1) To prepare the students to live their lives fully and successfully by imparting to them the vision of life.

2) To instill in the students the spirit of service in all walk of life and become responsible citizen of future.

3) To make the students capable of facing challenges of the life efficiently and curve out their own future.

4) To provide a balanced and school oriented programm by in corporating progressive techniques, learing theories and methodologies.

5) To provide a conductive environment to team and live the right values and appreciate the glory of our culture.

युवकांकरिता शिक्षणाचे Vision पुढीलप्रमाणे असावे.

"To create an atmosphere of study for the youth whereby they are exposed to the highest truths of vedantas and at the same time they are able to exibit this knowledge as excellence and perfection in their interaction with the external world."

वरील प्रमाणे शिक्षणाचे ध्येय असायला हवे.

शिक्षण प्रक्रियेचा विचार करण्यापूर्वी खालील प्रकारचे दृष्टिकोन हे शिक्षणाचा पाया असायला हवे.

५. शाश्वत विकासाकरीता शिक्षण – विविध उपागम

1½ dkydsanzhfk{kk%&

बालक केंद्रीत शिक्षणाबाबत भारतात अनेक प्रयोग झालेत होत आहेत. अनेक आयोगाच्या माध्यमातून बालकाकरिता विविध शिफारशी सुचविण्यात आल्यात. शिक्षण आनंददायी व्हावे म्हणून योजना आखण्यात आल्यात. सर्वशिक्षा अभियानाच्या माध्यमातून सर्व बालकांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणण्याचा प्रयत्न झाला. खेडोपाडी साक्षरतेचा प्रचार व प्रसार झाला. मुलामध्ये ज्ञान विज्ञानाची आवड निर्माण व्हावी म्हणून विविध आकर्षक उपक्रमही देण्यात आले त्यांच्यात अधिक्षमता कौशल्य विकसित व्हावे म्हणून अनेक अध्ययन चाचण्या देण्यात आल्या. गरिब तसेच मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांचा शैक्षणिक विकास व्हावा म्हणून त्यांना अनेक आर्थिक सवलती ही शासनाने दिल्यात. बालककेंद्रीत शिक्षण यशस्वी व्हावे म्हणून शिक्षकांना प्रशिक्षण दिले गेले. त्यातून बालककेंद्रीत शिक्षणाकरिता त्यांना तयार करण्यात आले. विज्ञान तंत्रज्ञान पर्यावरण ह्या बाबत आवड निर्माण व्हावी म्हणून विविध मंडळाच्या स्थापना करण्यात आल्यात. बालकांचे शिक्षण नि:शुल्क सार्वत्रिक असावे. असे भारतीय संविधानाने दंडक आखून दिला. अनेक विचारवंतांनी त्यावर चिंतन केले अनेक बालककेंद्री अध्ययन अध्यापन पद्धती उदयाला आल्यात. बालकांचे स्वास्थ चांगले रहावे ह्याकरिता अनेक योजनाही राबविण्यात आल्यात. बालकांचा नवीन जगाशी संबंध यावा म्हणून त्यांना प्राथमिक स्तरापासून संगणक शिक्षण देण्याचीही तरतुद झाली. संगणकाच्या माध्यमातून अनेक Self Learning Packages तयार झााले. संगणकाधिष्ठित अध्ययन अध्यापन पद्धती उदयाला आल्यात. गळती स्थगितीचे प्रमाण कमी करण्यासाठी विविध आर्थिक सवलती बालकांकरिता उपलबध झाल्यात हे सर्व बालक केंद्री शिक्षणाला अनुसरूनच करण्यात आले. त्यामागे मुळ विचार हाच आहे की, बालवयातच बालकांमध्ये संस्कार रुजतात व त्यातूनच उद्याचा सुसंस्कारित नागरिक तयार होईल. हा दृष्टिकोन अतिशय उदात्त आहे. त्याकरिता योजनाही चांगल्या आहेत. ह्यातून बालक शिक्षणाचा प्रसार व प्रचार व्हायला मदत झाली. अनेक बालके शिक्षणाच्या प्रवाहात आलीत. शिक्षण होऊ

लागली. अनेक बालमजुरांचे पुनर्वसन झाले, होत आहे. अनेक बालके आज क्रीडेच्या क्षेत्रात, विज्ञानाच्या क्षेत्रात जागतिक स्तरावर भारताचे नाव, उज्ज्वल करित आहे. बालकांनी तरुणानी विज्ञानाकडे वळावे म्हणून केंद्रशासनाने किशोर वैज्ञानिक ही योजनाही सुरु केली. ह्या सर्व बाबी शिक्षणाच्या क्षेत्रात सकारात्मक घडत आहेत. व्यक्ति, समाज, कुटुंब शासन जागतिक स्तर ह्या सर्वाच्यापरिने बालक केंद्री शिक्षण व शिक्षणात बालकांचा विचार ह्या बाबींवर प्रभावीपणे विचार सुरू आहे. हे सर्व घडत असतांना University of Education planning and administration ह्या संघटनेने नुकत्याच झालेल्या सर्वेक्षणानुसार असे निदर्शनास आणुन दिले आहे की, भारतात ३२,००० शाळांमध्ये एकही विद्यार्थी नाही. २३,००० शाळा अशा आहेत की, जेथे शिक्षकच नाही. ४६,००० शाळा अशा आहेत ज्या कोणत्याही इमारतीत भरत नाहीत. ह्या शाळांपैकी १८,००० शाळा ह्या सरकारी आहेत. ही सर्व आकडेवारी भयावह आहे. बालक शिक्षणाच्या बाबतीत एकीकडे एवढा उहापोह होत असतना आजही आपल्या देशात पाहिजे त्या प्रमाणात शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण झालेले आपणास आढळत नाही. ह्याचे कारण काय आहे? समाजाचा नकारात्मक दृष्टिकोन? शासन यंत्रणात्र? उदासिन कुटुंबे? दारिद्र्य? अज्ञान? अंधश्रद्धा? नेमके काय कारण असावे ह्याचा प्रथम शोध घेणे अनिवार्य आहे. ह्या सर्व प्रयत्नामध्ये ज्याच्या साठी ह्या सर्व सोयी सवलती दिल्या जातात तो घटक अर्थातच बालक हाच दुर्लक्षित आहे, असे हे विधान करणे धाडसाचे ठरेल. कारण एकीकडे बालक केंद्र मानुन होणाऱ्या शिक्षणातील बदल आणि दुसरीकडे बालक दुर्लक्षित आहे हे विधान अभ्यासकांना विरोध ाभासात्मक वाटेल परंतु एक बाब निश्चित की, आम्ही ह्या सर्व खटाटोपातून बालकांकडेच दुर्लक्ष केले आहे. शिक्षणातून आम्ही वैज्ञानिक घडविण्याचा प्रयत्न केला, शिक्षणातून आम्ही शास्त्रज्ञ, खेळाडू, शिक्षक, तंत्रज्ञ, आणखी काहीतरी. ह्या सर्व बाजूंनी बालकांच्या विकासाचा विचार आमच्या शिक्षण प्रणालीने केला. पण ह्या सर्वामध्ये बालवयात असणारे त्यांचे सुंदर मनाचा आम्ही कितपत विचार केला? ह्या शिक्षण प्रणालीतून सुंदर मनाची निर्मिती झाली का? सुंदर स्वभावाची निर्मिती झाली का ? ती निर्मिती झाली असती तर गुडगावामध्ये आठव्या वर्गातील विद्यार्थ्यांने आपल्या वर्गामित्राच्याच शरीराची गोळया घाळून चाळणी केली नसती. बालगुन्हेगारीचे प्रमाण वाढले नसते आज शिक्षणातून योग्य विचार करण्याची क्षमता विकसित होते आहे का ? विद्यार्थ्यांना निषेधात्मक विचारापासून आपण परावृत्त करू शकतो का ? आज

समाजात जे गुन्हेगार आहेत त्यांचे मन त्यांच्या बाल्यावस्थेत निश्चित दुर्लक्षित झाले. हे दुर्लक्षित का झाले कोणी केले? का केले ? हा खरचं संशोधनाचा विषय आहे पण एकमात्र नक्की की कुटुंब, शासन, समाज, शिक्षण ह्या सर्वच स्तरावर ते दुर्लक्षित राहिलेत. आणि म्हणून त्याची पाशवी वृत्ती वाढत गेली. आणि ती इतकी वाढली की त्यांना, कुटुंब, देश समाज, राष्ट्र कशाचीच चाड राहिली नाही. आणि म्हणूनच बालक शिक्षणाचा विचार करतांना सुंदर मनाची निर्मिती ह्या शिक्षण विषयक ध्येयाला प्राधान्य मिळायला हवे. ही सुंदर मनाची निर्मिती करून चांगला विचार ह्या बालकांमध्ये रूजवायला हवा. तरच तो चांगला शास्त्रज्ञ, चांगला वैज्ञानिक, घडू शकेल. चांगला नागरिक घडू शकेल. कारण आजचा बालक हा उद्याचे भविष्य आहे. भविष्य म्हणजेच वर्तमान काळ आणि पुढील काळ याची बेरीज हे समिकरण लक्षात घेतले तर वर्तमान काळ हा महत्त्वाचा ठरतो. आणि बालकांचा वर्तमान काळ हा जेवढा अधिक सुंदर असेल तेवढेच समाजाचे पुढील काळ हा सुंदर राहून एका सुंदर राष्ट्राची निर्मिती होईल. भारताला महासत्ता बनायचेच आहे पण केवळ बाहिरंग विकास करून तो महासत्ता बनु शकत नाही ते एक अवाजवी स्वप्न ठरेल. कारण राष्ट्र म्हणजे केवळ एक भुभाग नाही. केवळ त्या भुभागावर निवास करणारी जनता म्हणजे राष्ट्र होत नाही तर एका उदात्त ध्येयाकरिता जेव्हा सर्व नागरिक झटतात. त्याला राष्ट्र म्हणतात. हे उदात्त ध्येय आजच बालकांना शिक्षणाच्या माध्यमातून द्यावे लागेल. हे उदात्त ध्येय केवळ पाठयपुस्तके शाळा, अभ्यासक्रम देवू शकत नाही. त्यासाठी समाजाचा सर्वच स्तरावर आम्हाला त्याचा सर्वंकष विचार करायला हवे. समाजाच्या प्रत्येक घटकांची भूमिका ह्याबाबतीत महत्त्वाची ठरेल. ह्याबाबतीत काही निश्चित पावले उचलण्याची गरज आता प्रकर्षाने निर्माण झाली आहे. २०२० चा भारत हे स्वप्न वास्तवात आणण्यासाठी जेवढा बाहय अंगाचा विकास करणे आवश्यक आहे. त्यापेक्षा कितीतरी प्रमाणात अंतर्मनाचा विकास ही बाब महत्त्वाची ठरते. कारण आज दुर्दैवाने शिक्षणातून हाच घटक सर्वात दुर्लक्षित आहेत. अनेक विषय बालकांला एकदम शिकवून चालणार नाही. कारण प्रत्येकांची कुवत क्षमता ह्या निरनिराळया असतात. ह्या प्रत्येकाच्या क्षमताचा विचार शिक्षणात होणे आवश्यक आहे. ज्ञानदेवांनी आपल्या पसायदानात म्हटले आहे. ''जो जे वांछील, तो ते लाहो'' ह्या उक्तीनुसार प्रत्येक बालकाला त्याच्या क्षमतेनुसार अभिरूचीनुसार, त्याच्यातील कौशल्यानुसार त्या त्या क्षेत्रात शिक्षण मिळाले तरच आपण बालकेंद्री शिक्षणाचा विचार केला

अहे असे आपण म्हणू शकू ? तो बालक वर्गामध्ये इतर विषयात कदाचित नापास होत असेल पण त्याच्या आवडीच्या क्षेत्रात त्याला सुरवातीपासून योग्य प्रशिक्षण दिले तर निश्चितच तो उत्कृष्ट शास्त्रज्ञ, उत्कृष्ट वैज्ञानिक उत्कृष्ट गायक बनु शकेल. शिक्षणही बाहेरून लादता येण्यासारखी बाब नाही. स्वामी चिन्मयानंद शिक्षणाच्या बाबतीत म्हणतात की, ''शिक्षण ही अंतरंगातून प्रस्कुटीत होणारी, गुरुच्या हातून संरक्षित असणारी शक्ती आहे'' मग बाहेरून लादण्यात येणारे शिक्षणाने खरच विद्यार्थ्यांचा सुप्त व्यक्तिंत्वाचा विकास होणार आहे का? विद्यार्थ्यांमध्ये बुद्धीमत्ता आहे. शक्ती आहे पण ही बुद्धीमत्ता शक्तीहीन होते आहे. विवेकहीन होते आहे, कारण ह्या बुद्धीमत्तेला अभिव्यक्त होण्याच्या वाटाही अनेक आहेत. निवडीबाबत क्षमताही त्यांच्या विकसित झाल्या आहेत. ह्याचा विचार फक्त बालक शिक्षणातूनच होईल हा विचार आता थांबवायला पाहिजे. बालकाशिक्षण, बालकेंद्री शिक्षण अर्थात बालकांच्या ह्या शिक्षणाचा विचार करताना शाळा पाठयपुस्तके, अभ्यासक्रम ह्यांचाच विचार करून चालणार नाही तर सर्वस्तरावर कौटुंबिक सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, सर्व क्षेत्रातील पावित्र्य राखयला हवे व त्याकरिता पालक शिक्षक नेतृत्व प्रशिक्षण अध्यापिका सांस्कृतिक प्रशिक्षण इ. अनेक स्तरावर एक आदर्श योजना आखावी लागेल. जोवर कौटुंबिक आर्थिक, राजकीय, क्षेत्रात हे पाविद्र्य निर्माण होत नाही व त्याकरिता काही विशेष उपाय योजना होत नाही. तोपर्यंत केवळ बालकांना दिलेले बालककेंद्री शिक्षण हा विचार एकांगी ठरेल. ह्याच अनुषंगाने बालकांचे मन विकसित करायला हवे. हे सर्व करित असताना बालक शिक्षणाच्या बाबतीत एक फार मोठा विरोधाभस आढळतो आणि तो म्हणजे शहरातील ''शहरी संस्कृती'' जपणाऱ्या उच्चभु कुटुंबातील मुलांकरिता असणाऱ्या शाळा तर ग्रामीण भागातील अत्यंत गरिब कुटुंबातील उघडयानागडया मुलांसाठी असणाऱ्या शाळा. भारताचे भविष्य जर शाळाशाळांमधून घडणार असेल तर हा विरोधाभास का ? आज तर चित्र असे आहे की, एकीकडे अंतराळात झेप मारण्याचे सामर्थ्य निर्माण करण्याचे स्वप्न पाहणारे आम्ही ह्या ग्रामीण शाळेतील मुलांमध्ये पोट भरण्याचे सामर्थ्यही निर्माण करण्यास असमर्थ ठरत आहोत. शिक्षणाचे जसे खाजगीकरण झााले तसेच शहरीकरणही झाले आहे. पण मुले जर शाळेपर्यंत येत नसतील तर शाळांनीच मुलापर्यंत जायला हवे. हा विचार महत्त्वाचा ठरतो. माझ्या देशातील माझ्या ग्रामीण भागातील लेकरांना हे दर्जेदार शिक्षण मिळू शकणार नाही का ? आता शहरीकरणाच्या ह्या काळात ग्रामीणीकरण हा नारा

आपल्या देशात पक्का करायला हवा. ग्रामीण भागात दर्जेदार शाळांची स्थापना. खाजगी शाळांची स्थापना, नि:शुल्क प्राथमिक शिक्षण व ह्या बाबींकडे लक्ष दिले तर आज मुंबईला जी समस्या भेडसावते आहे तिचे प्रमाण निश्चित कमी होईल. शिवाय ग्रामीण भागातील मुलांमध्ये असलेला शक्ती, क्षमता ह्यांचा वापर देशाच्या कल्याणाकरिता करता येईल. कारण शिक्षण ही गुंतवणूक आहे ही गुंतवणूक काही क्षेत्रात कमी किंवा काही क्षेत्रात जास्त असे करून चालणार नाही. आज एकाच वर्गात तुकडीत १०० विद्यार्थी एकाचवेळी शिक्षण घेत असतील तर एका शिक्षकाला त्याच्यातील क्षमतांचा शोध लागेल का ? त्यांच्या सुप्त शक्तीचा शोध लागेल का? ही प्रमाण बद्धता निर्धारित करण्याची वेळ आली आहे. अर्थात ग्रामीण भागाकडे आता मानवसंसाधन विकासाचा दृष्टिकोन वळावयाला हवा. प्रत्येक बालकाला त्याच्या क्षमतेनुसार शिक्षण मिळायलाच हवे केवळ क्षमताधिष्ठित चाचणीने ते साध्य होणार नाही. एकाच चाचणीच्या माध्यमातून आपण सर्वच बालकातील क्षमताचे मापन करू शकत नाही. शिवाय क्षमताचे मापन ही संख्यात्मक बाब नाही तर ही गुणात्मक बाब आहे. ह्यासाठी निरीक्षण कर्त्याचे कौशल्य वृद्धीगत करावे लागेल. शिवाय हा केवळ अध्यापकीय निरीक्षणाचा भाग नाही तर पालक निरीक्षण, सामाजिक घटकाचाही निरीक्षणाचा भाग आहे व ह्या निरीक्षणातून एकदा बालकाच्या अंगी असणाऱ्या क्षमता आपण शोधण्यात यश मिळविले तर निश्चितपणे त्या क्षमतेच्या कौशल्याच्या संदर्भात आपल्याला त्याला सखोल ज्ञान देता येईल व त्यानुसार त्याला त्याच्या क्षेत्रात आपल्याला सखोल ज्ञान देता येईल. व त्या विषयाच्या संदर्भात अधिष्ठान, तात्विक भाग, प्रात्यक्षिक कार्य, प्रकल्पकार्य, संशोधन कार्य व त्यातून त्या विषयाच्या आशयाची समृद्धी ह्या सगळया प्रवासाचा आपल्याला विचार करावाच लागेल जो विचार आपण विद्यार्थ्यांच्या मॅट्रिक नंतर करतो तो विचार प्राथमिक स्तरावरून करावा लागेल व त्यानुसार त्याच्या पुढील शिक्षणाचा विचार करावा लागेल. ही बाब कदाचित अव्यवहार्य वाटेल पण राष्ट्राच्या उज्ज्वल भविष्यासाठी ही बाब महत्त्वाची ठरेल. ह्याचे कारण महासत्ता होण्याचे ध्येय व स्वप्न भारताने पाहिले आहे. प्रत्येक क्षेत्रात उच्चांक गाठल्याशिवाय भारताला महासत्ता होता येणार नाही. आजची पिढी ही हुशार आहे. तीव्र बुद्धीमत्तेची आहे. तिची आकलन क्षमता जास्त आहे. पण त्यांच्यातील चांगुलपणा अद्याप सुप्त स्वरूपाचा आहे हा चांगुलपणा अभिव्यक्त होणे गरजेचे आहे व तेव्हाच शक्य होईल. तेव्हा त्याच्यातील चांगुलपणाचा जेव्हा शोध लागेल. हा शोध लावण्याची

आज नितांत आवश्यकता आहे. कारण भारत हा आध्यात्मिक दृष्टिकोनातून सुद्धा समृद्धीच्या अत्युच्च शिखरावर आहे. पण ह्या भारतीय अध्यात्माचे तत्त्वज्ञानाचे परिपूर्ण ज्ञान आजच्या पिढीला नाही व त्यामुळे जे आज आपण नैतिक अध:पतन पहात आहोत ते ह्याचाच परिणाम आहे. परंतु काल आम्हाला ह्याचे महत्त्व पटले नव्हते. पण आज मात्र आम्हाला याचे महत्त्व पटले आहे. आज संस्कृतीची प्रतिके राखण्यात आम्ही कितपत प्रयत्नशील आहोत. आज आमचे आदर्श कोण आहेत ? ह्या सर्वाचा गांभिर्याने विचार करण्याची वेळ आता आली आहे. अजूनही प्रत्येक पिढी ही आपल्या हाती आहे. भविष्यात उज्ज्वल पिढीची अपेक्षा करायची असेल तर निश्चितपणे जन्मपूर्व शिक्षण योजनेपासून, मातापिता शिक्षणापासून ह्याचा विचार करावा लागेल. देशाचेही नेतृत्व अशाच लोकांकडे द्यावे लागेल ज्यांनी नेतृत्वाच्या अधिष्ठानाचे शास्त्रशुद्ध प्रशिक्षण घेतले आहे. प्रत्येक क्षेत्र ही वेगळी ज्ञानशाखा म्हणून विकसित करून त्या ज्ञानशाखेचे शिक्षण हे अगदी अगदी प्राथमिक स्तरापासून दिले तर प्रत्येक व्यक्तिच्या सुप्त शक्तीचा ओघ हा विधायक मार्गाकडे वळविता येईल व त्यातून भारताचे भावी स्वप्न साकार होईल. ह्या सर्व बाबींचा विचार आता शिक्षण तज्ज्ञांनी करायला हवा. आमच्या बालकांना कोणते शिक्षण द्यायचे हे ठरविण्याचा अधिकार आम्हाला पालक म्हणून आहे त्याचप्रमाणे माझ्या आवडीनिवडी प्राथमिक स्तरावर अभिव्यक्त करण्याचा अधिकार बालक म्हणून मला आहे आणि जर त्याला अभिव्यक्त करता येत नसेल तर माझे पालक, शिक्षक, बालमानस शास्त्रज्ञ व माझे इतर समाजातील घटक माझ्या बद्दल हा निर्णय निश्चित होऊ शकतात. पण आता ह्या सर्व पारंपारिक शिक्षण पद्धतीतून आम्हाला वर यावे लागेल. शिक्षक म्हणून, पालक म्हणून, समाजाचा घटक म्हणून आता बालकाचा मग तो उच्चभु घराण्यातील असो अथवा गरिब घराण्यातील असो त्याच्या सर्वांगिण विकासाची जबाबदारी आता शिक्षणाला घ्यावीच लागेल व ही बाब शासनाच्याही दृष्टिस आणून द्यावी लागेल. अभ्यासमंडळांना ह्याचा विचार करावा लागेल. माझ्या बालकांची अभिव्यक्तिची भाषा जी आहे त्याबाबतचे स्वातंत्र्य त्यांना द्यावे लागेल. माझाा आदिवासी बालक हा कुपोषणाने जीवनमृत्युच्या कचाट्यात सापडतो आहे. त्याच्याही जीवनास शिक्षणाचा रंग आपणास भरता येईल का? शारीरिक कुपोषण समाजातील लक्षात येते पण मानसिक कुपोषणाचे काय ? हे मानसिक बौद्धिक कुपोषणावर उपाय कोणता ? ह्यासर्व बाबी गांभिर्याने विचारात घ्यायला हव्यात. ही जबाबदारी प्रत्येकांची आहे. अशा समस्या

भेडसावतात तेव्हा इंग्रजी माणुस अक्षरश: रस्त्यावर उतरतो ह्याची कारणमिमांसा स्वामी चिन्मयानंदानी अतिशय सुरेख शब्दांत केली आहे Future of our country ह्या पुस्तकात ते म्हणता ''पाश्चात्य राष्ट्रात विविध समस्यावर लोक एकत्रित येतात Because every man in the street is conscious that he is the child of a great warrior great soldiers of the past आज भारतात ही भावना निर्माण झाली आहे का? मी भारतीय संस्कृतीचा बालक आहे ही भावना किती लोकांमध्ये आहे त्यापुढील जाऊन गुरुदेव म्हणतात, ''For development of our country our culture and human personality it is necessary that we must come more and more counscious of our past culture.'' हा सगळाविचार आता आम्ही, आमच्या शिक्षण तंज्ज्ञांनी, आमच्या शासनकर्त्यांनी करायला हवा हे ध्येय आमचे आहे कारण Our child is our Future हे आदर्श असेल तर ते राष्ट्र प्रगती पथावर जाईल.

आजच्या मुलांचे दृष्टिकोन जीवनमूल्ये त्याच्या कल्पना ध्येयकेंद्री आणि आदर्श यांना उत्तम आकार व घडण दिली तर आपल्या सध्याच्या अपेक्षेनुसार जग अधिक चांगले सुसंधटीत व आदर्श असे जग निर्माण होईल. जगात परिवर्तन होणे अनिवार्य आहे. हे परिवर्तन आज वाढत असलेली पिढी ठरविते आणि म्हणून अचूक विचार करणे उत्तम निर्णय घेणे आणि घेतलेले निर्णय धिरोदाततपण जीवनात उतरविण्याची क्षमता आजच्या बालकांमध्ये निर्माण करायला पाहिजे. आजच्या बुध्दीमान बालकांसाठी एक उत्तम योजना निर्माण करायला हवी. कारण आज समाजाचे फार मोठ्या प्रमाणावर अध:पतन झाले आहे. शिक्षणाचा विचार देशाची संस्कृती, सामाजिक प्रगती, प्रजेचे वैयक्तिक चारित्र्य उत्क्रांतीचा विचार बालक शिक्षणात महत्वाचा ठरतो. शिवाय आजच्या मुलांची आकलन क्षमता आपणास दुर्लक्षित करुन चालणार नाही. वर्तमान गतिमान युगाशी समायोजन साधण्याची क्षमता त्याच्या ठिकाणी आहे आणि म्हणूनच ती इतरांहून आपणास वेगवेगळी वाटतात त्यांच्या ह्या क्षमतांचा विचार करता त्यांच्या आजूबाजूच्या परिस्थितीचा सुध्दा आपल्याला विचार करावा लागेल. आज बालकांच्या आसपासची परिस्थिती अत्यंत भयावह आहे व ह्या भयावह परिस्थितीशी ह्या मुलांना भावनिक लढा द्यावा लागतो. आपण त्यांच्यावर शिक्षणपध्दती लादतो त्यामुळे त्याचे व्यक्तिमत्व हे चिरडल्या जात आहे आणि म्हणूनच आपल्याला शिक्षणाचा नवा दृष्टिकोन विकसित करावा

लागेल व शिक्षणाचा प्रगतीशील दृष्टिकोन त्याची शाश्वत विकासाशी बांधीलकी आहे असा दृष्टिकोन विकसित करावा लागेल. आज सभोवतालच्या जगात मूल्यांची प्रचंड घसरण सुरु आहे. उद्याचे नागरिक होणाऱ्या मुलांना ह्यापासून आपणास वाचवून ठेवावे लागेल. If the future is to be bright we have to mould our children to think in a new patterns and with a new vision. It is not revolution but it is evolution of each individual character. ह्या सर्व बाबतीत पालकांची भूमिका महत्वाची ठरते. आज आपण केवळ बालक घडविणारे यंत्र बनलो आहोत. We must teach the children not only to have right values and convictions of their own but also to have the heroism to live up to them. हे बालक शिक्षणाचे अधिष्ठान आहे. संस्कृती शिक्षण हा बालक शिक्षणाचा गाभा आहे. बालकांना केवळ मूल्याबाबतचे शिक्षण देणे महत्वाचे नाही. ह्या मूल्यांना धारण करण्याचे साहसही त्यांच्यात निर्माण करावे लागेल. ह्यासाठी एका सुदृढ पर्यावरणाचीही आवश्यकता आहे. Children understand not by words but by demonstration पण ह्या सर्व बाबीकेवळ अभ्यासक्रम पाठ्यपुसतके अध्ययन अध्यापन पध्दती ह्यांच्यात बदल करुन होणार नाही तर आजूबाजूचे वातावरणही बदलणे आवश्यक आहे. योग्य वातावरणात राहून बालक आपली स्वत:ची मूल्यप्रणाली विकसित करु शकतो. म्हणून in formal spiritual education ची योजना महत्वाची ठरते.

वरील विवेचनावरुन बालक शिक्षणात खालील बाबींवर विशेष भर द्यायला हवा.

१) प्रत्येक बालकाचे स्वत:चे वैशिष्ट्य असते. ते बालक इतरांहून भिन्न असते आणि म्हणून त्यांच्या ह्या वैशिष्ट्याबाबत पालकांनी जागृत असावे व त्यांच्या ह्या वैशिष्ट्यानुसार त्याचा विकासाची दिशा ठरवायला हवी.

२) आज सर्वत्र विरोधाभसात्मक परिस्थितीच्या निरिक्षणामुळे त्याचे व्यक्तिमत्व विघटीत होत आहे.

३) आजच्या अतिशय हुशार पिढीच्या विकासाबाबत शिक्षणाने प्रगतीशील दृष्टिकोन ठेवायला हवा. आज जर असा दृष्टिकोन ठेवला नाही तर भविष्यात अत्यंत गंभीर परिस्थितीला आपणास सामोरे जावे लागेल.

४) आज अनेक समाज विघातक परिस्थितीचा सामना आपल्या बालकांना करावा लागत आहे. उद्याच्या होणाऱ्या नागरिकांना आपण ह्यातून वाचवायला हवे.

५) सर्व संस्कार केवळ पाठ्यपुस्तकातून होणार नाही ह्यासाठी पालकांनी बदलण्याची गरज आहे. आईची भूमिका ह्यात महत्वाची आहे.

६) बालकांना मूल्य संस्काराचे वय ६ वर्ष ते १२ वर्ष इतके आहे. बाल्यावस्था ही संस्काराकरिता अतिशय उपयुक्त अशी आहे.

७) We must teach the children not only to have right values and conviction of their own but also to have the heroism to live up to them.

८) बालकांच्या संस्कारक्षम काळात त्याच्या भेवती सुंदर जगाची निर्मिती महत्वाची ठरते. तसेच त्याच्या प्रती प्रेम आदर ह्या भावनांची अभिव्यक्ति महत्वाची ठरते आणि ह्या काळातील अध्यापन हे २४ तासांचे अध्यापन असेल.

९) बालक शिक्षणाचे पुढील टप्पे म्हणजे -
५ ते १० वर्ष, १० ते १४ वर्ष, १४ ते १८ वर्ष, १८ ते २० वर्ष, २० ते २५ वर्ष

१०) Catch them young हे बालक शिक्षणाचे Vision असावे.

११) शालेय वातावरण व कौटुंबिक वातावरण ह्याच्या बालकांच्या व्यक्मिमत्व विकासात महत्वाचा वाटा आहे. आणि म्हणूनच बालक विकासाच्या दृष्टिने शाळाही कुटुंब सदृश तर असावीत पण त्यात सांस्कृतिक आंतरक्रियावरही भर असणे आवश्यक आहे.

१२) बालकाच्या वर्तमानाला प्राधान्य शिक्षणाच्या बाबतीत आहे. वर्तमान काळातच त्यांच्या सुंदर विचारांची अभिव्यक्ति व विकास झाला तर त्यातूनच सुंदर भविष्याची निर्मिती होऊ शकते.

१३) बालवयातच त्यांच्या आव्हानांना सामोरे जाण्याची निर्णय घेण्याची विवेक करण्याची क्षमता निर्माण व्हायला हवी.

१४) शिक्षणातून असा प्रतिभावान व्यक्ति घडला पाहिजे की देशाच्या विकासासाठी ते गांभीर्याने विचार करु शकतील.

१५) बालकांच्या जन्मपूर्व अवस्थेपासूनच त्याला मूल्यांचे शिक्षण द्यायला हवे.

१६) शिक्षणातून केवळ जीवनमूल्यांचे बीजारोपण महत्वाचे ठरत नाही तर ही मूल्य धारण करुन त्यानुसार वागण्याचेही धाडस त्यांच्यात निर्माण करणे महत्वाचे ठरते.

१७) बालकाच्या सुदृढ विकासासाठी सुदृढ पर्यावरणाची आवश्यकता आहे.

१८) शिक्षण ही पंचवार्षिक किंवा दशवार्षिक क्रिया नाही तर ती आजन्म चालणारी क्रिया आहे.

१९) मातापालकांकरिता एक अनौपचारिक अध्यात्मिक शिक्षणाचे प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे.

;qokfk{k.k%&

आज युवकांना Roots of culture व wings of beatuy ह्याची आवश्यकता आहे. युवक हे कोणत्याही चळवळीचा आधार स्तंभ असतात. युवकांनी आपली सुप्त शक्ती ओळखायला हवी. समाजविकासासाठी त्यांच्या व्यक्तिमत्वाचे विकसन करायला हवे. युवकांमध्ये शिक्षणातून पुढील विकास व्हावा. १) स्वविकसनाची तळमळ, २) उदात्त हेतूचा विकास, ३) आध्यात्मिक आकलन क्षमता, ४) भारतीय संस्कृती बाबत प्रेम आणि असा युवक घडविणे म्हणजे राष्ट्राची पुनर्बांधणी होय. युवकांच्या व्यक्तिमत्वाचा विकास ह्या दृष्टिकोनातून महत्वाचा ठरतो व शिक्षणातून integreted youth निर्माण व्हावा. आपल्या क्षमतांचा विधायक कार्यासाठी वापर कसा करावा याचे शिक्षण त्याला मिळावयास हवा. शिक्षणातून dynamic spiritual army निर्माण व्हायला हवी. कारण देश हा राष्ट्र बनायला हवा. शिक्षणातून explosive expression personal magnatism आणि dynamism निर्माण व्हायला हवा. ह्यासाठी learning atmophere निर्माण व्हायला हवे. शिक्षणातून अभिव्यक्तिचे सामर्थ्य त्यांच्या अंगी यायला हवे. ही अभिव्यक्ति knowledge as excellence of perfection in inter action ह्या दृष्टिकोनातून असावे. शिक्षणातून युवकांचे आध्यात्मिक तेज वाढायला हवे. युवकांमध्ये कार्यप्रेरणा व कार्यनीतिही निर्माण करावी लागेल. व हे सर्व समाजाभिमुख असावे. We must in the wisdom gathered in the past mould the present in to the charm, beauty shape and glory of desirable future. ही युवकांच्या जडणघडणीची संकल्पना आहे. समाज निर्मिती सामाजिक विकास ह्यात युवकांचे योगदान महत्वाचे आहे. युवकांचे शिक्षण हे महत्वाचे आहेच पण जी मूल्ये त्यांनी धारण केली

आहे. त्या मूल्यांना बालकांपर्यंत पोहोचविण्याची प्रेरणाही युवकांच्या अंगी शिक्षणातून निर्माण व्हायला हवी. युवकांमध्ये शिक्षणाच्या माध्यमातून सृजनशीलता निर्माण व्हायला हवी. ह्या सृजनशीलतेचा उपयोग विधायक कार्यासाठी करण्याची प्रेरणाही त्यांच्या अंगी निर्माण व्हायला हवी. Self funded कार्य युवकांनी करावी व आपली स्वतंत्र तत्वप्रणाली विकसित करावी. समाजाच्या राष्ट्राच्या विकासाकरिता ही बाब आवश्यक आहे. शिक्षणातून राष्ट्रभक्त निर्माण व्हायला हवा. युवकांमध्ये भारतीयत्वाची भावना तीव्र असावी. खरा आध्यात्मिक युवक हाच खरा राष्ट्रभक्त होऊ शकतो. हे राष्ट्रीयत्व इतर राष्ट्राचा नाश करणारे नाही तर ते भारताच्या संस्कृती संरक्षणार्थ व संवर्धनार्थ आहे आणि म्हणून ज्याच्या हाती ह्या देशाचे भविष्य सुरक्षित आहे त्यांना शिक्षणातून योग्य Vision पुरवावे लागेल. त्याचा वर्तमान हा सुंदर बनवावा लागेल. योग्य निर्णय क्षमता व नियोजन क्षमता त्यांच्या अंगी निर्माण व्हायला हवी. Their plan and vision must come from within their patriotism love, for society and loyalty to the country असे नेतृत्व युवकांमध्ये शिक्षणाच्या माध्यमातून निर्माण व्हायला हवे. व ह्यातून समाजातील Cancerous personalities चे उच्चाटन व्हायला हवे. पण ह्या बाबी आज आपण पाहतो त्याप्रमाणे गुंडागर्दीने होणार नाही. ह्यासाठी उदात्त ध्येय हे युवकांना द्यावे लागतील. त्यांचा सुसंगत विकास करावा लागेल. सुसंगत विकासाचे ध्येय हे शिक्षणाला ठेवावे लागेल. आजच्या शिक्षणातून युक्त पुरुष निर्माण व्हायला हवा. आत्म चिंतनाचा मार्ग हा ह्याकरिता योग्य ठरतो. ह्या आत्मचिंतनातून वैश्विक प्रेमाची जाणही युवकांच्या मनात निर्माण करता येईल. शिक्षणातून Heart व Head चा विकास व्हायला हवा. आज युवक हा पाश्चात्यांचे अनुकरण करतो आहे. त्यामुळे त्याची व्यक्तिमत्वाची गुणवत्ता ढासळली आहे. शिक्षणातून त्याच्या ह्या Inner qualities हा वृध्दींगत व्हायला हव्यात. भारताचा समतोल विकास व्हायचा असेल तर युवकांचाही समतोल विकास घडायला हवा. त्यासाठी self confidence, self respect, proud of country ह्या सारख्या गुणसंवर्धनातून शिक्षणावर भर द्यावा. देशाला काही देण्याची भावना युवकांच्या मनात निर्माण व्हायला हवी. भारताच्या संस्कृतीबाबतचे प्रेम त्याच्या मनात तेव्हाच निर्माण होईल जेव्हा ह्याचे ज्ञान तो प्राप्त करेल व त्याच्या नुसार आचरण करेल. भारतीय संस्कृतीच्या आचरणातूनच तो विश्वसंस्कृती स्विकारु शकेल. शिक्षणातून त्याच्या कृतीत उत्कृष्टता निर्माण व्हायला हवी.

आज युवक राजकारणात यायला हवे. त्यांनी सामाजिक, राजकीय क्षेत्राबाबत विचार व कृती करण्याची क्षमता विकसित करायला हवी. अत्यंत तुटपुंज्या राजकीय ज्ञानावर व्यक्ति राजकारणात प्रवेश करतो व संपूर्ण देशाला ही बाब विघातक ठरु शकते. शिक्षणातून युवकांना स्वातंत्र्याचा आशय कळायला हवा. आज युवक मूल्य संस्कृती नाकारतो आहे. ही अत्यंत भयावह बाब आहे. देशाच्या विकासाकरिता ज्या चार बाबी महत्वाच्या आहेत. त्या म्हणजे sacrifice, vigilance, teamwork आणि self discipline ह्या चार बाबींचे संस्कार युवकांवर शिक्षणाच्या माध्यमातून व्हायला हवेत. युवावस्थेत युवकांना आपला बुध्दी नावाच्या उपकरणाचा शोध लागतो व हे उपकरण कसे चालवायचे ह्याचे प्रशिक्षण त्याला ह्याच वयात आवश्यक आहे. समस्या निराकरणाची क्षमता युवकांमध्ये निर्माण व्हायला हवी. शांतमनाचा सर्जनशील युवक ही आजच्या काळाची गरज आहे. ज्याच्यामध्ये राष्ट्र ऋण फेडण्याची प्रबळ इच्छा आहे. असा युवक आज निर्माण व्हायला हवा. शिक्षणातून समाजसेवा करणारी युवकांची सेना निर्माण व्हायला हवी. शिक्षणातून युवकांचा चारित्र्यविकास आध्यात्मिक विकास शक्ती विकास होणे अपेक्षित आहे. ज्याच्या हाती राष्ट्राचे भवितव्य सुरक्षित आहे. असा संस्कृतीचा रक्षक युवक हा शिक्षणातून अपेक्षित आहे. तसेच कर्मयोगी तरुण हा शिक्षणातून निर्माण व्हावा. शिक्षणाच्या कालखंडात युवक कडून तीन मूल्याचरण अपेक्षित आहे व ते म्हणजे सत्य, अहिंसा व ब्रह्मचर्य युवकांच्या साहसी क्रियाशक्तीला योग्य वळण देणे अनिवार्य आहे. जीवनातील समस्यांचे अध्ययन करण्याची व जीवनाचे आकलन करण्याची क्षमता त्यांच्यात निर्माण होणे आवश्यक आहे. ह्या अध्ययनामुळे त्याच्यात मानसिक संतूलन निर्माण होईल व मन आणि बुध्दीच्या संतुलनाने युवक रचनात्मक कृती करु शकतो. शक्ती उत्पन्न करणे, शक्ती संग्रहित करणे व ह्या शक्तीचा योग्य उपयोग करण्याची पात्रता व त्याच्या अंगी निर्माण व्हायला हवी.

युवकांच्या शिक्षणातून पुढील गुण विकसित व्हायला हवीत.

1) Self respect

2) Proud of their country

3) Self confidence

4) Prepared to work for rebuilding the nation

5) Ready to make sacrifice

vkRela;eukps f'k{k.k%&

आज सर्वत्र Sex Education च्या संदर्भात बोलबाला सुरू आहे. लैगीक शिक्षण द्यावे असे शासनाने ठरविले त्याला अनुसरून अभ्यासक्रम पाठयपुस्तकाची निर्मिती झाली व या शैक्षणिक सत्रापासून हा अभ्यासक्रम लागु करणार असे निश्चित झाल्यावर त्या अभ्यासक्रमाच्या संदर्भात अनेक प्रतिक्रिया उमटल्या व त्या प्रतिक्रीयांचा परिणाम असा झााला की लैगीक शिक्षण देणे हा उपक्रम तुर्तास पुढे ढकलण्यात आला. एका अर्थी झाली ती घटना योग्य आहे. हयाचे कारण लैंगीक शिक्षण द्यायचे म्हणजे नेमके काय? हयाचा आशय अद्याप कुणाला समजला आहे असे वाटत नाही हे विधान थोडे धाडसाचे आहे. ह्याचे कारण हा विषय ठरवितांना तज्ज्ञांचे मार्गदर्शन, सहाय्य, सहभाग घेण्यात आला व त्यानंतरच हा निर्णय घेण्यात आला आहे. पण आमच्या बालकाला नेमके कोणते शिक्षण हवे आहे हया बाबत आमच्या देशात शासनच निर्णय घेते शासनावर टिका करणे हा उद्देश हया ठिकाणी नाही. पण ब-याचदा हे निर्णय शिक्षण क्षेत्रात आणतांना खुप विचार करणे आवश्यक आहे. कारण शिक्षण हे संस्काराचे साधन आहे व समाजनिर्मीतीचे साधन आहे. मानव संसाधन विकासाची ती दूरगामी गुंतवणुक आहे ही गुंतवणुक घाईघाईने करणे कशीतरी करणे हया मध्ये सेन्सेक्स हा घसरू शकतो व हया घसरणा-या सेन्सेक्सला पुन्हा वधारण्याची शक्यता करणे अशक्य ठरते आणि म्हणुनच शिक्षणाची जबाबदारी वाढेल मुळातच एखादा विषय जेव्हा अभ्यासक्रमात प्रविष्ट करायचा असतो तेव्हा त्या अभ्यासक्रमाची उद्दीष्टे काय असावी ह्याबाबत सर्वप्रथम उहापोह होणे आवश्यक आहे. ही उद्दीष्टे वयानुसार बदलायला हवी व ती सर्वंकष हवी करण शिक्षण म्हणजे व्यक्तिमत्वाचा सर्वांगीण विकास हे तत्व आम्ही मानले आहे. मुळातच आजची समाजिक परिस्थीती ही अतिशय विकृत झाली आहे. स्वामी चिन्मयानंद म्हणतात "संभोगातिरेकातील भ्रष्टाचाराने आजच्या मानवाचे चरित्र जितके विकृत केले आहे तितके प्राणीमांत्राच्या शास्त्रातील दुसऱ्या जातीने कधीही केले नाही भौगोलिक परिस्थीती संस्कृतिक वारसा, शारिरीक गरजा लक्षात न घेता जगात सर्वत्र संभोगासक्तीचा अतिरेक इतका वाढला आहे की संपूर्ण जग आता अति लोकसंख्येच्या अवघड भाराखाली कुरकुरत आहे अशा ह्या वेळेत आरोग्य संस्था आणि महान चिंतक यांनी संयम आणि आत्मनिग्रहाची भाषा बोलण्यास सुरवात केली आहे. पण ते सांस्कृतीक गरजेपक्षाही आर्थिक निकड म्हणून भारतीय संस्कृतीची ही तिरस्करणीय कुरूपता

जाहीर करणारी विकृती आहे. ह्या वाक्यातील मर्म लक्षात घेता आज ही परिस्थीतीला आपण सामोरे जात आहोत. हयाचे महत्वाचे कारण म्हणजे परकीय शिक्षण पध्दतीचा ज्यावेळी आपण अवलंब करावयास सुरवात केली त्याचवेळी आपण आपल्या हाताने हे ओंगळवाणे चित्र रंगविण्यास सुरवात केली होती. आज आपली अवस्था अत्यंत हास्यास्पद झाली आहे. भारतीय धर्म अध्यात्म याचा अभिमान आम्ही गमावून बसलो व अशा पिढीचे निर्माते बनलो ज्यांना मातृभाषा नाही व पितृअभिमान नाही संस्कृतिक दृष्ट्या आज आपण खऱ्या अर्थाने अनाथ झाालो आहोत. ही आमची नैतिक दिवाळखोरी, सांस्कृतीक भ्रष्टाचार आहे. आणि हया दिवाळखोरी मुळे ''भारत'' ज्ञानात रत असणारा देश ही भारताची ओळख आम्ही विसरलो आहोत. आमच्या वैदिक ज्ञानाचा आम्हास विसर पडला आहे. अनेक सामाजीक समस्या ज्या आपणास दिसतात त्याच्या सर्वाचे कारण जर असेल तर ते हेच आहे की आपण आपले खरे अधिष्ठान विसरलो आपण आपले खरे स्वरूप विसरलो ''कोहम'' हा प्रश्नच आम्ही विसरलो त्यामुळे त्याचे उत्तर शोधण्याचा प्रश्नच उरत नाही त्यामुळे आजे आम्ही बर्हिमुख झालो आहे. शिक्षणाचा विचार करित असतांना त्यातून बालकाच्या शारिरीक, मानसिक, भावनीक, अंगाचा विकास व्हावा, ''ही संकल्पना आपण स्विकारली पण त्याच्या मुळापर्यंत जाण्याचे त्यांचा आशय जाणण्याचे धाडस आमच्यात झाले नाही शिवाय विकासाच्या संकल्पनेत आम्ही हया विकासाचा स्वतंत्रपणे विचार करू लागलो पण ह्याचा समन्वयात्मक विकासाचा आम्ही कधिच विचार केला नाही शिक्षण हे मानवाच्या अंतर्मनात झीरपले पाहीजे शिक्षणाचे हे व्यक्तिमत्वाच्या प्रत्येक स्तरामध्ये झिरपुन रूजले पाहीजे मुरले पाहीजे व त्याच्या माध्यमातून शिक्षणाचे अत्युच्च ध्येय जे स्वरूपाची ओळख आहे ते साध्य झाले पाहीजे शिक्षणाचा हा झिरपसिध्दांत आज जर प्रत्येक ज्ञानशाखेत लागु केला तर तो अतिशय सखोल विचार ठरेल व शिक्षणााच्या अर्थाची परिपूर्णता होईल ही बाब जशी इतर ज्ञानशाखाच्या बाबतीत लागु होते तसेच ती लैंगिक शिक्षणाच्या बाबतीत लागु होते. मुळातच लैंगिक शिक्षण ही फारच उथळ संकल्पना वाटते समाजात जर समस्या उद्‌भवली असेल तर त्यावर वरवरचे उपाय करून चालणार नाही तर त्या समस्येचे मुळ उपटुन काढायला हवे प्रदुशण मग ते कोणतेही असो ते जर वाढत असेल तर त्यावर उपाय हाच आहे की ज्या कारणामुळे हे प्रदुषण वाढले त्या कारणानाच आपण काढुन टाकायला हवे. आज जी समस्या आहे ती सांस्कृतीक प्रदुषणाची नैतिक प्रदुषणाची मग हे प्रदुषण दुर

करण्यासाठी ते निर्माण करणा-या कारणाचा शोध घ्यावा लागेल आणि ह्याचा शोध घेतल्यास लक्षात येते की मुळातच व्यक्तिमत्वाच्या शारिरिक, बौध्दिक, मानसिक घटकाची शिक्षणाने केलेली फारकत शिक्षणात ह्या तीनही घटकांचा समन्वयात्मक विचार केला व झिरपसिंध्दाताचा वापर केला तर जी परिस्थीती आज उदभवली आहे त्यावर आपण उपचार करू शकतो आणि म्हणुनच केवळ लैंगिक शिक्षण असे म्हणणे म्हणजे शिक्षणाचा वरवर केलेला शारिरीक पातळीचाच तो विचार होईल. व त्याच अनुशंगाने आपण केवळ विद्यार्थामध्ये माहिती व त्याच्या डोक्यात कोंबु शकु पण ती माहिती त्यांच्या मनानी स्विकारून त्या बाबत बुध्दीत योग्य निर्णय घेऊन मग विवेकात रूपातर होऊन ही बाब वर्तनात उतरायला हवी. तात्पर्य लैंगिक शिक्षणाच्या नावापासून आपण त्याचा विचार करायला हवा. लैंगिक शिक्षणामुळे आपल्याला नेमके काय साधायचे आहे? संभोगातिरेकामुळे सांस्कृतिक भ्रष्टाचाराचे निर्मूलन करायचे आहे की विद्यार्थांना केवळ लैंगिक ज्ञान द्यायचे आहे, की मानवाची जननप्रक्रीया त्यांच्या पर्यंत पोहोचवायची आहे? की शास्त्रशुध्द लैंगिक प्रक्रीयेचे ज्ञान द्यायचे आहे? नेमके हयातून काय साध्य करायचे आहे. पण काहीही साध्य करायचे असेल तरी आपण मग समस्येच्या मुळाशी गेलो का? हा विचार हया प्रवाहात असणा-या शिक्षणतज्ञांनी करावा. समस्येवर मंथन करावे व हे केल्यावर असे लक्षात येते की मुळात समस्या ही आहे की मानवाने आत्मसंयमच गमावला आहे व हा संयम गमावल्यामुळे समाजाचे रूप विकृत बनत आहे. पण हा संयम गमावल्या मुळेच हा नैतिक भ्रष्टाचार समाजात घडत आहे. आत्मसंयम हरविणे की खरी समस्या आहे मानव लिंगपिसाट बनणे ही आनुशांगीक समस्या आहे. मग आता शिक्षणतज्ञांनी विचार करायला हवा तो केवळ लैंगिक शिक्षणाचा नाही लैंगिकता हा प्रवाहातील एक छोटा घटक आहे. तर शिक्षणतज्ञांनी विचार करायला हवा तो ''आत्मसंयम शिक्षणाचा (Education for self Control) ही बाब कदाचीत अव्यवहार्य वाटण्याची शक्यता नाकारता येत नाही पण मुळातच अधिष्ठान समाजल्या शिवाय पुढील अभ्यास शक्य नाही. म्हणजे आता एक मुद्या यातून निघतो तो म्हणजे ''लैंगिक शिक्षण'' असे न म्हणता Education for self Control असे नामाभिदान करावयास हरकत नाही.

पण अधिष्ठानापर्यंत जाणे हे शक्य आहे का असा प्रश्न अभ्यासकांना निश्चीत पडेल. कारण लैंगिक शिक्षण ही भारतीय संकल्पना नाही भारतीय संस्कृतीवर तो आघात आहे. ह्या

टिकेलाही आज आपल्याला तोंड द्यायचे आहे. मुळातच लैंगीक शिक्षण म्हणजे जर जंननेद्रीयाचे शिक्षण असेल तर भारतीय तत्वज्ञानानी ते दुर्लक्षित केलेले नाही तैतरीय उपनिषदात भृगुवल्ली मध्ये अनुवाक १० मधील मंत्र क्रं. ३ मध्ये स्वत:च्या मानवी व्यक्तिमत्वावर छात्राला उपयुक्त पध्दतीने आचरता येतील अशा ज्या चिंतनाच्या पध्दती सांगीतल्या त्यात ''प्रजातिरमत मानन्द इत्युपखे'' म्हणजेच जननेद्रीय सुध्दा चिंतनातून सोडली नाहीत. हयावर स्वामी चिन्मयानंदानी जे भाष्य केले आहे ते म्हणतात, ''उपनिषदात जननेंद्रीय सुध्दा चिंतनाचा विषय आहे. मग ते पुंकेसरातील असो, स्त्रीकेसरातील, नरातील असो अथवा मादीतील पुरूषातील असो अथवा स्त्रीतील प्रजोत्पादनाच्या इंद्रीयावर साधक तरुण असल्याने विचार करित असत ही लैंगीक उर्मी उपेक्षिली जात नव्हती तर आत्मपूर्तिच्या उच्चतर करणासाठी उपयोजीली जात होती. तिची उपेक्षा करणे आणि ती दाबुन टाकण्यासाठी प्रोत्साहन देणे हा आत्मविघटनाचा मार्ग आहे. प्रजोत्पादन स्त्री अमृतत्व आणि आनंद ही हया जननेद्रीयाच्या ठिकाणी ओळखता येतील. ''म्हणजेच प्रत्येक घटकाचे अधिष्ठान कळल्या शिवाय मानवाला सुक्ष्माकडे झेप घेता येणार नाही. पण हे ज्ञानेद्रीयाचेच केवळचिंतन नाही तर हा अधिदैविक चिंतनाचा भाग आहे हे पण येथ लक्षात घ्यावे लागेल, प्रश्नोपनिषदात एक श्लोक आहे.

तान्ह स ऋषीत्वाच भुय एव तपसा !
ब्रहमचर्येण श्रध्दया सवत्सरं !
संवत्स्यथ यथा कामं प्रश्नान्प्रच्छथ !
यदि विज्ञस्याम: सर्वह वो वक्ष्याम इति !

प्रस्तुत श्लोकाचा अर्थ ''ते ऋषी त्यांना म्हणाले की अजुन एक वर्षभर तुम्ही तपाचरण करून ब्रहमचर्य पाळुन श्रध्दायुक्त होऊन येथे रहा मग तुमची इच्छा असेल त्याप्रमाणे आपआपले प्रश्न विचारा ''हयावरून लक्षात येते की संत शिक्षणासाठी तपाचरण शारीरिक पातळीवरिल क्रिया ज्यामुळे साधकातील व्यक्तिमत्वाची निष्क्रीयते पासून मुक्तता होते. ब्रहमचर्याने आपल्या ठिकाणचे मानसिक आणि बौध्दीक दौर्बल्य नाहिसे होते. श्रध्दा हे बौध्दीक क्रियेला पक्केपणा निर्माण करते म्हणजेच तप हे शारीरिक अनुशासनासाठी, ब्रहमचर्य हे मनाच्या अनुशासनासाठी व श्रध्दा ही बौध्दीक अनुशासनासाठी आवश्यक ठरते त्यामुळे व्यक्तिमत्वाची पुर्नबांधणीतर

होतेच पण व्यक्तिमत्वाचा विकास साधला जातो ह्यालाच आत्मविकास म्हणतात, आणि हेच ख-या अर्थाने स्वनियंत्रणाचे शिक्षण आहे. हे स्वनियंत्रणाचे शिक्षण देण्यासाठी मानवी जीवनाचे त्याच्या शरीर रचनेचे सर्वप्रथम अधिष्ठान प्रत्येक विद्यार्थ्याला समजणे अनिवार्य आहे. मानवाचे पंच ज्ञानेंद्रीय, पाच कर्मेंद्रीय, शरीर मन बुध्दीची रचना ह्या बाबी चे अधिष्ठान जोवर विद्यार्थ्यांना समजत नाही तोवर ही बाब साध्य होणार नाही. ह्यासाठी बालवयापासून प्रयत्न करावे लागतील ही बाब योग्य आहे पण त्यासाठी योग्य तो वयोगट लक्षात घेऊन त्यानुसार अर्थात वयोगटानुसार हे शिक्षण देता येईल. अर्थात आता हे लैंगीक शिक्षण न राहता Education for self Control असे मुळ रूपाकडे आपणास जावे लागेल व त्यासाठी भारतीय वेदांचा उपनिषदांचा आधार आपल्याला घ्यावाच लागेल. स्वामी चिन्मयानंद म्हणतात “मानवाच्या ज्ञानेद्रींयाच्या कर्मेद्रीयाच्या रचनेत आणि कार्यात नुसती शारिरीक उपकरणे असुन भागत नाही तर त्या प्रत्येक उपकरणाच्या ठिकाणी त्याची विशिष्ट इंद्रीय शक्ती असावयास हवी व तसेच त्या इंद्रीय सामर्थ्यावर सर्वसाधारणपणे नियंत्रण ठरवणारी अधिष्ठात्री देवता म्हणून संबोधल्या जाणाचा वैश्विक शक्तीने ते ते इंद्रीय नियंत्रीत केले गेले पाहीजे अधिष्ठानाधिष्ठीत हे इंद्रीयविज्ञानशास्त्र (anatomy) सर्वप्रथम व्यक्तिला समजत नाही तोवर ही बाब साध्य होत नाही”. प्रश्नोपनिषदात ह्याचे वर्णन आपल्याला विज्ञानाचे उपयोजन करून आपण त्या त्या सिध्दांताची उपयोगीता सिध्द केली. तशीच ह्या सिध्दांताची उपयोगीता प्राचीन काळात ऋषींनी सिध्द केली आहे. दुर्दैव हे आहे की आधुनिक काळात आम्ही फक्त हया सिध्दांताला दैवी सिध्दांत आहे असे मानुन त्याला टाकाऊ समजले हया अधिष्ठानाचा विचार आपल्याला सर्वप्रथम करावा लागेल. त्याकरीता केवळ anatomy, Phisiology सारखेच विषय शिकवुन चालणार नाही तर आता नविन ज्ञानशाखांच निर्माण करावी लागेल. मनाचे मन कोणते, कानाचा कान कोणता, डोळयाचा डोळा कोणता, त्याचे कार्य कोणाच्या चैतन्याच्या आधारे चालते? हया सर्वाच्या अधिष्ठीत कोण आहे? हया सर्वाच्या प्रश्नाची उत्तरे आपणास केनोपनिषदात सापडतात व त्यामुळेच आधुनिक विज्ञानाच्या भाषेत सांगावयाचे झाल्यास Spirituo - anatomy Spirituo - Phisiology ह्या नविन आंतरशाखीय ज्ञानशाखांची निर्मीती आपणास करावी लागेल व त्याचा उद्दिष्ट्ये, अभ्यासक्रम, पाठयपुस्तके, अध्ययन अध्यापन पध्दती त्यानुसारच अपणास पुढे वाटचाल करावी लागेल.

ह्या अधिष्ठानाचा विचार आपल्याला Education for self Control साठी करावा लागेल आत्मसंयमाच्या जीवन ध्येयाबाबत शिक्षण ध्येयाबाबत स्वामी चिन्मयानंद हयांनी अतिशय महत्वाचे उदगार Art of man making हया पुस्तकात दिले आहे. ते म्हणतात "इंद्रीय संयमाच्या ध्येयाबाबत प्रत्येक धर्माचे एकमत आहे. मानवात अनेक स्वैर वृत्ती असतात. ही निसर्गाची देणगी आहे पण त्यावर विजय प्राप्त करणे हे आपल्या विकासाच्या प्रति अग्रेसर होण्यासारखे आहे. आत्मसंयम हा कार्यकुशलतेला गती देण्यासाठी, दृष्टिकोनास साहस प्रदान करण्यासाठी करणे आवश्यक आहे. इंद्रीयाच्या माध्यमातून आमच्यातील ब-याच शक्तीचा ऱ्हास होतो. आत्मसंयमी व्यक्तिच्या माध्यमातून त्याचा संचय करून त्याचा उपयोग रचनात्मक कार्याकरीता केला घेऊन शकतो. यामुळे व्यक्तिची स्मृती, विचार शक्ती ह्याचे संवर्धन होते. परिणामी कार्यकुशलता विकसित होते. मनावर संयम ठेवणे हे जीवनाचे ध्येय आहे. आधुनिक काळात यासाठी युवकांनी काय करायला हवे? कारण त्यांना सदैव मोहक गोष्टीमध्येच रहावे लागते. हयासाठी निरंतर मनाला अंतर्मुख करण्याचा सराव घ्यावा लागेल. ज्या व्यक्तिमध्ये आत्मसंयमन नाही त्याचे जीवन पतनशील बनत निरंतर विषय चितनातून आसक्ती, असक्तीतून मनाकामनेतून क्रोध, क्रोधातून मोह, मोहातून स्मृतीना व हया स्मृतीनाशातून विवेक नष्ट होतो. आत्मसंयमनाने आपण आपले कल्याण साधु शकतो हयामुळे मानव एक श्रेष्ठ विचारक बनतो. ज्याने आपले संस्कार शुध्द बनविले आहे. त्यांच्याकडुन इंद्रीय नियंत्रण शक्य आहे. इंद्रीयाचे नियंत्रण म्हणजे दमन नाही. तर मनाच्या पुनर्शिक्षणाच्या व्दारा श्रेष्ठ व स्थायी व कल्याणकारी आत्मसंयमाची प्राप्ती होऊ शकते स्वामी चिन्मयानंदाच्या साहीत्यात हयाबाबत विस्तृत योजनाही आढळते.

आज आपल्याला Integrated Development of personality हयाचा पुनश्च नव्याने विचार करावा लागेल अर्थात झिरप-सिध्दांताचा अवलंब करून शिक्षण हे शारीरिक , मानसिक व बौध्दीक पातळीवर झीरपत गेले पाहीजे. कारण जी आज आपल्या देशात समस्या उद्‌भवली आहे. त्याच्या मुळापर्यंत जाण्याचा हा मार्ग आहे "Back to Veda"

प्रस्तुत विवेचनावर आधारीत खालील बाबींचा विचार व्हायला हवा.

प्राथमीक स्तर (शारीरिक) - शारीरिक अवयवांची ओळख, म्हणजेच ज्ञानेंद्रीय कर्मेंद्रीयाची ओळख, त्यांना सक्षम कसे करायचे, निगा कशी राखायची याचा विचार प्राथमिक स्तरावर व्हायला हवा. तसेच सर्व ज्ञानेंद्रीय व कर्मेंद्रीयाचे अधिष्ठानाची ओळख करुन द्यावी लागेल. त्याकरीता काही विषयांची पुनर्रचना करावी लागेल उदा. Spiritual base of human body Value based body care science,value base behavioural science, Spirituo-body science, Value base population education. योगशिक्षण, ध्यानशिक्षण. हा स्तर प्रामुख्याने शारीरिक घटकांच्या अधिष्ठानाशी व परिचयाशी निगडीत आहे व ह्या परीचयाचे अधिष्ठान धार्मिक व अध्यात्मिक असेल.

माध्यमीक स्तर (मानसिक)- ज्ञानेंद्रीय कर्मेंद्रीय ह्यांचा अधिष्ठानची टप्याटप्याने ओळख व हयाची प्रचिती कशी घ्यायची ह्यासाठी शास्त्रशुध्द ध्यान प्रक्रिया योग इ. हे उद्दीष्ट डोळयासमोर ठेवून योग शिक्षण देता येईल. तसेच Value base mental engineering. Spirituo population education. Family environmental value education (प्रस्तुत ज्ञानशाखेचा अभ्यासक्रम शिक्षण शाखेकरीता संशोधीकेने विकसीत केला आहे.) ध्यानशास्त्र हया ज्ञानशाखा नव्याने विकसीत करता येतील. हया स्तरावर योग शिक्षणाच्या बाबतीत तात्विक व प्रात्यक्षिक कार्य भगवद्गिता ठराविक उपनिषदातील (ऐतरीय उपनिषद, प्रश्नोपनिषद इ.) विषय अंतर्भूत करता येतील.

उच्च स्तर (बौध्दीक) - उच्चस्तरीय शिक्षणत ज्ञानेंद्रीय, कर्मेंद्रीय व त्यांच्या अधिष्ठानावर आधारीत Spirituo - anatomy o Spirituo - Phisiology हया ज्ञानशाखा विकसित कराव्या लागतील व प्रत्येक टप्प्यावर त्याचे योग्य नियोजन करावे लागेल. तसेच धार्मिक तत्वज्ञानाचा अंतर्भाव करावा लागेल.

ह्या तीनही स्तरावर योग्य अभ्यासक्रमाचे निर्धारण करायला हवे हयातून निश्चीतपणे विद्यार्थ्यांना स्वनियंत्रणाचे शिक्षण तर मिळेलच पण त्याचा परिणाम म्हणजे जो आज लैंगीक बाबतीत स्वैराचार आढळतो त्यावर नियत्रंण बसेल. पण ही बाब मुलानांच

शिकवुन चालणार नाही तर हया करीता पालक प्रशिक्षणाची योजना करावी लागेल. याचे कारण मुलांमध्ये स्वनियत्रंणाची भावना निर्माण होणे, वाढणे, स्थिर राहणे यासाठी मूल्यमापन यंत्रणेत पालकांचे सहकार्य सहभाग महत्वाचा ठरेल. कारण स्वनियंत्रण ही बाब संख्यात्मक मूल्यमापनाची नाही तर ती गुणात्मक मूल्यमापनाची आहे. यासाठी शिक्षक प्रशिक्षणाची योजना आखावी लागेल. त्याचे उद्दीष्ट अभ्याक्रम, अध्ययन, अध्यापन, पध्दती पाठयपुस्तके अभ्यासपूरक कार्यक्रम, सहशालेय उपक्रम तसेच मूल्यमापन योजना याचाही सहभाग असेल अशी ही दूरगामी योजना ठरेल त्यासाठी बरीच मेहनत घ्यावी लागेल पण आज हे करणे आवश्यक आहे. पण लैंगिक शिक्षणाच्या नावाखाली नाही तर Education for self Control. कारण सांस्कृतीक भ्रष्टाचाराची उधळी वाढुन आपला देश गींळकृत करण्यापुर्वी ही बाब आपणास करावी लागेल. हयासाठी Chinmaya Vision Programm व Education for Sustainable Development चा आधार आज शिक्षण क्षेत्राने घ्यायला हवा. या दोहोंमध्ये वरिल सर्व प्रश्नांची उत्तरे आढळतात.

शासनाने या Chinmaya Vision Programm व Education for Sustainable Development चा विचार निश्चित करायला हवा C.V.P. हा कार्यक्रम स्वामी चिन्मयांनद ह्यांच्या Education Vision वर आधिरीत असा कार्यक्रम आहे. बालवयात बालकांवर उत्तम संस्कार रूजावेत त्यांना चांगल्या सवयी लागाव्यात हयासाठी C.V.P. चा विचार शासनाने करणे आवश्यक आहे. हया शैक्षणिक कार्यक्रमाच्या आराखडयात बालकाच्या सर्वांगीण विकासाचा आधुनिक दृष्टिकोनातून अतिशय व्यापक विचार करण्यात आला आहे.

lexz O;fDreRo fodkl o f'k{k.k %&

आजच्या शिक्षण प्रणालीचा आपण जेव्हा समग्र विचार करतो तेव्हा असे लक्षात येते की आज शिक्षणाने मानवाच्या सर्वसामान्य योग्यतेत वाढ झाली पण आपल्या कर्माच्या क्षेत्रात आपल्या ज्ञानाचा योग्य वापर करण्याची क्षमता मात्र विकसीत झाली नाही कारण आज खऱ्या अर्थाने शास्त्र शिकविलेच जात नाही शिवाय हया शास्त्राचा योग्य अभ्यास करुन त्याचे मनन करुन ते आत्मसात कसे करावे हयाचे खरे शिक्षण आज दिल्या जात नाही आणि म्हणुनच मानवाच्या कृतीला जी आभा निर्माण व्हायला हवी तो होत नाही. मुळातच आज आपण ‘‘शिक्षण’’ हया संकल्पनेत खरे उतरणारे शिक्षण देत आहेत का? हा भाग महत्वाचा

ठरतो. हया ठिकाणी हे विधान कदाचित धाडसाचे ठरेल पण आपण जे आपल्या बालकापर्यत पोहोचवित आहोत ते निर्देश आहे ते शिक्षण नव्हेच कारण आपण त्यांना भरमसाट बाह्य माहितीचा पुरवठा करतो आहोत. पण निर्देशन हे शिक्षण होऊ शकत नाही. निर्देश आवश्यक आहेत पण ते आमचे ध्येय नाही. शिक्षण हे ध्येय आहे व निर्देश हे साधन आहे पण आज सर्वत्र साधनावर भर जास्त आढळतो. परिणामी व्यक्तिची अंतस्थ शक्ती आज दुर्लक्षीत होते आहे. आज ख-या अर्थाने दुर्देवाने असे म्हणावे लागते की शिक्षकांची जागा निर्देशकांनी घेतली व शांळाची जागा निर्देशनात्मक संस्थानांने घेतली आहे. स्वामी चिन्मयांनद म्हणतात, Instructions does not constitute education. Instruction is necessary and it is easy available. But education is the goal to be reached and it is to be gained by ones own reflection. Instruction is given, education is achieved. In modern time we have Instructional Institutes no educational School. Therefore we have many Instructions but hardly any teaches. ही वास्तविकता प.पु. गुरुदेवांनी व्यक्त केली आहे आणि शिक्षण संकल्पनेत भर घालतांना हयांनी शिक्षण ही मानवाची अशी संरक्षीत सुप्त शक्ती आहे जी गुरुव्दारा संरक्षित आहे अशी शिक्षणाची परिभाषा केली. शिक्षणाच्या माध्यमातून आज आपण केवळ माहितीची दुकाने थाटली आहेत असे खेदाने म्हणावे लागते. शिक्षक हा विक्रेता व विद्यार्थी हा ग्राहक अशी भूमीका शिक्षणाच्या संदर्भात सुध्दा आपणास आढळते. परिणामी शिक्षणातून खऱ्या अर्थाने ''व्यक्तिमत्व विकासाच्या'' उद्दिष्टाचा आशय हा दुर्लक्षीत झाला आहे. ह्या संदर्भात काही मुद्दे विचारशील बनवितात ते म्हणजे शिक्षणातून मानव्याची निर्मिती होते आहे का? शिक्षणातून व्यक्तिचे चारित्र्य निर्माण कार्य होत आहे का? शिक्षणातून व्यक्तिला जीवनाचे आकलन होत आहे का? शिक्षणातून धर्माचा खरा आशय व्यक्ति पर्यंत पोहोचला का ? संस्कृती संक्रमण, संवर्धन शिक्षणातून होत आहे का? भारतीय तत्वज्ञान अध्यात्म हयाचा परिचय व्यक्तिला होतो आहे का ? शिक्षणातून मूल्यांची रुजवण झाली आहे का ? शिक्षणातून राष्ट्र, राष्ट्रीयचारित्र्य, राष्ट्रीयअस्मीता हयाचा आशय व्यक्तिपर्यंत पोहोचला का ? शिक्षणातून राष्ट्रप्रेम निर्माण झाले का? शिक्षणातून मानवाचा सर्वागीण विकास झाला का? शिवाय स्वधर्म स्वराष्ट्र स्वभाषा स्वातंत्र्य हयाचा आशय विद्यार्थ्यापर्यंत पोहचतात का? ही सर्व प्रश्न आजच्या शिक्षणातून अनुत्तरीत राहतात. हयाचे

महत्वाचे कारण म्हणजे आमची अनुकरण शीलता. आम्ही केलेले पाश्च्यात्यांचे अनुकरण. हे अनुकरण निश्चीतपणे आमच्या प्रकृतीला मानवणारे नाही. आमच्या राष्ट्राची प्रकृती ही केवळ स्थुलतेला बहिरंगाला प्राधान्य देत नाही तर त्याही पेक्षा महत्वाचे सुक्ष्म स्वरुप व अंतरंगाला ती प्राधान्य देते आणि म्हणुनच इतर राष्ट्राच्या विकासाची जी परिमाणे आहेत. ती आम्हाला लागू पडत नाही. विकासाच्या कोणत्याही संकल्पनेचा विचार करतांना अमलात आणतांना आम्हाला आंतरिक आणि अंतीम सत्याचा विचार करावाच लागतो. वैश्विकतेचे भान ठेवून नव्याने हया सगळयांचे परिशीलन करण्याची आज पुन्हा आवश्यकता निर्माण झाली आहे आणि त्यासाठी विश्वकल्याणासाठी जर उपाययोजना शोधयचीच असेल तर ती आपणास हिन्दु दर्शनात शोधावी लागेल. प्राचीन सनातन सत्याचा आधुनिक संदर्भ घेऊन ती समाज मनावर रुजवावी लागेल आणि म्हणुनच भारतीय तत्वज्ञानातील व्यक्तिमत्व विकास ही संकल्पनेचा आपणास पुनर्शोध घ्यावा लागेल कारण शिक्षणाची परिभाषा करतांना आपण म्हणतो Complete development of personality is education, positive and permanent change in behavior is education. पण आता केवळ व्यक्तिमत्वाचा सर्वागींण विकासावर व वर्तनबदलाशी निगडीत असणाऱ्या हया संकल्पनांना आपल्याला कवटाळून चालणार नाही. ह्या संकल्पना म्हणजे शिक्षणाबाबतचा अतिशय वरवरचा केलेला विचार आहे त्या ऐवजी आता आपल्याला विचार करावा लागेल तो एकात्म व्यक्तिमत्व विकासाचा अर्थात (Integrated Development of human personality) व आत्मपरिवर्तन अर्थात Transformation कारण शिक्षण ही शिष्याची आत्मनिष्ठ ज्योत आहे. ह्यासाठी महत्वाचे ठरते ते व्यक्तिमत्वाला सुंदर आकार देणे, विचारांचे सौदर्यीकरण करणे आणि म्हणुनच व्यक्तिमत्वाचा विकास ही संकल्पना भारतीय तत्वज्ञानाच्या संदर्भात जाणून घेणे महत्वाचे ठरते. कारण आज शिक्षणातून खऱ्या अर्थाने व्यक्तिमत्व विकासाचा आशयच दुर्लक्षीत होतो आहे आणि म्हणुनच एकात्म व्यक्तिमत्व व त्यांचा विकास व त्याला अनुसरुन शिक्षण हया मुद्यांचा विचार करणे अनिवार्य ठरते. हया साठी सर्व प्रथम एकात्म व्यक्तिमत्व ही संकल्पना आपणास स्पष्ट करावी लागते.

,dkRe O;fDreRo ladYiuk%&

व्यक्तिमत्व ही संकल्पना स्पष्ट करण्यापूर्वी प्रत्येक व्यक्तिला तत्वज्ञानाने सांगीतलेली व्यक्तित्व ही संकल्पना कळायला हवी. भारतीय अव्दैत तत्वज्ञानाने व्यक्तित्वाची

अतिशय सुरेख परिभाषा केली आहे. आत्मबोधात शंकराचार्यांनी अशी परिभाषा केलेली आहे की दुषित झालेले आत्मतत्व आध्यात्मिक अज्ञान, बुध्दीमधील विक्षेप मनात चंचलता उत्पन्न करते. मन आणि बुध्दीची उपाधी लागलेले आत्मतत्व म्हणजे व्यक्तित्व. ही व्यक्तित्वाची परिभाषा मनन चिंतन अभ्यासाने दृढ झाली की मग व्यक्तिमत्व ही संकल्पना समजते व ही संकल्पना जाणणे म्हणजे Self Development or Self Rediscovery होय. मग व्यक्तिला अनुभूती येते की आपल्या पैकी प्रत्येक जण केवळ देहधारी नाही तर आपल्यातील अंतभूत असणा-या शारिरीक मानसिक बौध्दीक आणि अध्यात्मिक व्यक्तिमत्वाचा चतुरस्त्र व्यक्तिभाव आहे. डार्वीन ने अतिमानवत्वाच्या पिढीची केवळ कल्पना केली होती पण भारतीय तत्वज्ञानाने त्याची अनुभूती घेण्याकरिता जगायचे असते हा Theory of Spirituo-physical Structure of man हा सिध्दांत मांडला जो पंचकोष विषयात आपणास आढळतो. हया पंचकोषातूनच अध्यात्मिक शारीरिक व्यक्तिमत्व बनते. पंचकोशातीत होऊन जीवनकेंद्र असणाऱ्या आत्मतत्वाची अनुभूती घेणे हे खरे तर मानवी जीवनाचे ध्येय आहे. हया पंचकोषांना वेगळे अस्तीत्व नाही तर हया पंचकोष मिळून स्थूल शरीर, सूक्ष्म शरीर व कारण शरीर बानतात व हया पाचही कोषाचा निरास करुन आत्मतत्वाचे ज्ञान प्राप्त करणे हा खरा व्यक्तिमत्वाचा विकास आहे.

स्थुल आणि सुक्ष्म शरीराचा आपण जेव्हा विचार करतो तेव्हा एक बाब लक्षात येते की भौतिक शरीर हा मानवी व्यक्तिमत्वाचा असा स्थूल भाग आहे जो पंचज्ञानेद्रीय व पंचकर्मेद्रीय युक्त असतात. व्यक्तिपरत्वे देहाचे आकार बदलतील पण ती ज्या मुलद्रव्याची बनलेली असतात ती द्रव्ये व अवयवाची कार्य मात्र सारखीच असतात. हया सर्वाचा अर्थ व्यक्तिमत्वाच्या रचनेतील बदलणारा जो घटक आहे तो म्हणजे मन आणि बुध्दी जो शैक्षणिक दृष्टिकोनातून महत्वाचा आहे आणि म्हणुनच मनाचे संस्करण व बुध्दीचे प्रबोधन ही बाब व्यक्तिमत्व विकासाकरिता महत्वाची ठरते व नेमके आज आपणास आढळते की मानवाच्या मन आणि बुध्दीची फारकत झाली आहे. आज मानवाचे वर्तन घडते ते केवळ मानसिकतेतून व त्यावर भावनांचा पगडा असल्याने त्याच्या वर्तनात विवेक राहणे शक्य नाही. शिवाय मानवाच्या मन आणि बुध्दीचे जे कार्य चालते ते त्याच्यातील वासने नुसार अर्थात जशा मानवाच्या वासना असतील त्यानुसारच त्याचे वर्तन घडते आणि म्हणुन शैक्षणिक दृष्टिकोनातून जर विचार केला तर त्याच्या वासनांना योग्य वळण व दिशा देणे ही बाब महत्वपूर्ण ठरते आणि

म्हणुनच खऱ्या अर्थाने वासंनाची पुनर्वसन हीच मानवाच्या व्यक्तिमत्वाची पुनर्बांधंणी ठरते. ह्या वासंनाचे पुनर्वसन केल्यास मन आणि बुध्दी सुसंवादी होतात. व्यक्तिमत्वाची ही पुनर्रचना राष्ट्राच्या पुनर्रचने करिता फायदेशीर ठरते म्हणुनच आपल्यातील ह्या अंतर्गत उपकरणाचा अभ्यास करणे ही बाब महत्वाची आहे त्याचे स्वरुप समजुन घेणे आवश्यक आहे हयाठिकाणी मन ही संकल्पना प.पू. स्वामी चिन्मयानंदांनी नदीच्या रुपकाव्दारे अतिशय सुंरदपणे स्पष्ट केली आहे. नदी म्हणजे पाण्याचा प्रवाह त्याच प्रमाणे मन म्हणजे विचारांचा प्रवाह होय. प्रवाहामुळे नदीला गतीमानता प्राप्त होते विचारांमुळे मनाला गतीमानता प्राप्त होते आणि म्हणुन वेगाने वाहणारे पाणी म्हणजे नदी व वेगाने वाहणारे विचार म्हणजे मन. पणी गढुळ तर नदी खराब त्याच प्रमाणे विचार वाईट तर मन वाईल म्हणजेच विचार हा मनाची गुणवत्ता ठरविणारा घटक आहे आणि म्हणुनच हया विचांराचे सौदर्यीकरण करणे ही बाब महत्वाची ठरते. बुध्दी ही वास्तविक जड आहे पण त्यात जाणीवतत्वाचा प्रकाश पडतो तेव्हा ती सचेतन बनते व ती कार्य करु लागते. तर्क विचार विवेक करु लागते बुध्दीच्या स्तरावर Power of discrimination च्या वापरामुळे कृती ही Dynamic, productive बनते बुध्दीचा योग्य वापर करणे हे यशाचे रहस्य असते. मानवाची ही अंतर्गत उपकरणे विकसित असतील तरच त्याचा व्यक्तिमत्व विकास हा शक्य आहे. अर्थात व्यक्तिच्या व्यक्तिमत्वाचे वर्गीकरण करायचे असेल तर निश्चीतपणे मन आणि बुध्दीच्या आधारावर करावे लागेल ते पुढील प्रमाणे.

१) मनापेक्षा बुध्दी प्रभावी

२) बुध्दीपेक्षा मन प्रभावी

३) मन आणि बुध्दी दोन्ही विकसित

४) मन आणि बुध्दी पूर्ण अविकसित

हे चार व्यक्तिमत्वाचे प्रकार पडत असले तरी जर मानवाला आपल्या व्यक्तिमत्वाचा विकास घडवून आणायचा असेल तर उच्च स्तराचा त्याला विचार करावा लागेल पण त्याच सोबत निम्नस्तराचे तादात्म्याचा त्याला त्याग करावा लागेल. स्थुलाकडुन सूक्ष्माकडे जाणारा हा व्यक्तिमत्व विकासाचा विचार आहे. व्यक्तिमत्व उत्क्रांत करणे म्हणजे सुक्ष्मतेकडे वाटचाल करणे अर्थात सुक्ष्मतेकडे वाटचाल करतांनाच स्थुलाचा त्याग महत्वाचा

ठरतो. शरिर-मन-बुध्दी-आत्मा हे चार घटक म्हणजे व्यक्तिमत्व विकसनाचा मार्ग आहे जर मानवाला ख-या अर्थाने आपली प्रगती करुन घ्यायची असेल तर त्याने स्वत:मधील निम्न स्तराला स्वत: उन्नत केले पाहीजे. ह्या साठी व्यक्तिचा आदर्श काय आहेत ही बाब महत्वाची ठरते. अर्थात आपण कसे असावे ह्या बाबत प्रत्येक व्यक्तिची धारणा असते पण ही धारणा केवळ विचाराच्या स्तरावर असते. बौध्दिक पातळीवर हे कळले असेलही पण शारीरिक व मानसिक पातळीवर व्यक्ति परपस्पर विरोधी वर्तन करतो प्रत्यक्षातील 'मी' आणि आदर्शातील 'मी' हे अंतर मग वाढत जाते हयाचे महत्वाचे कारण म्हणजे मानसिक स्तरावर माझ्याबद्दल मी रेखाटले चित्र. हया माझ्या चित्राचे बौध्दिक स्तरावर निर्णय पक्का होत नाही परिणामी ती बाब शारीरिक स्तरावर आचारणात येत नाही. कारण आपल्यातील विकाराची प्रबळता आणि व्यक्तिमत्व प्रगटीकरणाचा महत्वपूर्ण घटक म्हणजे बुध्दी आहे. हया उपकरणाशी आपल्यातील निम्नस्तराच्या च्यक्तीमत्वाचे ऐक्य आपणास घडवून आणावे लागेल. ज्यावेळी व्यक्तिची तर्कनिष्ठ व विवेक शक्ती ही इंद्रीयाच्या मागे धावणाऱ्या मनावर अधिकार गाजवायला लागेल त्याचवेळी निम्न स्तरीय व्यक्तिमत्वाला वळण लागते. शिस्त लागते. निम्न व्यक्तिमत्वास उच्च व्यक्तिमत्वासोबत समरस व्हायला भाग पाडावे लागेल पण त्यासाठी उच्च व्यक्तिमत्वाची क्षमता वाढविणे जेवढे महत्वाचे आहे तेवढेच निम्न व्यक्तिमत्व उच्च व्यक्तिमत्वाच्या अधिपत्या खाली येण्यासाठी उपलब्ध करणे ही बाबही महत्वाची ठरते. निम्न व्यक्तिमत्वाचे उच्च व्यक्तिमत्वास शरण जाणे ही क्रिया महत्वाची ठरते अर्थात निम्न व्यक्तिमत्व व उच्च व्यक्तिमत्व महान मित्र बनावयास हवे हा समन्वय अत्यंत महत्वाचा ठरतो.

दुसऱ्या बाजुनेही आपणास व्यक्तिमत्वाच्या समन्वयाचा विचार करता येतो तो असा की आपल्या व्यक्तिमत्वाच्या प्रत्येक स्तरावर आपण जीवनाकडे विशीष्ट दृष्टिकोनातून पहात असतो व त्यानुसार वस्तुमात्राबद्दल आपण आपले निष्कर्ष काढतो. हे निष्कर्ष प्रत्येक स्तरावर वेगवेगळे असतात. हया अनुभवातून व्यक्तिला प्रत्येकच स्तरावर आंनद व सुख प्राप्त होईलच असे नाही व असे घडले नाही तर त्याच्या व्यक्तिमत्वात आंतर विरोध निर्माण होतो. एखाद्या गोष्टीचा शारीरिक स्तरावरुन अनुभव घेत असतांना त्यातील अपूर्णतेच्या जाणीवेने दु:ख होईल पण तीच बाब मानसिक कौतुकाचा भुलावा दिल्यास व्यक्तिला दु:ख होणार नाही.

जी बाब शारीरिक दृष्ट्या घृणास्पद आहे, मानसिक दृष्ट्या लज्जास्पद आहे तीच गोष्ट बुध्दीच्या स्तरावर जाणल्यास खिन्नता येत नाही व ज्या बाबीमुळे शारीरिक मानसिक बौध्दिक बाबीमुळे नैराश्य खिन्नता निर्माण झाली असेल तीच बाब व्यक्ति जेव्हा अध्यात्मिक स्तरावर पाहते तेव्हा ती मनाला प्रचंड उत्साह देऊन जाते. आणि म्हणुनच जीवनातील आव्हानांकडे अघ्यात्मिक दृष्टिकोनातून पाहण्याचे संस्कार व्यक्तिवर होणे आवश्यक आहे. शिवाय प्रत्येक अव्हान हे शारीरिक मानसिक भावनिक व अध्यात्मिक पातळीवरुन पहात असतांना एकाच निष्कर्षाप्रत येत असतील तर ते व्यक्तिमत्व सर्वश्रेष्ठ व्यक्तिमत्व होय व ही पात्रता व्यक्तिमध्ये निर्माण होणे महत्वाचे आहे.

व्यक्तिमत्वाच्या एकात्म विकासाचा विचार हयाही दृष्टिने करता येतो तो म्हणजे मानवाची ओढ आपल्या मूळ स्वरुपाकडे जाण्याची असते अर्थात आपल्या सुक्ष्म व्यक्तिमत्वाच्या प्राप्ती साठी धडपडणे ही मानवाची सहजवृत्ती असते व हयाकरिता तो स्थुल व्यक्तिमत्वाचा त्याग करावयास तयार असतो. मानसिक समाधान हे शारीरिक समाधानापेक्षा श्रेष्ठ असते बौध्दिक समाधान हे मानसिक समाधानापेक्षा तर आध्यात्मिक समाधान हा सर्वाचा कळस असतो. जीवनातील उच्चकोटीचा आनंद प्राप्त करण्यासाठी तो स्थुल स्वरुपाचा समाधानाचा त्याग करतो. उदा. - आई आपल्या अपत्याच्या सेवेचा आंनद प्राप्त करित असतांना शरीर व्यथेची तमा बाळगत नाही. सीमेवरील सैनिक देशाच्या रक्षणासाठी प्राणत्यागणाची तयारी दर्शीवितो. जसजशी व्यक्ति सूक्ष्म व्यक्तिमत्वाशी तादाम्य पावते तसतसे त्याच्या व्यक्तिमत्वाचे सुसंघटीकरण होत जाते अशा ह्या सुसंघटीकरणातून शारीरिक दृष्ट्या आरोग्य संपन्न, मनाने आनंदी बुध्दिने तीक्ष्ण, आत्मिक दृष्ट्या स्थीर अशा सामर्थ्यवान माणसाचा समाज निर्माण होतो.

अर्थात वरिल सर्व विवेचनावरुन एकात्म व्यक्तिमत्वाच्या बाबतीत आपल्याला म्हणता येईल की एकात्म व्यक्तिमत्वाचे चार स्तर असतात. शारीरिक मानसिक बौध्दिक अध्यात्मिक ही चारही स्तर हे क्रमाने सूक्ष्म होणारे आहे व्यक्तिमत्व हे स्थुलाकडून सूक्ष्माकडे विकसित होणारे असते सूक्ष्म होणे म्हणजे विकसित होणे सुक्ष्म होणे म्हणजे व्यापक होणे. अशी आपणास व्यक्तिमत्व विकासाचा विचार करता येईल

१) मानवाच्या हया चारही व्यक्तिमत्वाच्या प्रेरणा हया निराळया असतात व ह्या प्रेरणांचा आलेखही अधिक सूक्ष्म व व्यापक असा होणारा असतो शारीरिक स्तरावर शरीर सुखाची प्रेरणा, मानसिक स्तरावर शांतीची प्रेरणा, बौध्दिक स्तरावर ज्ञानाची प्रेरणा व आत्मिक स्तरावर तादात्म्य भाव अशा प्रेरणांचा क्रमविकास व त्यांतील समन्वय आपल्यला एकात्म व्यक्तिमत्वात आढळतो.

२) मानवाच्या व्यक्तिमत्वाचा जसजसा विकास होतो तसतसा त्याची स्वची कल्पनाही अधिक व्यापक होते. आणि मग त्याच्या व्यक्तिमत्वाचा परिघ हा अधिक वाढतो व्यापक होतो तो समाज निसर्ग व वैश्विक स्तरावर त्याचा व्यक्तिमत्व विकास घडून येतो. हयाचे महत्वाचे कारण व्यापक होणे ही मानवाची सहज प्रवृत्ती आहे पण ह्या सहजप्रवृत्तीची जाणीवच मुळात आपल्यातील चैतन्य व जगातील चैतन्य हयांच्या अव्दैतातून निर्माण होते आणि मग मानवाच्या व्यक्तिमत्वाला वैश्विकता प्राप्त होते. भौतिकते कडुन अध्यात्मिकतेकडे जाणारा हा क्रमविकास हा Integrated Personality Development चे लक्षण आहे पण हया करिता मानवाचा कोणताही स्तर दुर्लक्षीत करुन तर चालणार नाहीच पण प्रत्येक स्तराचा क्रमबध्द विकास महत्वाचा ठरतो. व्यक्तिच्या व्यक्तिमत्व विकास हा सुसंघटीत झाला तर समाजाचा पर्यायाने राष्ट्राचा विकास घडुन येईल ह्यासाठी शिक्षणाची भूमिका महत्वाची ठरते. कारण आज विविध जागातिक आव्हाने पेलण्यास आजची शिक्षण प्रणाली जरी सक्षम असली तरी आजचे शिक्षण हे जीवनाचा दर्जा उंचावत नाही. कारण आज केवळ Standard of Living चाच विचार सर्वत्र होतांना आपल्या लक्षात येतो त्या मानाने Standard of Life चा विचार फारसा कोणी करत नाही. परिणामी आज मानवाच्या व्यक्तिमत्वाचे विघटन होत आहे. व त्यामुळे मानवातील गुन्हेगारी वृत्ती वाढते आहे आज आपण केवळ डोक्यात माहिती कोंबणारे शिक्षण देत आहोत. पण त्यामुळे जीवनमूल्य दुर्लक्षीत होत आहे. मूल्याधिष्ठीत शिक्षण मूल्यशिक्षण हया संकल्पना केवळ वापरुन आता भागणार नाही तर व्यक्तिमत्व विकसनासाठी त्याचा आता गांभिर्याने विचार करण्याची आवश्यकता आहे. आज मानवाच्या बुध्दिचा विकास झाला असला तरी त्याचा मनाचा मात्र विकास झालेला आपणास आढळत नाही. त्यामुळे जीवनात एकप्रकारची कुरुपता निर्माण झाली आहे. आणि म्हणून आपल्याला शिक्षणातून सर्वात जास्त भर द्यावा लागणार आहे तो मनाच्या जडणघडणीवर. आज समाजात जे जे गुन्हेगारी वृत्तीचे लोक

आढळतात त्यांचे बालपण हे निश्चीत पणे दुर्लक्षीत झाले आहे. मानसिक विकासाशिवाय आपण केवळ बौध्दिक विकासाची कल्पना करु शकत नाही व बौध्दिक विकास हा मानसिक विकासाचाच वाढीव परिघ आहे असे म्हटल्यास वावगे होणार नाही. आणि म्हणुन केवळ माहितीच्या आधारे बालकाचा बौध्दिक विकास करणे ही संकल्पनाच एकांगी ठरते ह्या समन्वयात्मक विकासासाठी बालक शिक्षणाच्या अभ्यासाच्या एक आराखडाच दिला आहे. बालकांच्या योग्य क्षमतेचा विकास योग्य पध्दतीने झाला तर त्याच क्षमतांचा योग्य वापर करण्याची क्षमता त्यंच्या अंगी निर्माण होईल ह्या दृष्टिने आज शिक्षणाला ज्या महत्वाच्या ध्येयावर लक्ष केंद्रीत करायचे आहे ते ध्येय म्हणजे Integrated Development of Personality चा हया ध्येयाशीच निगडीत अशा शिक्षणाचा विचार आज आपल्याला करावा लागेल. ह्या दृष्टिने शिक्षणाची पुनर्रचना करतांना दोन विचार प्रवाह महत्वाचे आहेत.

१) आहे त्या प्रणालीत परिपूर्णपणे बदल करणे

२) जी शिक्षण प्रणाली आज सुरु आहे त्याच प्रवाहात काही बाबीचे विचार करणे.

पण आजच्या शिक्षणप्रणालीचा विचार केल्यास ती बरीचशी भरकटल्यासारखी व मूळ ध्येयापासून दूर गेल्यासारखी आपणास भासते आहे. आणि म्हणून खालील प्रमाणे शिक्षणाबाबतचा विचार महत्वाचा ठरतो.

O;fDreRo fodkl o f'k{k.k %&

समग्र व्यक्तिमत्व विकासाच्या दृष्टिकोनातून शिक्षणाचा विचार करावयाचा झाल्यास त्यात खालील मुद्यांचा विचार करावा लागेल.

१) शिक्षण संकल्पना

२) शिक्षणाची ध्येय

३) अभ्यासक्रम अंतर्भरण

४) अध्ययन अध्यापन पध्दती

५) गुरुशिष्य संबंध

६) शिस्त संकल्पना

वरिल आठ पंदाचा विचार करुन शिक्षणाचा पदबंध आपणास तयार करावा लागेल त्याचा विचार पुढील प्रमाणे

1½ f'k{k.kladYiuk%&

शिक्षणाची परिभाषा करतांना ''व्यक्तिमत्वाचा एकात्म विकास म्हणजे शिक्षण'' हीच संकल्पना आपणास अधिष्ठीत ठेवावी लागेल. तसेच शिक्षणाचे भारतीय करण करणे हा दृष्टिकोण ठेवावा लागेल.

२) **शिक्षणाची ध्येय** :-

(शिक्षणाची ध्येय ठरवितांना आज जे Brain Oriented आहे त्यातून सुटका करुन शिक्षण Mind Oriented करणे हा दृष्टिकोण ठेवून पुढील ध्येयांचा विचार महत्वाचा ठरते.)

१) शिक्षणातून एकात्म व्यक्तिमत्व विकास व्हावा

२) आत्मसंयमाचा विकास करणे

३) शांतता हया स्वभावाची निर्मिती करणे

४) योग्य मार्गाची निवड करण्याचे सामर्थ्य निर्माण करणे

५) आंतरिक व्यक्तिमत्वाचा विकास

६) अध्यात्मिक विकास

७) आत्मप्रभुत्व प्राप्त करणे

वरिल प्रमाणे शिक्षणाची ध्येय ठरवावी लागतील ह्यापुर्वी विशद केल्याप्रमाणे शिक्षणप्रक्रियेच्या परिवर्तनाचा निर्णय हा योग्य निर्णय ठरेल कारण आज वर्तमान पिढी आपल्या हाती आहे. शिवाय आज विषय निर्धारणाच्या संदर्भात अत्यंत गोंधळाचे संभ्रमाचे वातावरण आहे. करिता शिक्षणाचा स्वंतत्रपणे आपल्याला विचार करावा लागेल.

vH;klØe varHkZj.k%&

अभ्यासक्रमाचा विचार करतांना जसा आपल्याला विकासाचा आकृती बंध हा पक्का करावा लागेल हा विचार करतांना बाल मानसशास्त्रातील ह्या तत्वांचा विचार आपणास करावा लागेल की प्रत्येक बालक त्याला आवडणाऱ्या क्रियेत रममाण होतो तसेच त्याला जेथे महत्व दिले जाते असे वाटते तेथेच तो रमतो. ह्या दोन तत्वाचा विचार करुन अभ्यासक्रमाच्या अंतर्भरणाचा विचार करतांना तो दोन पध्दतीने आपणास ठरविता येईल.

१) बालकाचा कल असणारा अभ्यासक्रम (विशेष अभ्यासक्रम)

२) सर्वसामान्य अभ्यासक्रम

1½ fo'ks'k vH;klØe%&

बालकामध्ये ज्ञान अभिरुची ह्या सुप्तावस्थेत असतात त्याचा अभ्यास करुन त्याच्या अभिरुचीचे अध्ययन करुन बालपणापासूनच त्याला त्या विशीष्ट विषयात तत्विक, प्रात्याक्षिक, संशोधन ह्या मार्गाने आपणास त्याला उच्च शिक्षणापर्यत नेता येईल ज्या विषयात किंवा ज्या कलेत त्याचे अभिरुची आहे त्याबाबत त्या कलेची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, तात्विक विवेचन, त्याचा विकास त्या बाबतचे प्रत्यक्ष सराव व उच्च शिक्षणात त्याबाबत संशोधन ह्या मार्गाने गेल्यास एका विशीष्ट क्षेत्रातील त्याचे ज्ञान कौशल्य अभिवृत्ती ह्या तीनही स्तरावर त्याच्यात विकास घडुन येईल त्याचे पांरगत्व निर्माण होईल हे सर्व करण्यासाठी त्या विशीष्ट विषयांचे तज्ञांचे सहकार्य ह्या ठिकाणी महत्वाचे ठरते. ह्या विशेष अभ्यासक्रमाची व्याप्ती व्यापक असेल भारतीय तत्वज्ञान कला साहित्य, विज्ञान, गणित, कृषी, उद्योग इ. या सारख्या विषयांचा ह्यात अंतर्भाव असेल पण ह्यापैकी केवळ एकाच विषयाचे सखोल अध्ययन ह्या ठिकाणी पूर्वप्राथमिक, प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च शिक्षण ह्या सर्व स्तरावर अपेक्षीत ठेवावे ह्या संदर्भात वैश्विकतेचा विचार करावा पण ह्या कलांची मातृभूमी भारत आहे हा दृष्टिकोण ठेऊन मग त्याचे तुलनात्मक अध्ययन आणि तेही उच्च स्तरावर आपणास देता येईल पण तो पर्यंत भारतीय संदर्भाच्या आधाराने त्याचे तात्विक अधिष्ठान पक्के करायला हवे. ह्या ठिकाणी बालकाच्या अभिरुचीचा विषय त्याला बालपणापासून मिळाल्यामुळे त्याचे त्या विषयातील प्राविण्य संपादन करु शकेल शिवाय ह्या ठिकाणी भारतीय इतिहासाच्या पार्श्वभूमीवर त्याला ते

ज्ञान प्राप्त होत असल्यामुळे शिक्षणाचे भारतीयकरणात त्याचे योगदान महत्वाचे ठरेल ह्यासाठी विविध स्तरावर त्याचे खालील प्रमाणे अध्ययनाची योजना असायला हवी.

१) पुर्वमाध्यमिक - अभिव्यक्ति

२) प्राथमिक - अभिव्यक्ति

३) माध्यमिक स्तर - प्रात्याक्षिक

४) उच्च माध्यमिक - प्रात्याक्षिक-तात्विक

५) उच्चस्तर - तात्विक + प्रात्याक्षिक + संशोधन

६) उच्च शिक्षण - संशोधन

हा क्रम विशेष शिक्षणात ठेवण्यास हवा.

loZlkekU;vH;klØe %&

सर्वसामान्य अभ्यासक्रम ही संकल्पना अशा अभ्यासक्रमाशी निगडीत आहे ज्या बालकांची अभिरुची एका विशीष्ट क्षेत्रात नाही ह्या सर्वसामान्य अभ्यासक्रमात सुध्दा ज्ञान कौशल्य व अभिवृत्ती हाच विकासाचा क्रम असावा पण ह्यात विषय निवडतांना मात्र खुप कसब पणाला लागेल शिवाय सर्वसामान्य अभ्यासक्रमात एक विशीष्ट प्रकारची विषयांची अनिवार्य चौकट नसेल पण विद्याशाखांच्या दृष्टिकोनातून विषय निवडण्याचे स्वातंत्र्य माध्यमिक स्तरापासून मुलांना असेल पण हया अभ्यासक्रमात ३ विषय मात्र अनिवार्य असतील व हे विषय म्हणजे -संस्कृत - इतिहास - नागरिक शास्त्र संस्कृतचे अध्ययन हे आता केवळ प्राचीन भाषा म्हणुन नाही तर सर्व ज्ञानाची जननी म्हणुन आणि आधुनिक समजल्या जाण्याऱ्या शास्त्राची जननी म्हणुन अनिवार्य करता येईल. इतिहास ह्या विषयात केवळ चळवळी क्रांती ह्यावर भर नसावा तर भारताचे वर्तमान उज्वल करणाऱ्या सर्व सद्‌गुणांचा इतिहास त्यात असावा म्हणजे ह्या मूल्यसंघर्षाच्या काळात मूल्यनिर्णयाची क्षमता व्यक्तिच्या अंगी येईल. शिवाय भारतीय लोकशाही स्वांतत्र्य हया सर्व संकल्पना समजण्यासाठी तसेच उत्तम नेतृत्व निर्माण करण्यासाठी सर्वात महत्वाचे म्हणजे उत्तम नागरिक बनण्यासाठी हे विषय अगदी प्राथमिक स्तारापासून ते उच्च स्तरापर्यत अनिवार्य असावे व हया सर्वाचा अभ्यास मातृभाषेतून असावा परकीय भाषेचा

विचार हा ज्ञानभाषा म्हणुन करायला हरकत नाही. पण भारतीय भाषा समृध्दीसाठी त्याचा उपयोग व्हावा. ह्या तीन विषयाच्या व्यतीरिक्त विद्याशाखा व त्यातील इतर विषय निवडण्याचे स्वांतत्र्य ह्या बालकाला असायला हवे.

अभ्यासक्रमाचे हे अंतर्भरण म्हणजे मानसिक प्रशिक्षणाची योजना आहे आणि म्हणुनच ध्यान आणि योग हया बाबी महत्वाच्या ठरतात आणि हयासाठी शालेय वेळेच्या व्यतीरिक्त त्याचा दैनंदिन जीवनक्रमात हयासाठी वेगळा वेळ राखुन द्यावे लागेल व हयाची जबाबदारी पालकांकडे द्यावी लागेल. त्याच्या निरिक्षणाचे व मूल्यमापनाची वेगळी यंत्रणा यासाठी बनवावी लागेल. कारण मुळातच शिक्षणाला आपण Mind Oriented बनविले तर त्याचा क्रमविकासाच्या नैसर्गिक सिध्दांताव्दारे त्याचे बौध्दिक विकासात रुपांतर होणार आहे. मुळातच सर्व विषय अनिवार्य करणे, विविध विषयाचा अंतर्भाव त्यात करणे, अनेक प्रकारची माहिती विद्यार्थ्याच्या डोक्यात कोंबणे शिवाय त्या प्रत्येक माहितीचा त्याच्या आयुष्याशी खुप संबध असतोच असे नाही अशी कृत्रिमता आपल्याला शिक्षणातून बालवयाची आहे कारण आज आपण केवळ शिक्षण हे बालककेंद्री आहे असे म्हणतो पण हया बालकेंद्री शिक्षणात बालकांचा विचार कोठेच नाही त्याच्या मनाचा विचार कोठेच नाही बालकाचे मन हा स्वच्छ आरसा असतो ह्या आरशाची ही निर्मळता कायम ठेवणे ही शिक्षणाचीच जबाबदारी आहे. हया दृष्टिकोनातून वरिलप्रमाणे केवळ अभ्यासक्रमाचे अंतर्भरण हया ठिकाणी अतिशय संक्षिप्त पणे देण्यात आले आहे.

ikydf'k{k.k%&

लहानपणापासूनच बालकाला ध्यानसाधनेचा अभ्यास महत्वाचा ठरतो ध्यान साधनेने मनाची शक्ती वाढविता येते मनाची एकाग्रता वाढविता येते. ध्यान योगाचे हे प्रशिक्षण व्यक्तिमत्व विकसनात अतिशय फायद्याचे ठरेल. वरिल दोन्ही प्राकरचे स्वयंअध्ययन विद्यार्थ्याकडुन अपेक्षीत असेल तर त्यासाठी पालक प्रशिक्षण हे अनिवार्य असते. पालक जर सुसंस्कृत असतील व सर्वात महत्वाचे आपल्या पाल्याच्या मानसिक विकासाठी वेळ देण्याची तयारी असेल तरच ह्या बाबी साध्य होतात. पण नेमक्या ह्याच बाबी आज दुर्मिळ होत चालल्या आहेत. ही अत्यंत खेदाची बाब आहे आणि ह्यासाठी अभ्यासक्रम अंतर्भरणात खालील तिसरा घटक अनिवार्य

वाटतो तो म्हणजे पालक प्रशिक्षणाचा ज्यावेळी आईवडील होण्याची चाहुल पालकांना लागते त्याच दिवसापासून त्याच्या प्रशिक्षणाला प्रारंभ करण्यात यावे ह्यात. भारतीय संस्कृतीचे शिक्षण, अध्यात्मिक शिक्षण, ध्यानसाधना, संगोपन शास्त्र, संस्कार शास्त्र, बालमानस शास्त्र, शरीर विकास शास्त्र, चाईल्ड डेव्हलपमेंट, आहारशास्त्र इ. विषयाचे अध्ययनाच्या आधारे पालक शिक्षण हे अनिवार्य करणे आवश्यक आहे. हे बालकाचे जन्मपूर्व शिक्षण आहे. कारण Our children are our future हा महत्वपूर्ण विचार ह्या ठिकाणी आहे.

v/;;u v/;kiu i/nrh %&

अध्ययन अध्यपन पध्दतीच्या संदर्भात सर्वात महत्वाचा मुद्या ठरतो की ये हृदयीचे ते हृदयी घातले हा अध्ययन अध्यापनाचा गाभा आहे. विविध आंतरक्रियात्मक आधुनिक अध्यापन पध्दतीचा विचार हया ठिकाणी योग्य ठरेल पण अध्ययनाच्या संदर्भात सुरवातीपासून आत्मनिरिक्षण पध्दतीचे प्रशिक्षण आपण बालकाला द्यायला हवे. हया संदर्भात स्वामी चिन्मयांनद म्हणतात, Introspection and self analysis is the only method to learning to know ourselves, Regular practice, in detaching ones ego from oneself and watching it with pure imparial judgement is introspection आत्मपरिक्षण पध्दत ही व्यक्तिगत विकासाकरिता आवश्यक आहे प.पू. गुरुदेव म्हणतात, ‘‘एकदा तुमची व्यक्तिगत व्यंगे मत्सर लालसा क्रोध, द्रवलोभ, स्वार्थबुध्दी, तुम्हला कळून आली आणि हे दुर्गुण नष्ट करुन तुम्ही त्याच्या अगदी विरुध्द असलेले दिव्य गुण भक्ती श्रध्दा शांतता, समचित्तता, मनाचा उदारपणा, सर्वाबद्दल निस्वार्थी प्रेम, इत्यादी विकसित करता आले तर तुम्हाला आढळून येईल की तुम्ही निश्चीतपणे पुर्वीपेक्षा अधिक सुखी झाले आहात. तुम्हाला अधिकाधिक यश मिळत जाईल पुष्कळ लोकांना तुम्ही हवेसे व्हाल अजाणता तुम्ही आपल्या सभोवती सर्वत्र आंनद पसरविण्यास सुरवात कराल ‘‘ ही बाब केवळ स्वयशोधनाने आत्मनिरिक्षणाने शक्य होईल हयासाठी अगदी प्राथमिक स्तरापासून बालकाला पालकांनी खालील चार घटकांची सवय लावावी.1) Introspect 2) Detect 3) Negate 4) Sbustitute ह्या चार कृतीचे प्रशिक्षण महत्वाचे ठरते ही बाब सवयीत परिवर्ततीत व्हावी चांगल्या सवयी म्हणजे चारित्र्य ही परिभाषा स्वामी विवेकानंदानी केली होती.

xq#f'k";lac/k%&

आज शिक्षण क्षेत्रात हया महत्वपूर्ण विषयाचा पुनर्विचार होणे आवश्यक आहे. शिक्षक विद्यार्थी आंतरक्रिया अधिक सक्षम कराव्या लागतील त्यासाठी शिक्षकांच्या ठिकाणी दृष्टिकोण, मूल्ये व अभिवृत्ती कशी विकसित होतील ह्याचा विचार ह्या ठिकाणी महत्वाचा ठरतो व ह्या ठिकाणी पुनश्च शिक्षण प्रशिक्षणाचा विचार महत्वाचा ठरतो तसेच विद्यार्थी म्हणुन बालकामध्ये अशा सदगुणांची निर्मिती महत्वाची ठरते जेणेकरुन शिक्षक विद्यार्थी आंतरक्रिया हया सशक्त होतील कारण शिक्षक व विद्यार्थी हे शिक्षण प्रक्रियेचे महत्वपूर्ण घटक आहेत धृव आहेत. हया दोन धृवामध्ये योग्य ताळमेळ असण्याची आवश्यकता आहे प.पु. गुरुदेव म्हणतात,''गुरुशिष्यात जेव्हा प्रेमाचे विशीष्ट संबंध निर्माण होतात तेव्हाच कोठे त्यांना आपल्या शिष्याला समर्थपणे शिकविण्याची स्फुर्ती येते.'' तु पैसे दे मी शिकवितो अशी व्यापारी वृत्ती गुरुशिष्यात नसावी ज्याठिकाणी प्रेम मित्रत्व स्वांतत्र्य परस्पर समज हयाचे सहानुभूतीचे वातावरण असते अशाच ठिकाणी बुध्दीचा व मनाचा विकास होतो. हा गुरुशिष्य संबंधाचा हा आयाच म्हणजे मार्गदर्शनाचा गाभा आहे.

f'kLrvkf.kLokar«;%&

बाहेरुन लादलेली शिस्त ही खऱ्या अर्थाने शिस्तच नव्हे तर शिस्त ही स्वयंशीस्तीत परिवर्तीत व्हायला हवी आंतरिक शिस्त महत्वाची आहे हयासाठी विद्यार्थ्यांना ह्या प्रक्रियेत सहभागी करुन घेता येईल. काही नियमाशिवाय स्वांतत्र्य ही संकल्पनाही सिध्द होत नाही हा आशय त्यांच्यापर्यंत पोहोचवावा लागेल.

वरिल सर्व संकल्पना जर प्रत्यक्षात उतरवायच्या असतील तर त्याला धर्माचे अधिष्ठान देणे महत्वाचे ठरेल. अर्थात सनातन जीवनदृष्टि हा सर्व शिक्षण प्रणालीचाच गाभा असायला हवा.

jk'Vªh; laLd`frd fodklkdfjrk f'k{k.k %&

राष्ट्र भावना संस्कृती प्रेम ह्या बाबी शिक्षण विषयक विचारसरणीतून आपणास दुर्लक्षित करता येणार नाही नव्हे त्या शिक्षणाचे अधिष्ठान आहे. आजपर्यंत भारत देशाचे वैभव ज्या तत्वांच्या आधारे अबाधित राहिले आहे त्याचा वारसाहक्क हा पुढील पिढीकडे अनिवार्यपणे जातो आणि म्हणूनच राष्ट्रभावना राष्ट्रीय एकात्मता, संस्कृती संक्रमण, संस्कृती संवर्धन ह्या बाबी शिक्षणातून साध्य होणे आवश्यक असते. राष्ट्रीय भावना मनात दृढ होण्यासाठी सर्वप्रथम राष्ट्र ही संकल्पना समजणे आवश्यक आहे ''केवळ भूखंडावर वास्तव्य करणाऱ्या लोकांचा समूह म्हणजे राष्ट्र नव्हे तर राष्ट्र म्हणजे लोकसमूह जेव्हा एखाद्या सुसंघटित कार्यक्रमासाठी एकत्र येतात आणि प्रयत्नपूर्वक व निष्ठेने एखादे समान ध्येय साध्य करण्यासाठी ते झटत असतात. तेव्हाच आपण त्याला राष्ट्र म्हणू शकतो''. विघटीत वृत्तीने एकत्र आलेली आत्मकेंद्री माणसे कधीच राष्ट्र घडवू शकत नाही. क्रांतीकारी योजना नवनवीन शोध वैज्ञानिक क्रांती ह्या राष्ट्र निर्माण करु शकत नाही. ते फारतर विकासाचा मार्ग दाखवितात पण राष्ट्र हे व्यक्ति व्यक्तिनी बनले असते आणि म्हणूनच राष्ट्राची गुणवत्ता ही व्यक्तिच्या गुणवत्तेवर अवलंबून असते. आणि म्हणूनच राष्ट्र घडवायचे असेल तर व्यक्ति घडवावा लागेल. व्यक्ति घडवायचा म्हणजे त्याचे चारित्र्य घडवावे लागेल. लोकांमध्ये एकात्मता, परस्पर सहकार्य, सहिष्णुता रुजवावी लागेल. केवळ भौतिक समृध्दीतून राष्ट्र निर्माण शक्य नाही. ह्यासाठी चारित्र्यवान नेतृत्व हे महत्वाचे ठरते. राष्ट्रातील नेत्यांनी घालून दिलेल्या आदर्शामुळेच राष्ट्राचे पुनरुत्थान झाले आहे. ह्याला इतिहास साक्ष आहे असे राष्ट्रीय चारित्र्य वर्तमानात निर्माण करणे हे फार मोठे आव्हान शिक्षणासमोर आहे. शिक्षक शिस्तप्रिय असतील तर विद्यार्थी सदाचारी होतो. अधिकारी जर भ्रष्टाचारी असतील तर त्याच्या हाताखालील कर्मचारी वर्ग हा प्रामाणिक असूच शकत नाही. पालकांचे वर्तन जर सुसंस्कारीत नसेल तर ते मुलांवर संस्कार रुजवूच शकत नाही. आणि म्हणूनच भारताच्या आध्यात्मिक सीमेला मर्यादा नाही. ती वैश्विक आहे व असे मानणाराच खरा भारतीय आहे ही भावना शिक्षणातून रुजायला हवी. देशाचे भवितव्य त्या देशच्या त्याग व सेवा भावनेवरच अवलंबून असते. हे अधिष्ठान भारताला आहे. म्हणूनच खरे तर भारत हा शिक्षणाचे स्फूर्तीस्थान बनावयास हवा. आज भारताची विज्ञान तंत्रज्ञान क्षेत्रात होणारी प्रगती ही निश्चित पणे भूषणावह व अभिमानास्पद आहे पण नैतिक

मूल्याच्या बाबत मात्र अतिशय वाईट परिस्थिती आज भारताची आहे. नैतिक पुनर्बांधणी खऱ्या अर्थाने आपणास करावी लागेल. ही जबाबदारी शिक्षणाला स्विकारावी लागेल. ह्यासाठी कुणीतरी पुढाकार घ्यायला हवा. ह्याकरिता लागणारा स्वाभिमान व बळ शिक्षणातून निर्माण व्हायला हवे. भूतकाळातून ही स्फुर्ती वर्तमानाला घ्यावी लागेल. Disintegration हे खऱ्या अर्थाने राष्ट्राच्या अधोगतीचे कारण आहे. आजचा युवक हा स्वातंत्र्योत्तर शिक्षण प्रणालीचे Product आहे. आज पाहिजे त्या प्रमाणात राष्ट्रभावना आपणास आढळत नाही. वास्तविक पाहता राष्ट्राबाबतचे प्रेम युवकांच्या मनात कसे निर्माण होईल ह्याबाबत शिक्षण प्रणालीने प्रयत्नशील असायला हवे. ह्यासाठी शिक्षणातून केवळ क्रांतीचाच इतिहास शिकवून चालणार नाही तर त्यागाचा, राष्ट्रवैभवाच इतिहास विद्यार्थ्यांना कळायला हवा व हे वैभव राखण्याची तळमळ त्यांच्या अंत:करणात निर्माण व्हायला हवी. देशाकडून घेण्यापेक्षा देशाला देण्याची भावना निर्माण व्हाला हवी. All the mental and intellectual energy has to be offered now for the rebuilding of the nation. आज दुर्दैवाने पाश्चात्य आपल्याबद्दल काय म्हणतात हे आपण विद्यार्थ्यांना सांगतो आहोत. विविध प्रांताबद्दल एकप्रकारची विजीगिषु वृत्ती त्यांच्यात निर्माण करतो. केवळ महाराष्ट्र माझा आहे केवळ गुजरात माझा आहे. ही अनएकात्मता आहे. Disintegration आहे. ह्याने राष्ट्रीय एकात्मतेची राष्ट्रभावना निर्माण होणार नाही. ह्यासाठी शिक्षणातून पुढील संस्कार विद्यार्थ्यांवर रुजवावे लागतील. 1) Self Respect, 2) Proud of their country, 3) Self Confidence, 4) Prepared to work for rebuilding the nation, 5) Ready to make sacrifice ह्या बाबीचे संस्कार हे महत्वाचे ठरतात. India as a whole हे Vision शिक्षणातून मिळायला हवे. राष्ट्रभावना राष्ट्रीय एकात्मता बंधुत्वाची भावना ह्या सर्व बाबी केवळ घटनेत बदल करुन रुजविता येणार नाही. ह्यासाठी शिक्षणाच्या माध्यमातून सर्व स्तरावर समान आदर्श समान ध्येय सद्यपिढीसमोर द्यावे लागेल. हे आदर्श व ध्येय उदात्त असावे लागेल. Meterial and spiritual welfare for all हे घोषवाक्य शिक्षणाने स्विकारायला हवे. व ह्यासाठी Common spiritual ideal, ideals, thoughts temples ह्याचाच विचार महत्वाचा ठरतो. ह्यातून अखिल मानव समाज हा संघटीत झाला पाहिजे. बौध्दिक उक्रांतीच्या शास्त्र युगात आपण रहात आहोत. आज ह्या शास्त्र प्रगतीने आपण सर्वच अचंबित झालेलो आहोत पण तेवढाच मूल्यऱ्हासही आज झाला

आहे मानवाच्या व्यक्तिमत्वाच्यापुनर्वसनाचे कार्य मात्र शिक्षणानेच हाती घ्यायला हवे. ह्या कार्याकरिता धार्मिक शिक्षणाचा मार्ग हा महत्वाचा ठरेल. ह्यातून राष्ट्राप्रती possitive attitude निर्माण करणे ही बाब महत्वाची ठरते.

भारतीय संस्कृती ही प्राचीन आहे. अनेक संस्कृती आल्या व काळाच्या ओघात नष्टही झाल्यात पण भारतीय संस्कृती मात्र अद्यापही जीवंत आहे. ही त्यातील ईश्वरीय तत्वांची ओळख आहे. भारतीय संस्कृतीबाबतचा आज अभिमान कमी होतांना आपल्याला आढळतो. नवीन संकल्पनांना स्विकारण्याच्या नादात आपल्याला भारतीय संस्कृतीचा विसर पडलेला आहे. पण भारतीय संस्कृतीनी ह्या जगाला जीवनदृष्टी दिली आहे. कर्तव्याची भावना दिली आहे. भारतीय संस्कृतीही कर्तव्य भावनेवर आधारीत आहे ती अधिकाराची मागणी करीत नाही. आज आपण मानव अधिकाराचे शिक्षण देतो त्यापेक्षा मानव कर्तव्य मानव उत्तरदायित्व ह्याचे शिक्षण द्यायला हवे. Human right education पेक्षा Human Accountability Education द्यायला हवे. तरच व्यक्तिमध्ये समर्पणाची भावना निर्माण होऊ शकेल. कारण भारतीय संस्कृती ही आध्यात्मिक आहे. ह्या संस्कृती विषयी प्रेम उत्पन्न होण्यासाठी भारतीय संस्कृतीचा इतिहास हा प्रारंभीपासूनच मुलांना शिकवायला हवा. ज्या संघर्षातून ह्या संस्कृतीची निर्मिती झाली त्या संघर्षाचा इतिहास मुलांना कळायला हवा. मुळातच संस्कृतीची परिभाषा त्याला कळायला हवी. प्रदीर्घ काळपर्यंत जेव्हा एखादा जनसमूह विशिष्ट भौगोलिक क्षेत्रात जीवनाच्या काही तात्विक मूल्यांचा आणि सद्‌गुणांचा आदर करीत जीवन जगत असतो. तेव्हा त्यातून जो जीवन सुगंध पसरतो त्याला संस्कृती म्हणतात. हा आशय शिक्षणाच्या माध्यमातून पोहोचायला हवा. पण आज मात्र संस्कृती व मूल्यांचा ऱ्हास अव्याहत सुरु आहे. संस्कृतीच्या समृध्दीने मानवजात सुखी होते आणि म्हणूनच शिक्षणातून आजच्या पिढीला Factual Knowledge किंवा Wandrous theories शिकविण्यावर भर देण्यापेक्षा त्यांना जीवनाची आदर्श शिकवावी व आदर्श जीवनात कशी उतरावयाची ह्याचे शिक्षण द्यावे जीवनाची चांगली मूल्ये कशी आचरावी, समग्र बुध्दीमत्तेचा अधिकतर वाटा मानसिक स्थैर्य शारीरिक आरोग्य सामाजिक सुख जातीय विकास राष्ट्रीय स्वाथ्य ह्याकरिता कसा वापरावा हे शिक्षणाच्या माध्यमातून देणे अनिवार्य आहे. भारताबाबत व संस्कृतीबाबत अभिमान Rebuild करणे ही काळाची गरज आहे.

नवीन सहस्त्रकालीन मानवाचा प्रवेश हा अतिशय समर्थपणे झाला. अनेक सुखे आज मानवाच्या पायाशी लोळण घेत आहेत. प्रत्येक क्षेत्रात आज भारत प्रगतीपथावर आहे. नव्हे बड्या राष्ट्राच्या रांगेत उभा आहे. नवीन सहस्त्रकाची पहाट झाली, ती मनाला अतिशय भुरळ पाडून गेली. ह्याच पहाटेची मोहक किरणे मनाला आल्हाददायक होती पण ती फारच थोडा वेळ, कारण आता त्याची दाहकता वाढते आहे. नवीन सहस्त्रक आमच्याकरिता जेवढी सुखसमृध्दी घेवून आले तेवढेच दारिद्र्यही घेवून आले हे विधान थोडं धाडसी ठरेल कारण समृध्दी व दारिद्र्य ह्या परस्परविरोधी बाबी आज आमच्या देशात हातात हात घालून अत्यंत समाधानाने वावरत आहेत. एकीकडे आर्थिक संपन्नता त्याचबरोबर दुसरीकडे वैचारिक विपन्नता. एकीकडे शांततापूर्ण सहजीवनाचा नारा, तर दुसरीकडे वाढता हिंसाचार, एकीकडे नैतिकतेचे धडे, तर दुसरीकडे नैतिक विपन्नता, एकीकडे नारीपूजेचे स्तोम, तर दुसरीकडे नारीवर होणारे बलात्कार, 'मेरा भारत महान' असे जेव्हा आम्ही म्हणतो तेव्हा खरच का माझा भारत महान? मी एवढी संकुचित का? हा विरोधाभास का? महान राष्ट्रातील मी महान व्यक्ति का असू नये? हा विचार संवेदनशील मनात नैराश्य देतो. प्रत्येकच संवेदनशील मन ह्याकरिता टाहो फोडत असेल, तर हा विरोधाभास का? आणि हा विरोधाभास दूर केव्हा होणार? तो होणार आहे किंवा नाही? भारतीय संस्कृती आम्हास आशावाद शिकविते, आम्हाला ती वैफल्यग्रस्त होऊ देत नाही आणि म्हणूनच समाजात नित्य सृजनशील विचारांची निर्मिती सातत्याने होत असते. आज आमची ही अवस्था होण्याकरिता जबाबदार कोण? समाज? व्यक्ति? शासन? शिक्षण? राजकारण? की समाजकारण? हा विषय वादाचा होईल पण एक मात्र खरे की ज्वलंत राष्ट्रीय अस्मिता मनामध्ये असणारी पिढी घडविण्यास मात्र आम्ही अपयशी ठरलो आहोत. राष्ट्र घडवायचे असेल, तर त्या राष्ट्राबाबत प्रेम असणारी पिढी अस्तित्वात असावी लागते. पण दुर्दैवाने म्हणावे लागते, की आमच्या देशाचा युवा वर्ग हा आपल्या देशावर नाही, तर परकीय देशावर प्रेम करता. परकीय तत्वज्ञान, परकीय राजकारण एवढेच कमी म्हणून की काय पण आज त्याचे विचारही परकीयच. परकीय विचारधारेचे आक्रमण आज आमच्या युवा पिढीवर झाले आहे. ही परिस्थिती पाहिल्यावर मनाला प्रश्न पडतो की, ह्या साठीच का स्वातंत्र्याचा आम्ही एवढा खटाटोप केला? ह्यापेक्षा पारतंत्र्य बरे होते. किमान राष्ट्रीयत्वाची भावना जनतेत जागृत होती. जीवन जगण्याची ती प्रेरणा होती. पण आज ही प्रेरणाच आम्ही हरवून बसलो आहोत.

राष्ट्रीयत्व हा आमचा आत्मा, तोच आम्ही गमावून बसलो आहोत. सतत गुलामगिरीमुळे आम्हास वैचारिक गुलामगिरीची सवय झाली आहे. विदेशी तेवढे चांगले व स्वदेशी तेवढे टाकाऊ, ही आमच्या पिढीची धारणा होत आहे. त्याचापरिणाम म्हणून आमचा भारत पुन्हा गुलामगिरीत जात आहे. केव्हा जागे होणार आहोत आहोत आम्ही? कोण जागे करणार आम्हास? राष्ट्र खचले असले, तरी राष्ट्राचा आत्मा कायम आहे. हा आम्हा आहे अध्यात्म ह्यामुळेच आता राष्ट्र उभारणी शक्य होणार आहे. अर्थात राष्ट्राची उभारणी करायची असेल, तर शिक्षणाला पुढे सरसावावेच लागेल. कारण शिक्षण हे समाजनिर्मितीचे साधन आहे. शिक्षण हे सुसंस्काराचे साधन आहे. शिक्षण हे संस्कृती संक्रमणाचे साधन आहे. राष्ट्राला प्राण अर्पण करण्याची जबरदस्त क्षमता शिक्षणात आहे. राष्ट्रनिर्मिती करायची असेल, तर उगवत्या पिढीवर योग्य संस्कार करावे लागतील.

भारतीय संस्कृती प्राचीन आहे. भारतीय अध्यात्म अजरामर आहे, अद्वैत आहे. ते आम्हास द्वैतभाव शिकवित नाही. असे जर आहे, तर ह्या बदलत्या परिस्थितीत ते पुनरुज्जीवित करावयास नको का? याचाच अर्थ राष्ट्रनिर्मितीच्या कार्यात आता अध्यात्मिक शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही. कारण भौतिक शिक्षण हे मानवाला मानवत्व विसरायला लावते, तर अध्यात्मिक शिक्षण हे मानवीय दृष्टीकोन निर्माण करते. भौतिक शिक्षण हे information प्रदान करते, तर अध्यात्मिक शिक्षण हे wisdom प्रदान करते. भौतिक शिक्षणातून केवळ भौतिक सुखाचीच प्राप्ती होते, तर आध्यात्मिक शिक्षणातून निखळ आनंदाची प्राप्ती होते. ह्या सर्व बाबींचा विचार करता एक बाब महत्वाची, की शिक्षणाचा पाया हा निश्चितपणे अध्यात्म असाच याचा अर्थ आधुनिक विज्ञान अमान्य करणे, असा होत नाही. एक काळ होता जेव्हा जनता विज्ञानाकडे पाठ फिरवून केवळ धर्मतत्वांनाच जुमानणारी होती पण आज आपणास असे आढळते की धर्माकडे पाठ फिरवून केवळ विज्ञानाभिमुख पिढी निर्माण होत आहे. पण ह्या दोहोंचा समतोल शिक्षणात व्हावा, अर्थात धर्म अध्यात्म ह्या दृष्टीने विचार केल्यास शिक्षणाचे ध्येय हवे. "Development of effective personality" असे व्यक्तिमत्व समतोल असते व ह्या समतोलातूनच राष्ट्राचा विकास शक्य होतो. व्यक्तिमत्वाचा समतोल विकास म्हणजे शिक्षण, सर्वांगीण विकास म्हणजे शिक्षण या ऐवजी व्यक्तिमत्वाचा प्रभावी विकास म्हणजे शिक्षण, अशी परिभाषा करावी लागेल. ह्या प्रभावी व्यक्तिमत्वाचे लक्षण असेल. प्रभुत्व अर्थात

Mastery म्हणजेच प्रभावी व्यक्तिमत्व संपादन केलेल्या व्यक्तिमत्वाचे पुढील दोन पैलू राहतील.

म्हणजेच Knowledge Master + Wisdom Master = Effective Personality व्यक्ति Knowledge Master होण्याकरिता त्याला Information Technology चे ज्ञान व्हावे लागेल. त्याच सोबत त्याला विज्ञान व इतर सामाजिक शास्त्रे शिकवावी लागतील. त्याच प्रमाणे व्यक्ति Wisdom Master होण्याकरिता त्याला Spiritual Education घ्यावे लागेल. ह्यात प्रामुख्याने मूल्य, शाश्वत तत्वज्ञान, धर्म, अध्यात्म याचे शिक्षण घ्यावे लागेल. त्याबरोबर योग व ध्यान यांचेही प्रशिक्षण द्यावे लागेल. सर्वात महत्वाचे म्हणजे आज ज्या विषयांना आम्ही वैकल्पिक विषय म्हणून स्थान दिले आहे, ते छात्रसेना स्काऊट गाईड कार्यानुभव यासारखे विषय आवश्यक करावयास हवेत. दुर्दैवाची बाब ही, की ज्यांना आम्ही वैकल्पिक विषय संबोधतो ते राष्ट्रजीवनाची अतिशय महत्वाची अंगे आहेत. शिक्षणातून त्यांचेच स्थान कमी करणे म्हणजे राष्ट्रीय अस्मिता धोक्यात आणणे होईल. आज शाळा-शाळांतून सैनिक तयार व्हावयास हवेत. उत्पादक तयार व्हावयास हवेत. उपदेशक तयार व्हावयास हवेत. दुर्दैवाने आज असे घडतांना दिसत नाही. समग्र जीवनप्रणालीवर आमच्या शिक्षणप्रणालीने घाव घातले, त्याचे तुकडे केले व त्याच तुकड्यांना कवटाळून आज आम्ही राष्ट्रनिर्माणकार्याच्या गोष्टी करीत आहोत. जीवन हे एवढे संकुचित नाही. ह्या प्रत्येक अनुभवास सामोरे जाण्याची पात्रता प्रत्येक व्यक्तित निर्माण व्हावयास हवी. मुख्य म्हणजे हे सर्व करीत असतांना त्याचे मानवत्व कायम रहावयास हवे. आज नेमके हेच मानवत्व हरवून जात आहे. असे म्हणण्याची वेळ आज आली आहे. हे मानवपण जागृत करण्याकरिता व्यक्तिला आपले अधिकार व आपली कर्तव्ये ह्यांच्याबाबत जाणीव जागृती करावी लागेल. माझे अधिकार ही इतरांची कर्तव्ये व इतरांची कर्तव्ये ते माझे कर्तव्य, ही मानवाधिकाराबाबत जाणीव जागृती सुरुवातीपासूनच व्हावयास हवी व त्याकरिता शिक्षणात उत्तरदायित्व मूल्यांचा अंतर्भाव असावा, नव्हे अभ्यासक्रमातील काही भाग हा उत्तरदायित्व मूल्याधिष्ठीत असावा. मानव विकासाच्या विविध टप्प्यावर मानव म्हणून माझे कर्तव्य काय आहेत, याचे भान शिक्षणातून विद्यार्थ्यांमध्ये निर्माण व्हावयास हवे. मानवामानवातील संबंध आज दुरावत आहेत. एकीकडे आपल्या घरातील विदेशी कुत्र्यांना सकस आहार खाऊ घालणारे समाजातील तथाकथित उच्चभ्रू लोक व एकीकडे एक वेळच्या भाकरीला

दुरावलेली दरिद्री जनता. हा विरोधाभस पाहिला, की मन सूनन होते. हे टाळण्याकरिता शिक्षणातून मानव कर्तव्याचे उत्तरदायित्वाचे शिक्षण द्यावयास हवे.

ज्याप्रमाणे एक एक विटेने इमारत बनते. ही इमारत बळकट हवी असेल, तर त्यात वापरण्यात येणाऱ्या सिमेंटची quality ही चांगली हवी, तरच ह्या विटा एकमेकांना मजबूतीने धरुन राहतील व इमारत बळकट बनेल. तद्वतच प्रत्येक मानवामानवामुळे राष्ट्राची इमारत बळकट बनत असते. पण मानवाला जोडणारा हा दुवा तेवढाच बळकट हवा आणि म्हणूनच राष्ट्रनिर्माण करायचे असेल, तर सर्वप्रथम माणूस घडविणारे शिक्षण हवे, तरच राष्ट्रनिर्माण शक्य होईल.

राष्ट्रनिर्माण करण्यासाठी राष्ट्राच्या संदर्भात..... भावना प्रत्येक मनामनामध्ये निर्माण व्हायला हवी. 'India is my country' ह्या प्रतिज्ञेऐवजी 'I am India' हा अद्वैतभाव प्रत्येकाच्या मनात शिक्षणाच्या माध्यमातून निर्माण व्हावयास हवा. कारण व्यक्ति सर्वाधिक प्रेम करते, ती स्वत:वरच आणि म्हणूनच मीच जर माझे राष्ट्र असेल, तर माझे माझ्यावर पर्यायाने राष्ट्रावर अभेद्य भकती जडेल. राष्ट्रनिर्माण कार्यात ह्या भावनेचा सहभाग हा सर्वाधिक असेल कारण व्यक्तिच्या विकासाचे पर्यवसान राष्ट्रविकासात घडेल.

१९४७ साली जेव्हा भारताला स्वातंत्र्य मिळाले तेव्हा सर्वांच्या आशा पल्लवीत झाल्या होत्या. ''आता आपण विकासाच्या मार्गावर वाटचाल करु'', ''आता आपण स्वयंपूर्ण बनू.'' ''आता आपण खऱ्या अर्थाने स्वातंत्र्य उपभोगू.'' ''आता आपण स्वाभिमानी बनू.'' एवढेच नव्हे, तर आता आपण जगात सुखी, सुदृढ, संपन्न, स्वावलंबी राष्ट्र म्हणून उभे राहू. पण आज ही स्वप्न स्वप्नच राहिली, कारण आज भारत जरी स्वावलंबी, विकसित वाटत असला, तरी आर्थिक, सामाजिक, राजकीय वा विकासाचा पाया स्वदेशी कंपन्यांच्या पेक्षा विदेशी कंपन्यांचा व्यवहार आहे. नैतिक, अध्यात्मिक सर्व बाजूने भारताची अधोगती सुरु आहे. नव्हे याचे कारणही विदेशी भांडवलाचे अवलंबन ही भारताची दिवाळखोरीच आहे. ह्या दिवाळखोरीतून वाचायचे असेल, तर भारताचा विकासाच्या योग्य मार्गाची निवड करावीच लागेल. आंतरराष्ट्रीय संस्था, विदेशी भांडवलदार, तसेच बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्यावर आपण किती काळ अवलंबून आपले राष्ट्र सवावलंबी व वैभवशाली बनवू शकू? पण आज भारताने Infrastructural Adjustment

ह्या संकल्पनेखाली विदेशी कंपन्यांची दारे उघडून दिली आहेत. तात्पर्य पाश्चात्य विकास विचारधारेचा स्वीकार केल्यास भारताला आपला विकास साधता येणार नाहीच पण भारत पुन्हा विदेशी घशात गेल्याशिवाय राहणार नाही. आज आवश्यकता आहे, 'स्वदेशी पथ' निर्माण करण्याची. आपल्यावर जी धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक व आर्थिक आक्रमणे होत आहेत, ती थोपविण्याची आपली संशोधने, आपली प्रतिभा, आपली आवश्यकता आणि आपल्या स्वभावाला अनुरुप आपण आपला विकास करु. ही स्वदेशी संकल्पना समाजात भावी पिढीत रुजवावी लागेल. 'स्वदेशी' हा केवळ विचार नाही तर ती जीवनप्रणाली आहे, हे आता भारताला समजायला हवे. अजूनही वेळ गेलेली नाही. आजची पिढी हुशार आहे. आक्रमक आहे, कर्तृत्ववान आहे, स्वतंत्र विचारसरणीची आहे. ह्या व्यक्तिमत्वाला योग्य पैलू पाडायला हवे. त्यांच्या सृजनशीलतेला विधायक कार्याची जोड द्यावयास हवी व ही दिशा देण्याचे कार्य किंवा साधन शिक्षण आहे. आता शिक्षणव्यवस्थेला बदलावेच लागेल कारण शिक्षण म्हणजे सुसंस्कार, शिक्षण म्हणजे वर्तनबदल, शिक्षण म्हणजे संस्कृती संवर्धन, शिक्षण म्हणजे संस्कृती संक्रमण, शिक्षणाच्या माध्यमातून स्वदेशी विचारधारा रुजवावी लागेल व व्यक्तिकरिताच प्राथमिक शिक्षणापासून शिक्षण व्यवस्थेत परिवर्तन करावे लागेल. 'स्वदेशी शिक्षण व्यवस्था', 'स्वदेशी शिक्षणसंस्था' आणि मुख्य म्हणजे 'स्वदेशी मनोवृत्तीचे शिक्षक' ह्या सर्व बाबी घडवाव्या लागतील. ही बाब कठीण असली तरी अशक्य नाही. प्रयत्नसाध्य आहे. 'भारतीय जनतेने आयात केलेली विचारसरणी, संस्कृती, परंपरा, आचारपध्दती, सामाजिक संकेत या जागी भारतीय विचारधारा, संस्कृती, परंपरा, आचारपध्दती, सामाजिक संकेत इत्यादींचा वापर करावा. राष्ट्रीय विचारधारा जर शिक्षणाच्या माध्यमातून रुजवायची असेल तर सर्वप्रथम शिक्षणविषयक तत्वज्ञानात बदल घडवून आणावा लागेल. राष्ट्रीय शिक्षण तत्वज्ञान हा शिक्षणाचा पाया ठेवावा लागेल व ह्या तत्वज्ञानाला अनुसरुन शिक्षणविषयक ध्येय निर्धारीत करावे लागेल.

अध्यात्म हा भारताचा आत्मा आहे. ह्या अध्यात्माचा गाभा आहे 'स्व'ची अनुभूती. 'स्व'ची अनुभूती हे इतिकर्तव्यच आहे. स्वानुभूती म्हणजेच आपल्या स्वत्वाचे जागरण. जीवनमूल्ये ही भारतीय अध्यामाने प्रदान केलेली देणगी आहे. जीवनमूल्ये शाश्वत आहेत. ह्या जीवनमूल्यांच्या प्रकाशात विकासाचा मार्ग दृग्गोचर होत असतो. राष्ट्रीय तत्वज्ञान हे शाश्वत जीवनमूल्यांशी निगडीत आहे व त्यायोगे आर्थिक व सामाजिक संदर्भात स्वत:च्या

सामर्थ्याच्या जोरावर विकास घडवून आणणे ह्यावर राष्ट्रीय तत्वज्ञानाचा विश्वास आहे. मानवी जीवनाच्या विविध पैलूंमधून स्वत्वाचे प्रगटीकरण होत असते व त्यातूनच स्वावलंबन व स्वाभिमानाचा उदय होतो. ही बाब देशाच्या संदर्भात लागू पडणारी आहे. स्वदेशी तत्वज्ञान हे शाश्वत व सार्वजनिक मानवतावादी तत्वज्ञान आहे. हे तत्वज्ञान विश्वकल्याणाचे तत्वज्ञान आहे. ज्याप्रमाणे प्रत्येक व्यक्तिच्या विकासाचा मार्ग हा इतर व्यक्तिंसारखा नसतो आणि नसावाही. कारण प्रत्येक व्यक्तिची प्रकृती, मानसिकता भिन्न आहे. तद्वतच प्रत्येक राष्ट्राचा विकासाचा मार्ग हा इतर राष्ट्रासारखा नसतो आणि तो नसावाही. प्रत्येक राष्ट्राचे स्वत:चे अस्तित्व असते. त्याची स्वत:ची प्रवृत्ती, संस्कृती, परंपरा भिन्न असतात. त्यामुळे इतर देशाच्या विकासाचा मार्ग हा त्या देशाला मानवणारा नसतो. आपला विकास साधतांना इतरांच्या अनुभवांचा फायदा जरुन घ्यावा. इतरांचे सहकार्य जरुन घ्यावे. परंतु अवलंबित्व नसावे हे परस्पर संबंध परावलंबन न राहता परस्परावलंबनाचे, परस्पर सहयोगाचे असावे, हीच धारणा स्वदेशी विचारसरणीत आहे.

स्वदेशी शिक्षणाची चतु:सूत्री - स्वराष्ट्र निर्माणाचे आधार १) स्वातंत्र्य, २) स्वावलंबन, ३) स्वभाषा, ४) स्वधर्म

राष्ट्रीय तत्वज्ञान हा देशाचा प्राण आहे. राष्ट्राचा आत्मा आहे. महात्मा गांधी यांचे पुढील विचार ह्या संदार्त अतिशय मार्मिक आहे ते म्हणतात.

वरील स्वदेशी तत्वज्ञान चतु:सूत्रीचा आशय हाच आहे. स्वराष्ट्र हे सुराज्य करायचे असेल, तर सर्वप्रथम राष्ट्रातील प्रत्येक व्यक्तिला स्वातंत्र्याच आशय समजावून सांगावा लागेल. स्वातंत्र्याया आशयाची अनुभूती झाल्यानंतर स्वत्व, स्वअस्तित्व व स्वानुभूती व्यक्तिला येईल व स्वधर्म, स्वभाषा यातून स्वावलंबन व स्वाभिमान जागृत होऊ शकेल.

भारताने आता वरील शिक्षणविषयक ध्येयाचा पुनर्विचार करण्याची वेळ आली आहे. सर्व शिक्षणतज्ज्ञांना माझी नम्र विनंती आहे की, शिक्षणाचा आशय बदलत्या संदर्भात त्यांनी पडताळून पहावा. देश पुन्हा पारतंत्र्यात चालला आहे. आज जर आम्ही सावध झाले नाही तर ती वेळ आता दूर नाही, की काही काळाने आम्ही गुलामगिरीत असू. ही गुलामगिरी

मानसिक असेल, विकृत असेल, भयावह असेल. ह्या गुलामगिरीतून पुन्हा बाहेर निघणे शक्य होणार नाही. शिक्षणक्षेत्रानेच आता सावध व्हायला हवे. वरील तत्वाच्या आधारे 'स्वदेशी शिक्षण योजना' राबवायला हवी. नव्हे अनिवार्य करायला हवी. उज्ज्वल भविष्यकाळाची हीच गुरुकिल्ली आहे.

/kkfeZdfk{k.k%&

धार्मिक शिक्षण म्हणजे विशिष्ट धर्माचे शिक्षण ही भावना ह्या ठिकाणी नाही. आज धर्मै ह्या संकल्पनेचा अत्यंत विपर्यास झाला आहे. धर्म म्हणजे चर्च, देवळे, मशिदी ह्यात बंदीस्त झालेला आहे. प्रत्येकामध्ये धर्माच्या नावाने एक कुपमंडुकीय वृत्ती आपणास आढळते आहे. त्यामुळेच की काय आज समाजात धर्मांधता, जातीयता ह्याचे स्तोम माजले आहे व त्यावरुन पडणाऱ्या जातीयतेचे स्तोम आज बोकाळले आहे. धर्माचा खरा आशय हा आजही व्यक्ति पर्यंत पोहोचलेला नाही. Religion अथवा Right conduct हे धर्माचे भाषांतर होऊ शकत नाही. धर्म म्हणजे Law of being अर्थात अस्तित्वाचा नियम म्हणजे धर्म. मानवाचे अस्तित्व हा मानवाचा धर्म आहे. मग मानवाचे अस्तित्व कशामुळे आहे हे आजही व्यक्तिला माहित नाही. ही बाब शिक्षणाच्या माध्यमातून त्याला कळायला हवी. अर्थात मानवाचा वासना हा त्याचा धर्म आहे. ही बाब आजही मानवापर्यंत पोहोचत नाही. आणि मग व्यक्तिनिष्ठ धार्मिक संकल्पनांनाच धर्माचे नाव प्राप्त होते. ही बाब आता शिक्षणाने आपल्या डोळ्यासमोर ठेवून मानवाने आपल्या वासनांना योग्य दिशा कशी द्यावी ह्याचे शिक्षण म्हणजे धार्मिक शिक्षण होय. व ह्याचे आचरण म्हणजे अध्यात्मिकता होय. ह्या दृष्टीने आपल्या वासनांना अनुसरुन कार्य करणे हा स्वधर्म बनतो. प्राचीन काळी असणारी वर्णव्यवस्था ह्याच मुळ विचाराशी निगडीत होती. पण काळाच्या प्रवाहात ह्या वर्णव्यवस्थेचा विपर्यास झाला. त्याचे अर्थनिर्वचन व्यवस्थित झाले नाही. आणि मग समाजात सांप्रदायिकता जातीभेद बोकाळाला. पण समाज धूरीणांना ह्यचे अर्थनिर्वचन योग्य करावयास हवे होते. धर्ममार्तंडांनी समाजधुरीणांनी ह्या संज्ञाचे अर्थनिर्वचन अयोग्य केले आणि समाजाचे विघटन झाले. धार्मिक शिक्षणात माणसामधील हीन वासनांचे उन्नयनीकरण हा मानसशास्त्रीय भाग महत्वाचा आहे. अर्थात मानवामधील हीन वासनांची उत्क्रांती ही शिक्षणाच्या माध्यमातून व्हायला हवी.

मानवामध्ये जशा हीन वासना असतात तशाच उदात्त वासनाही असतात. शिक्षणाच्या माध्यमातून ह्या हीन वासनांचे रुपांतरण व्हायला हवे. Transformation व्हायला हवे व हे रुपांतरण उदात्ततेत व्हायला हवे. ही मानसशास्त्रीय प्रक्रिया शिक्षणाच्या माध्यमातून घडायला हवी. आपल्या मूळ व्यक्तिमत्वाचे रुप माहित होण्या करिताच ह्या धार्मिक शिक्षणाची आवश्यकता आहे. उच्च स्तरा इतक्यात निम्न स्तराच्या वासना ह्या उदात्त राखायच्या असतील तर त्या करिता जे साधन वापरावे लागते तो धर्म मार्ग असतो व तो शिकविणे म्हणजे धार्मिक शिक्षण होय. ह्याच दृष्टीकोनातून मग धर्म हे जीवनशास्त्र बनते. असे जीवनशास्त्र विद्यार्थ्यांना शिकवायला हवे व ह्यासाठी मूल्यांना युगानुकूल बनवावे लागेल. जीवन अधिक सार्थक बनविणारे तत्वज्ञानाचा अभ्यास केल्यास त्यावर उपाय सापडतो तो म्हणजे हिंदुत्व. हिदुत्व म्हणजे ऋषीत्व. वेदांत तत्वज्ञान, उपनिषदे, गीता ह्या ग्रंथामध्ये मानवी जीवनाच्या समस्येचे उत्तरे सापडतात आणि म्हणून शिक्षणाने आता एक नारा पक्का करायला हवा आणि तो म्हणजे Back to Vedas धर्म हा मानवाचा विशेषाधिकार आहे. धर्माची तात्विक बाजू आपणास दुर्लक्षित करुन चालणार नाही. तीचे संस्कार आपणास शिक्षणाच्या माध्यमातून करावे लागतील.

ikydf'k{k.kkpk n`"Vhdksu%&

बालकाचा व्यक्तिमत्व विकासात पालकांची भूमिका अत्यंत महत्वाची असते. बालकाला जन्म देऊन पालकांची भूमिका संपत नाही तर ह्या बालकांना माणूस बनविणे ह्या कार्यात पलाकांचे योगदान महत्वाचे. आज प्रत्येक पालक आपला पाल्य हा डॉक्टर, इंजिनियर व्हावा, चांगला उच्च विद्याविभूषित होऊन पैसा कमवावा ह्यासाठी प्रयत्नशील आहे. पण तो चांगला माणूस बनावा ह्याबाबत किती पालक जागरुक आहे? हा विचार केल्यास परिस्थिती अत्यंत गंभीर आहे. रोपट्याची सरळ निकोप वाढ व्हायची असेल तर बीजारोपण केल्यापासून त्याची काळजी घ्यावी लागते. त्याचप्रमाणे बालकांमध्ये योग्य संस्काराची रुजवण व्हायची असेल तर त्याला मातेच्या गर्भात असतांनाच योग्य संस्कार द्यावे लागतील. आज मुल गर्भात असतांना मातेच्या माध्यमातून हॉटेलिंग, सिनेमा ह्याचे संस्कार होत असतील तर त्यातून चांगला मानव निर्मितीची आपण आशा करु शकत नाही. आणि म्हणूनच पालकांचे संस्कृती शिक्षण अत्यंत

महत्वाची आहे. त्यातही माता पालक शिक्षण महत्वाचे आहे. ह्यात बालमानसशास्त्र, संगोपनशास्त्र, भारतीय संस्कृतीचे धडे, ह्याच्या प्रशिक्षणाची आज पालकांनाही आवश्यकता आहे. पालक आपल्या आयुष्यात जेवढे आदर्शाचे दिग्दर्शन करतील तेवढे मूल हे सुसंस्कृत बनेल. पालक जर मूल्यांना स्पर्शही करीत नसतील तर बालकावर त्याचा परिणाम झाल्याशिवाय राहणार नाही. आणि म्हणूनच राष्ट्रप्रेम, धर्मप्रेम, संस्कृती प्रेम, मानव प्रेम ह्या बाबतचे संस्कार पालक शिक्षणाच्या माध्यमातून सर्वप्रथम पालकांवर करणे अनिवार्य आहे. We have to take responsibility for moulding and beautyfying our children Prepare them to face the world tomorrow and to lead and guide the world of future ही भूमिका पालक शिक्षणाची हवी. शिशू अवस्थेत बालकांना जास्त देखभालीची आवश्यकता असते. ह्या वयात पालकांनी आपला जास्त वेळ बालकांना कसा द्यावा ह्याचे शिक्षण हे पालकांना अनिवार्य करण्यात यावे. आज पालकांनीच बदलण्याची नितांत गरज आहे. कारण बालकांना उच्च मूल्य शाळेतून पाठ्यपुस्तकातून अभ्यासक्रमातून प्राप्त होत नाही तर ती कुटुंबातून प्राप्त होतात. ह्या दृष्टीने पतिपत्नींना जेव्हा पालक होण्याची चाहूल लागताच ते ताबडतोब प्रसुतीतज्ज्ञांकडे धाव घेतात त्याच प्रमाणे शिक्षणतज्ज्ञाकडे धाव घेण्यात यावी व ही व्यवस्था आज शिक्षणाने करणे अनिवार्य आहे. ह्या जन्मपूर्व व जन्मोत्तर शिक्षणाचा विचार होणे गरजेचे आहे. आज ज्या राक्षसी वृत्ती आपणास समाजात आढळतात त्यांना आपणच जबाबदार आहोत. पालकांनी आपल्या पाल्याला अनौपचारिक अध्यात्मिक शिक्षण कसे द्यावे ह्याचा विचार महत्वाचा ठरतो. ही तरतूद शिक्षणाने करायला हवी. त्यासाठी पालकांची दैनंदिन दिनचर्याही त्याला अत्यंत आदर्श ठेवावी लागेल.

L=hfk{kk.k%&

स्त्री शिक्षणाचा विचार केल्यास स्त्रीची महत्वाची भूमिका ही माता आहे. प्राचीन काळापासून स्त्रीयांच्या अनंत प्रतिमा डोळ्यासमोरुन जातात. आपल्या वैदिक धर्मात स्त्रीयांचे स्थान मोठे महत्वाचे आहे. शास्त्रांनी तिला ब्रह्मशक्तीचे आद्यशक्तीचे रुप म्हटले आहे. अगदी वेदकाळात स्त्रीयांनी रचलेल्या ऋच्या सुध्दा आहेत. शिवाय असेही प्रसंग आहेत ज्यात शास्त्र पंडितांच्या सभेत स्त्रीयांनी उच्च कोटीचे आध्यात्मिक प्रश्न विचारुन शास्त्र

पंडिताचा पराभव केला. याज्ञसेनी सीता, देवी अहिल्या, राजमाता जिजाऊ, अहिल्यादेवी होळकर अगदी आधुनिक काळाचा विचार करावयाचा असल्यास सावित्रीबाई फुले, किरण बेदी असे कितीतरी उदाहरणे देता येतील की ह्या आजच्या आधुनिक स्त्रीयांकरिता आदर्श आहेत. एवढेच नाही तर स्त्री ही सक्षम आहे. पुरुषांच्या बरोबरीने ती कार्य करु शकते.

रामायण काळात रामाने सितेचा त्याग केल्यानंतर सीमा महर्षि वाल्मिकीच्या आश्रमात राहिली तेथे सर्वांनी तिला मानाचे स्थान तर दिलेच पण त्याच बरोबर तिने आपल्या अपत्याचे संगोपन उत्कृष्ट रितीने केले. पतीशिवाय हे कार्य वास्तविक पाहता अवघड पण तिने ते कार्य पार पाडले. महाभारत कळातही द्रौपदीने भिष्म द्रोणाचार्य, धृतराष्ट्र यासारख्या दिग्गजांना निरुत्तर केले आहे. ह्यावरुन या स्त्रिया तेजस्वी तर होत्याच पण शास्त्र जाणणाऱ्या होत्या पण दुर्दैवाची बाब ही की स्त्रीयांची ही तेजस्विता समाजाने ग्राह्य मानली नाही तर रावणाने सितेला पळवून नेणे, दुर्योधन दुःशासनाने सर्वांसमक्ष द्रौपदीचा अपमान करणे या घटनावरुन स्त्रीयांची अवहेलना हा समाजाचा स्थायीभाव बनला. बौध्द काळात स्त्रीयांनी धर्मप्रसाराचे कार्य केले आहे. पण ह्याच काळात असा समज झाला की पुरुषांच्या पतनास स्त्रीया जबाबदार असतात. पुढे तर कर्मकांडाच्या अति प्राबल्यामुळे स्त्रीयांच्या स्थानाला धक्का पोहोचला व पुरुषप्रधान संस्कृतीमुळे स्त्रीयांचे विचारस्वातंत्र्यही संपुष्टात आले.

पाश्चात्य देशात स्त्रीत्वाची संकल्पना ''पत्नीत्वात' सीमीत होते तर भारतात हीच कल्पना 'मातृत्वात' विकसित होते. गुरुपत्नी शारदामाता अपत्यप्रेम नशीबी नाही म्हणून रडत बसल्या नाही तर संपूर्ण विश्वावर अपत्याप्रमाणे प्रेम करुन त्यांनी आपल्या स्त्रीत्वाच्या कक्षाची अमर्यादता जगाला दाखवून दिली. स्त्रीयांच्या उन्नतीचा जेव्हा जेव्हा प्रश्न उदभवतो तेव्हा तेव्हा स्वामी प.पू. गुरुदेव हे स्त्रीयांच्या मातृभावाला विशेष प्राधान्य देत असत. प्राचीन काळी गुरुला जेवढा मान होता तेवढाच मान गुरुपत्नीलाही होता. माता ही ईश्वरीय अभिव्यक्तिच नाही का? गर्भाच्या अंधकारातून आपल्या अपत्याला आपले जीवन गहाण ठेवून जीवनाचा प्रकाश दाखविणारी माता ही सर्वश्रेष्ठ नाही का? मातेचे सर्वश्रेष्ठत्व सांगतांना मनुस्मृती सांगते.

उपाध्यायान दशाचार्य । आचार्यांना शतंपिता ।
सहस्त्रंतु पितृन माता । गौरवेणा तिरिच्यते ।

म्हणूनच आई ह्या शब्दातून सर्वश्रेष्ठ ह्या विश्वात कुणी नाही कारण ह्या शब्दाला वर्ण, धर्म, जात, भाषा, लिंग याचा स्पर्श नाही. तर सुसंस्काराचे आगार म्हणजे 'आई' संस्कृतीचा भरभक्कम आधार म्हणजे 'आई' आणि म्हणूनच पौराणिक काळापासून मातृशक्तीची उपासना पूजा व स्तवन सुरु आहे. कारण ती शक्तीचे प्रतिक आहे. ती बुध्दी रुपिणी आहे, ती जगज्जननी आहे. मातेची ओढ अनामिक असते. मग ती राष्ट्र माता असो. विठु माऊली असो, ज्ञानोबा माऊली असो, तुकोबा माऊली असो.

मातृत्वाची ही थोरवी गातांना मनात रुदन सुरु होते आणि वाटतय का समाजातील हे मातृत्व आज कोठे गेले? समाजातील ही स्त्री शक्ती कोठे गेली? ह्या शक्तीचे पुनरुथ्थान करण्याची वेळ आली आहे. वेळ आली आहे. मातांनी जागृत होण्याची. कारण नव्या पिढीतील आधुनिक माता ही आपली मातृशक्ती गमावून बसली की काय? हा संभ्रम निर्माण होण्या इतपत समाजातील दृष्य लक्षात येते. flat पध्दतीमुळे झालेल्या flat संस्कृती, कुटुंब अपार्ट करणाऱ्या अपार्टमेंट संस्कृतीमुळे घराचा उंबरठा गेला व उंबरठा ओलांडून गृहप्रवेश करणाऱ्या स्त्री शक्तीचे भानही गेले. आपल्या महत्वाच्या कौटुंबिक जबाबदाऱ्या टाळणे, अपुऱ्या वस्त्रांचा वापर करणे, स्त्रीमुक्तीच्या नावाखाली सौभाग्यलंकाराचा अव्हेर करणे, स्त्रीत्वाच्या मर्यादेचे उल्लंघन करुन पुरुषाळलेपणा करणे इ. बाबी ह्या स्त्री शक्तीची मातृशक्तीची विटंबना करणाऱ्या आहेत.

पूर्वी आपली कुटुंबव्यवस्था बालकांवर सुसंस्कार करण्यास समर्थ होती. कारण संपूर्ण कुटुंब हे सुसंस्कारित होते हे संस्कार करणारी प्रमुख व्यक्ति आई होती. मुले आईच्या अधिक संपर्कात असतात ते अनुकरणांनी अधिक शिकतात मानसशास्त्र सांगते की, "बालवय हे संस्कारक्षम असते. आईवर मुलाचे निरातिशय प्रेम असते. तिच्यावर बालकाचा पूर्ण विश्वास असतो. तिची भाषा तिचे वागणे, बोलणे ह्या लकबी मूलं सहज उचलते. म्हणूनच मुलांवर सुसंस्कार करायचे असतील तर सर्वप्रथम मातांनी सुसंस्कारित व्हायला हवे.

आज समाज भौतिकवादात, चंगळवादात गटांगळ्या खातो आहे. मातृशक्तीपर्यंत पोहोचण्याकरिता तो असमर्थ आहे. तो वासनेच्या जाळ्यात अडकला आहे. पण समाजाला यातून सावरु शकते फक्त मातृशक्तीच म्हणूनच मातृशक्तीचे जागरण हे स्त्री सक्षमीकरण

वर्षात व्हायला हवे. जन्माला येणारे प्रत्येक मूल हे शिवाजी, ज्ञानेश्वरादी संतासारखे होतील किंवा नाही हे सांगता येणार नाही पण तसे संस्कार मात्र त्यांच्यावर करता येतील. माता ही समाजाला दिशा देण्याचे कार्य करते ती समाजाचे तारण करते, समाजाचे धारण करते. मातृतत्वानेच सर्वांना वंदनीय असणारे स्वामी विवेकानंद, स्वामी चिन्मयानंद ज्यांनी केवळ भारताचेच नव्हे तर विश्व जागरण घडवून आणले. पण आज नेमक्या याच बाबीकरिता आधुनिक मातांजवळ वेळ नाही. मातांमधील चैतन्य आज हरवलं आहे. ह्या मातृत्वाला पारख्या झालेल्या मुलांमध्ये न्यूनगंडाची व असुरक्षिततेची भावना निर्माण होते व ती समाजापासून अधिकाधिक दूर जातात. अशा स्वतंत्र अस्तित्वाची अपेक्षा करतात. ज्याचा ह्यांना स्वत:लाच अर्थ माहित नसतो मग सुरु होते अध:पतनाची प्रक्रिया. चैतन्य युक्त आई ची जागा चैतन्यहीन मम्मी घेते व बाबांची जागा डॅड घेतो. येथेच सर्व भावभावना डेड होऊन ममी गत निष्प्राण कलेवर भासतात. याला जबाबदार कोण? आम्ही पलाकच याला जबाबदार आहोत. ममा डॅड संस्कृती आम्हीच मुलांना शिकवितो व त्याच्या वर्तनाचे कौतुक करतो. हा सगळा अट्टाहास कशासाठी? हे मातृत्व समर्थ व्हायला हवे. आणि म्हणून आप्त सर्वप्रथम माता सुसंस्कारित होणे आवश्यक आहे. केवळ पाश्चात्यीकरणाच्या आधुनिकीकरणाच्या आहारी जावून जर स्त्री आपले स्त्रीत्व विसरली तर समाजाचा समतोल ढासळतो. अशावेळी हा तोल सावरण्याचे काम फक्त मातृशक्तीच करु शकते. अर्थात हे स्त्रीने आपल्या प्रगतीसाठी आधुनिक वेदांतिक ह्या दोन्ही मार्गांचा समसमान मेळ घालावा. सोने तेच पण अलंकार नवीन असे तिचे मोहक रुप असावे. आधुनिक विचारसरणी सोबत मानसिक उन्नयन, सुसंस्कृतपणा महत्वाचा आहे. आधुनिक विज्ञानाने स्त्रीला स्वच्छंद केले. स्वतंत्र केले. जगाचा उपभोग घ्यायला शिकविले पण त्याचा परिणाम काय झाला? आजच्या समाजाचे जे भीषण दृष्य दिसते ते याचे द्योतक आहे आणि म्हणून आज पुन्हा आदर्शावर चिंतन करण्याची वेळ आली आहे व आपण पूर्णत्वाप्रत कसे पोहोचू ह्यावर चिंतन करण्याची वेळ आली आहे. म्हणूनच पूर्णत्वास पोहोचण्याकरिता आत्मिक स्तरावर स्त्रीयांचे सबलिकरण होणे आवश्यक आहे. विज्ञानाची प्रगती थोपविणे अशक्य आहे. त्याच प्रमाणे हजारो वर्ष मागे जाणे ही अशक्य आहे. यातन मधला मार्ग काढायचा आहे तो मार्ग असा की सनातन मूल्यांचा पाठपुरावा करित विज्ञानाला हाताशी धरुन या नवीन शतकाची वाटचाल करायला हवी व ह्याकरिता शिक्षणाचीच मदत घ्यावी लागेल.

शिक्षण घेणे हा मूलभूत मानवी हक्क आहे. स्वत्वाची अस्मितेची जाणीव ही शिक्षणानेच माणसाला होत असते. आज विज्ञानयुगात नव्हे तंत्रज्ञान युगात जर भारताला भरारी मारायची असेल तर स्त्री शिक्षणाची गुंतवणूक करावी लागेल. पण आजच्या स्त्री शिक्षणातून स्त्रियांचे अंगी नवीन संस्कार तग धरण्याची क्षमता त्याच्या अंगी निर्माण होत नाही. ही क्षमता विकसित व्हायची असेल. 'सर्वंकष व्यक्तिमत्व विकास' हेच शिक्षणाचे ध्येय ठेवावे लागेल व त्याकरिता सर्वंकष शिक्षण (Integreted Education) ची योजना आखावी लागेल. Integreted Education म्हणजे तेच शिक्षण ज्यात व्यक्ति Knowledge Master व Wisdom Master बनते.

Integreted Education

Knowledge Master — Information Technology

Wisdom Master — Traditional & Modern Values

'kkarrsdfjrk f'k{k.k %&

NCF २००५ च्या दस्तऐवजात ह्या घटकाचा प्रकर्षाने उल्लेख आला आहे. आज जागतिक स्तरावर शाश्वत विकासाकरिता शिक्षणाचा विचार होत आहे. आणि त्याच दृष्टीचे Edication for Peace हे दस्तऐवज महत्वाचा आहे. आज जागतिक स्तरावर एवढी अशांतता माजली आहे की Peace हा शिक्षणाचा गाभा बनायला हवा. पाश्चात्य राष्ट्रात सुध्दा याचा विचार होतो आहे. Betty Reardon ह्यांच्या मते, "Peace education could provide knowledge to applicable to the problem of reforming and reconstruction the present conflicting and violent human society to make it peaceful infied and violence free" आणि ह्या करिता शांतता शिक्षणाची आवश्यकता आहे. ह्यासाठी खालील महत्वाच्या दोन बाबींवर आपणास भर द्यावा लागेल.

1) Education for Development of integreted personality

2) Education for universal citizenship

शिक्षणाला आपले वरील ध्येय निर्धारीत करावे लागेल आणि केवळ Personality formation व citizenship ह्या ध्येयावर विसंबून राहता येणार नाही. हा विकासाचा एक Mileston मानावा लागेल. पण एकात्म व्यक्तिमत्व व Spiritual man निर्माण करण्याकडे शिक्षणाला आता लक्ष द्यावे लागेल. कारण Children to todays are the citizen of tomorrow. To mould their thought and aspiration is the true fulfillment of education. ह्यासाठी शिक्षणाला ज्या महत्वाच्या ध्येयाचा विचार करावा लागेल ते म्हणजे-

To inculcate human values such as kindness and compassion, honesty and charity, curtestey and sympathy, co-opration and modernisation, peace and power of discrimination, courage and boldness.

वरील उद्दिष्टांच्या पूर्ततिसाठी आपणास व्यक्तिमत्व विकासाचे अधिष्ठानच मूल्य ठेवावे लागेल. भारतीय इतिहासाच्या दृष्टीकोनातून शांतता संस्कृती ही कशी विकसित झाली किंवा शांतता संस्कृती निर्माण व विकसित करण्यात जागतिक स्तरावर भारतीय इतिहासाचे योगदानाचा विचार आपणास करावा लागेल आणि शांतता ही जीवनप्रणाली कशी बनेल ह्याचा आता शिक्षणाला विचार करावा लागेल व ह्यासाठी माणसाच्या अध्यात्मिक बाजूवर जास्त भर शिक्षणाला द्यावे लागेल. सहअस्तित्वाच्या भावनेच्या विकासाला शिक्षणातून प्राधान्य द्यावे लागेल. पण जोपर्यंत अंतर्गत व्यक्तिमत्व हे शांतता अनुभवत नाही तोवर बाह्य व्यक्तिमत्वात ते प्रतिबिंबीत होत नाही आणि म्हणूनच शांतता शिक्षणात inner personality अर्थात मॅन आणि बुध्दी सुसंस्कारित करणे ही बाब महत्वाची ठरते. ह्यासाठी mind management व value based managemet ही बाब अत्यंत महत्वपूर्ण ठरते. शांतता की हिंसा ही निवड करण्याची क्षमता अर्थात श्रेयस की प्रेयस हा मार्ग निवडण्याची क्षमता मानवामध्ये निर्माण होणे आवश्यक आहे. ही जबाबदारी शिक्षणाने घ्यायला हवी. मानव शांतता तेव्हाच अनुभवू शकतो जेव्हा त्याचे अंतर्मन शांत असते. अर्थात दु:ख रहित असते. शांतीची ही अवस्था बाह्य बाबींवर अवलंबून नाही. बाह्य व्यवस्थेवर अवलंबून नाही. ती अंतर्मनाची अवस्था आहे आणि ह्या दृष्टीकोनातून Adoption to new environment ही बाब महत्वाची ठरते. आज आपण अनेक बाबींकरता एकत्र येतो पण शाश्वत शांतता ही कशी

निर्माण करता येईल ह्या करिता ही शिक्षणाने जागतिक स्तरावर विचार करायला हवा. विश्व संस्कृतीचा अभ्यास व विश्वसांस्कृतिकता ह्यासाठी अत्यंत महत्वपूर्ण ठरेल. आणि म्हणूनच हृदयाचे शिक्षण हे बालकाला मिळायला हवे. शारीरिक, मानसिक, बौध्दिक पातळीवर आज एक प्रकारची कुरुपता निर्माण झाली आहे. ही कुरुपता घालवायची असेल तर भारतीय वेदांत तत्वज्ञानाच्या अभ्यासाचा विचार शिक्षणाला करावा लागेल. कारण आज आपण केवळ बाह्य जगतावर प्रभुत्व प्राप्त करण्याचाच विचार करतो पण अंतर्जगतावर प्रभुत्व प्राप्त करण्यासाठी मा. कुणीही विचार करीत नाही. आणि हे प्रभुत्व प्राप्तीसाठी गिताभ्यास उपनिषदांचा अभ्यासचा विचार आपणास करावा लागेल. धार्मिक शिक्षण, नैतिक शिक्षण, शांतता शिक्षण हा शाश्वत विकासाचा शिक्षणाचा टप्पा आहे. शांतता शिक्षण ही व्यापक ज्ञानशाखा आहे. जी पर्यावरण शिक्षणाचा मानवविशेषाधिकार शिक्षणाचा अंतर्भाव आपणास करतायेईल. आंतराष्ट्रीय वैश्विक दृष्टीकोन निर्मितीच्या शिक्षणाचाही अंतर्भाव करावा लागतो. आज शांतता शिक्षणाचा विचार केवळ बाह्य अशांततेतून करण्यात येतो पण हा विचार आता अंतर्गत अशांततेशी निगडीत करायला हवा. अंतर्गत शांतता ही प्रत्येकाची गरज असतेच पण ती कशी स्थापित कावी हे प्राथमिक व माध्यमिक स्तरावर विविध प्रात्यक्षिकांच्या माध्यमातून शिकविण्यात यावे. उच्च शिक्षणात आपणास ह्याबाबत social justice च्या दृष्टीकोनातून घेता येईल. ह्यासाठी शांतता संस्कृतीचा अभ्यास आपणास विश्वसंस्कृतीच्या माध्यमातून देता येईल. पण त्यासाठी peace culture चा विचार शिक्षणाला करावा लागेल. ह्यासाठी एका समावेशीत शिक्षण प्रणालीचा विकासही आपणास करावा लागेल. (comprehensive education system) वास्तविक पाहता भारताचा शांतता संस्कृती वैश्विक दृष्टीकोनाबाबतचा सहिष्णुतेचा विकासाचा इतिहास हा उज्ज्वल आहे. ''विश्व स्वधर्म सूर्य पाहो।'' भारतीय तत्वज्ञानाने फार पूर्वीच केला आहे. ''वसुधैव कुटुंबकम'' हा विचार भारतीय संस्कृतीने ह्यापूर्वी केला आहे. पण काळाच्या ओघात दुर्दैवाने ह्याचा विसर शिक्षणाला पडला. आजवर अनेक तज्ज्ञ, तत्वज्ञ ह्यांनी शांतता संस्कृतीमध्ये भर घातली आहे. अगदी आधुनिक काळातील श्रेष्ठ वैज्ञानिक आदर्श शिक्षक व भारताचे माजी राष्ट्रपती मा. अब्दुल कलाम ह्यांनीही विज्ञानाला शांततेशी जोडण्याचा प्रयत्न केला.

शांतता शिक्षण हे ज्या घटकांशी निगडीत आहेत ते घटक म्हणजे अध्यात्मिक विकास, मानवाचा विशेषाधिकार, मूल्य, जीवनाचे शिक्षण, हिंसेचा तिरस्कार ह्या घटकांचा अंतर्भाव करुन ते प्राप्त करता येऊ शकेल. महात्म्यांच्या जीवनाच्या अभ्यासाने ही बाब प्राप्त होऊ शकेल. संत साहित्याने ते प्राप्त होऊ शकेल. प्राथमिक स्तरापासून तर उच्च स्तरापर्यंत ह्या बाबीचा विचार करणे आवश्यक ठरेल. कारण ह्यातूनच मनाची एकाग्रता, सकारात्मक दृष्टीकोन निर्माण होण्यास मदत होईल. प्रेम ज्ञान, सौंदर्य व शक्ती ह्या बाबतचा सकारात्मक दृष्टीकोन शिक्षणाच्या माध्यमातून विकसित होणे आवश्यक आहे पण त्याचसोबत त्याचे आकलनही महत्वाची ठरते. हा अध्ययनकर्त्याचा attitude बनायला हवा. मानसिक स्तरावर प्रेम, बौध्दिक स्तरावर ज्ञान व अध्यात्मिक स्तरावर empowerment ह्या बाबी साध्य झाल्यातरच खऱ्या अर्थाने माणसाला सौंदर्य प्राप्त होते व व्यक्तिमत्वाच्या सर्व घटकात सुसंवाद ही निर्माण होतो व ह्यासर्व बाबींसाठी शिक्षणात मूल्यांचरणावर भर द्यावा लागेल. पण आज शैक्षणक तंत्रज्ञान व विज्ञानाच्या अभ्यासावर भर आहे व त्यामानाने मूल्यांचे शिक्षण ही बऱ्याच प्रमाणात दुर्लक्षित होत आहे. आज आपल्याला Man making education ची आवश्यकता आहे. त्याचा परिणाम आज समाजात गुन्हेगारीचे प्रमाण वाढतेच आहे व त्यासाठी शांततेचा शिक्षणाचा आज नितांत आवश्यकता आहे.

ewY;fo'k;dn`Vhdksu%&

आजपर्यंतच्या शिक्षण योजनेमधील मूल्य शिक्षणाच्या प्रवासाचा विचार केल्यास आपणास असे आढळते की नैतिक शिक्षणाकडून मूल्य शिक्षणाकडे, शांतता शिक्षणाकडे मूल्य शिक्षणाची वाटचाल आहे. शिक्षणामध्ये नेहमी मूल्यशिक्षण नैतिक शिक्षण, धार्मिक शिक्षण ह्याबाबत चर्चा केली जाते. पण ह्या मूल्यांचे जीवनात आचरण करण्याची क्षमता शिक्षणातून निर्माण व्हायला हवी. मानवी जीवनात आज अत्यंत कुरुपता निर्माण झाली आहे. ह्याचे कारण मानवाने मूल्याचरण सोडून दिले आहे. मूल्यांचे संस्कार हे आचरणातूनच होतात पण शिक्षणाला ह्याचा विचार करणे भाग पडते. भारताने ह्याचा विचार हा अत्यंत प्राचीन काळापासून केला आहे. ''सत्यंवद् धर्मचर'' ही उपनिषदातील शिकवण म्हणजे मूल्याचरणासंबंधी उपदेशाची अतिशय उत्कृष्ट उदाहरण आहे. मानवाच्या मनामध्ये सकारात्मक

सद्‌गुण व सृजनशील बौध्दिक मूल्य निर्माण करण्यात शिक्षणाची भूमिका महत्वाची ठरते. प्रत्येक व्यक्तिचा आदर्श ठरविण्याची पात्रता ही व्यक्तिमध्ये शिक्षणातून निर्माण व्हायला हवी. ह्या संपूर्ण परिवर्तनशील जगात अपरिवर्तनीय बाबींना आचरण्याची क्षमता मानवात निर्माण व्हायला हवी व अशा अपविर्तनीय मूल्यांचे आचरण जेव्हा व्यक्ति करतो. तेव्हाच त्याच्यात सौंदर्य निर्माण होते.

मूल्याची परिभाषा द्यायची झाल्यास मूल्य म्हणजे सद्‌वर्तनाचा संच आहे. असे आपणास म्हणता येईल व ह्या वर्तन संचाच्या आचरणाने मानवाच्या अंतर्बाह्य व्यक्तिमत्वात एकात्मता निर्माण होते व ती व्यक्ति आव्हाने पेलण्यास सक्षम बनते पण बऱ्याचदा मानवामध्ये नकारात्मक वृत्ती निर्माण होतात त्याने ही एकात्मता नाश पावते. म्हणून आणि ह्या नकारात्मक प्रवृत्ती निर्माण झाल्या की violence, carruption, immorality, falshood ह्या सारख्या वाईट वृत्तीचे आचरण समाजात घडायला लागते. हीच राक्षसीवृत्ती होय. वास्तविक प्रत्येक व्यक्तिमध्ये ह्या बाबी दडलेल्या असतात. पण ह्या वृत्तींना सकारात्मक बनविणे हेच कार्य शिक्षणाचे असते. ह्यासाठी ह्या नकारात्मक बाबींबद्दल मानवाच्या मनात तिरस्कार निर्माण करणे हे कार्य शिक्षणाला करावे लागते. ह्यासाठी धार्मिक शिक्षणाची भूमिका महत्वाची आहे. मानवाजवळ नैतिक मूल्यांचा आदर त्याच सोबत अनैतिकतेचा तिरस्कार असावा. नैतिक मूल्य जगणे हा व्यक्तिमत्वातील दोषाचे निराकरण करण्याचा उपचार आहे. आज मानव भौतिक सुखाच्या मागे लागला आहे व आपल्या जीवनाची शोकांतिका स्वत:च बघतो आहे व निर्णयाप्रत येतो आहे की जीवन हे दु:खमय आहे पण ह्यावर उपाय मूल्याचरण हा आहे. मूल्याचरणातूनच त्याला जीवनाचा खरा अर्थ समजतो व ह्यातून त्याला शांती व आनंद ह्या शाश्वत सुखाची प्राप्ती होते. आज मानव स्वत: बद्दलचे चुकीचे अनुमान काढतो व मूल्याची पायमल्ली करतो. अशा व्यक्तिचे व्यक्तिमत्व दुभंगते व शारीरिक दृष्ट्या थकलेली, मानसिक दृष्टीने गोंधळलेली, बौध्दिक दृष्ट्या अस्वस्थ पिढी निर्माण होते. ह्या बाबतीत मानसिक दृष्टीने स्थीरता बौध्दिक स्तरावर पक्केपणा शिक्षणातून निर्माण व्हायला हवे. I व I want ह्या भावनेतून मानवाची मुक्तता व्हायला हवी. मानवाच्या बुध्दीमत्तेच्या दोन शक्ती असतात. Conserving power व directing power ह्या दोन्हींना योग्य वळण लावणे ही भूमिका शिक्षणाकडे येते. तीन मूलभूत मूल्यांचा विचार हा मूल्य शिक्षणात व्हायला हवा.

बौध्दिक स्तर - सत्य

मानसिक - अहिंसा

शारीरिक - ब्रह्मचर्य

ह्या तीन ही स्तराचा विचार मूल्य शिक्षणात व्हायला हवा.

Individual perfection leads to total perfection हा मूल्यशिक्षणाचा दृष्टीकोन आहे. ह्यासाठी fundamental values चा विचार महत्वाचा ठरतो. Fundamental values म्हणजे there are certain fundamental rules that govern the inner health of man and these are call by the scriptures as a fundamental values हे fundamental rules म्हणजेच fundamental principles असतात आणि हे सर्व धर्मात समान असतात. अर्थात ह्याचाही विचार करण्यात यावा पण ह्या सर्व मूल्यांची रुजवण ही वर्तमान काळातच होते. Education must supply them vision. Never can children's education be appreciation of the eternal values of life and also help open up their sense of beauty and rhythm, their sense of aesthetics and ethics शिवाय शिक्षणातून स्वपासून असणारा संबंध हा विस्तारित व्हायला हवा. वरील सर्व बाबींकरिता ज्ञान कौशल्य व अभिवृत्ती ह्या तीन प्रक्रियांमधून जाणे अधिक फायदेशीर ठरेल.

शिक्षणाने आत्मनिरिक्षण पध्दती व वासनाक्षय पध्दतीवर भर द्यावा. मूल्य शिक्षण एकतर अभ्यासक्रमाच्या किंवा अभ्यासक्रमांतर्गत देता येईल. संपूर्ण अभ्यासक्रम शालेय वातावरण हे मूल्यांचा स्त्रोत असायला हवे. सामाजिक वातावरण कौटुंबिक वातावरण हे मूल्यांचा स्त्रोत असायला हवे.

शिक्षणाचे विविध स्तर व मूल्य शिक्षण :-

ह्यासाठी विविध उपक्रम शिक्षणाने विकसित करायला हवे. ते खालील प्रमाणे.

1) Practical Activities Method

2) Classroom Learnign Acitivities Method

3) Socialize Technique and Activities

4) Incidental Learning Method

1) Telling, 2) Incalcating, 3) Persuading, 4) Modeling, 5) Role playing, 6) Stimulating, 7) Problem solving, 8) discussing situation stories, pictures, 9) Studing Biographies, 10) Moralizing, 11) Value clasification.

बालवयातच ह्या बाबींचे महत्व आहे. Catch them young हा दृष्टीकोन शिक्षणाने स्विकारायला हवा. ह्यासाठी Meditation Value Based Education, Self analysis ह्यात महत्वाची भूमिका जी असते ते कुटुंबाची समाजाचा स्वच्छ वातावरणाची.

fuEu izkFkfed Lrj%&

१) दिनचर्येच्या आधारावर मूल्य शिक्षण

२) Universal Code of conduct

३) मूल्य शिक्षणाकरिता पुस्तक नको, मौखिक माध्यम

४) व्यायाम, कथा, धर्मातील सुविचार, वचने इ. च्या माध्यमातून

mPp izkFkfed Lrj%&

१) प्रत्येक विषयाचे मूल्याधिष्ठीत अध्यापन

२) सार्वभौम मूल्यांचे प्रतिनिधीत्व करणारे घटक यात असावे.

३) आधुनिक मूल्यांचे संस्कार याच वयापासून करावे.
उदा. विज्ञानप्रेम, व्यक्ति स्वातंत्र्यता, समान संधी, स्वावलंबन.

ek/;fed Lrj %&

१) प्राचीन मूल्य व आधुनिक मूल्यांच्या प्रति समन्वयात्मक दृष्टीकोन

२) अभिरुचीच्या आधारावर अभ्यासक्रम निवडण्याचे स्वातंत्र्य

३) प्राचीन मूल्यांच्या संदर्भात ज्ञान

४) Universal Values ह्या शिक्षणाचे गाभा घटक असतील.

५) विषयांचा पारंपारिक दृष्टीकोन बदलावा लागेल.

६) राष्ट्रभक्ती व आध्यात्मिकता याला प्राधान्य.

mPpLrj%&

१) सार्वभौम धर्माचे ज्ञान

२) भारतीय संविधानाचे ज्ञान

३) भारतीय संपदेचे ज्ञान

४) नवीन वैज्ञानिक व तांत्रिक ज्ञान

५) आधुनिक विचार प्रवाहांचे ज्ञान

foKkufk{k.k%&

आज शिक्षणात जास्तीत जास्त विचार होतो तो तंत्रज्ञान व विज्ञानाचा. आज प्रत्येक देश हा वैज्ञानिक प्रगती करतो आहे. विज्ञानाच्या तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीवरुन आज देशांच्या समृध्दीचे मोजमाप केले जाते. पण ह्या विज्ञानाचा व तंत्रज्ञानाच्या ह्या वापराचे भान मात्र आपण मानवाला शिकविले नाही. वैज्ञानिक प्रगती अनिवार्य आहेच पण विज्ञानाचा विवेकाने वापर हा ही अवलंबून आहे. वास्तविक विज्ञान शाखेतील ज्ञान हे निर्मित ज्ञान आहे ते खरे ज्ञान नाही. जीवशास्त्र, भौतिकशास्त्र, गणित ह्या शाखांचे ज्ञान हे वस्तुत: ज्ञान स्वरुप नाही कारण कोणत्या ना कोणत्या गृहितकांवर त्याची मांडणी झाली आहे. पण त्यात एक बाब मात्र शाश्वत आहे की वस्तुचे अंतिम स्वरुप हे शक्तीच आहे. विज्ञानाचे अन्वेषणाचे केंद्र हे बाह्य जगत आहे. विज्ञान अन्वेषण हे बहिर्मुख असते व ह्याबाह्य जगतापासून आपण शाश्वत सुखाची प्राप्ती करुन घेण्याचा प्रयत्न करतो. पण हे शाश्वत सुख त्याला प्राप्त होत नाही. मानव जोपर्यंत सदाचारी असेल तोवरच तो विज्ञानाचा उपयोग योग्यरित्या करु शकतो आणि म्हणून विज्ञान शिकवितांना त्याच्या विवेकी वापराचे संस्कारही शिक्षणातून व्हायला हवे. शिवाय शिक्षणातून ह्या बाबीचे संस्कार व्हावे की विज्ञान हे अमूर्त बाबीवर संशोधन करीत नाही. हा दृष्टीकोन विज्ञान शिकण्यात असायला हवा.

i;kZoj.kf'k{k.k%&

आज पर्यावरण ह्या शब्दाचे महत्व आधुनिक काळात वाढले आहे. आज पर्यावरण ऱ्हासामुळे संपूर्ण सृष्टीला Global worming चा धोका उत्पन्न झाला आहे. जागतिक स्तरावर आज पर्यावरण बचावाबाबत आवाहन करण्यात येत आहे. आज पर्यावरण ऱ्हासाची महत्वाची कारणे २ आहेत. एक म्हणजे लोकसंख्या वाढ व दुसरे म्हणजे यांत्रिकीकरण. आणि दोन्हीही बाबी आटोक्यात आणणे आज मानवाला अशक्य होत आहे. वास्तविक पाहता निसर्ग देवता हे पर्यावरण असते. मानव तिला अपवित्र करतो आणि म्हणून हे पर्यावरण पवित्र कसे ह्याबाबतचे आध्यात्मिक अधिष्ठान सर्वप्रथम मानवला कळायला हवे. चंद्र प्रकाशतो सूर्य प्रकाशतो. समुद्र खवळतो, पृथ्वी धारण करते सर्व आत्म समर्पित वृत्तीने ह्यात थोडाही स्वार्थाचा लवलेश नसतो. विश्वाची शक्ती व निसर्गातील अद्‌भुत घडामोडी यांनी युक्त असते. जग सर्वांच्या सेवेसाठी सहजप्रवृत्तीने कार्य करीत असते. ह्या पृथ्वीतलावर जीवनसृष्टीची उत्पत्ती होण्यापूर्वी पंचमहाभूतांच्या शक्तींनी अशा आत्मसमर्पण बुध्दीने अविरत कार्य करुन क्षेत्र तयार केले होते. हा भाव शिक्षणाच्या माध्यमातून निर्माण व्हायला हवा. निसर्गाला अशुध्द करणे थांबविले पाहिजे हे संस्कार शिक्षणाच्या माध्यमातून रुजवायला हवे. उदा. गंगा अशुध्द झाली आहे ह्यावर उपाय काय? गंगा शुध्द करणे अशक्य आहे पण भविष्यात ती दुषित होणार नाही ह्याचे तीन स्तरावर शिक्षण देणे आवश्यक आहे. ज्ञान, कौशल्य व अभिवृत्ती हे ते तीन बदल आहेत. झाडे तोडलेच नाहीत तर पुन्हा वृक्ष लावण्याचा आटापीटा करावा लागणार नाही व ह्यासाठी मानवाच्या गरजा पण संयमीत कशा ठेवायच्या ह्याचे शिक्षण महत्वाचे ठरते. प्रमाणाबाहेर औद्योगिकीकरणावर भर देता कामा नये. ह्याबाबत जाणीव जागृती महत्वपूर्ण आहे. निसर्ग नेहमी मदतीसाठी सतत मानवाला हात देतो. पण मानव हा हात नाकारतो. कारण हा जीवन मूल्यांचा ऱ्हास आहे. जेवढा जीवन मूल्यांचा ऱ्हास होईल तेवढाच पर्यावरणाचाही ऱ्हास होईल. पण तरीही निसर्ग हा सहनशील आहे. ही बाब शिक्षणातून रुजायला हवी. म्हणून स्वत:मध्ये सकारात्मक बदल करावा ही भूमिका महत्वाची आहे. निसर्ग मानवाला देतो त्याचे रुप शुध्द असते पण मानव आपल्या कृतीने ते खराब करतो ही भावनादृढ व्हायला हवी. पर्यावरण शिक्षणातून मानवामध्ये सहअस्तित्वाचे मूल्य रुजायला हवे. तसेच परस्परावलंबित्व परस्पर सहकार्याची भावना ही मूल्य रुजणे आवश्यक आहे.

i;kZoj.k f'k{k.k o ewY;f'k{k.k & lglaca/kkRed mikxe %&

आधुनिक कळातील संकल्पनांपैकी पर्यावरण शिक्षा ही एक आधुनिक शिक्षणाची संकल्पना मानली तरी ही संकल्पना प्राचीन आहे. या विश्वाच्या उत्पत्तीपासून जशी सजीव सृष्टी आहे. त्याचप्रमाणे निर्जीव सृष्टीही आहे. सजीव सृष्टीवर आपल्या आजूबाजूला असलेल्या या निर्जीव घटकांचा परिणाम होऊन मानवी जीवन प्रभावित होत चालले आहे.

पर्यावरण म्हणजे व्यक्तिविकासावर, जीवनावर परिणाम करणारे अनेक घटक असून या सर्व घटकांचा - मानवी जीवनावर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास म्हणजे 'पर्यावरण शिक्षण' होय.

मानवी जीवनाच्या संपूर्ण विकासाशी, प्रक्रियेशील पर्यावरणातील सर्व घटकांचा अत्यंत निकटचा, जवळचा संबंध असलेला दिसतो. मानवी जीवनाचा इतिहास हा संघर्षाचा असून ह्या संषार्ात आजूबाजूच्या घटकांचा जवळचा संबंध दिसतो.

आपल्या सभोवती असणाऱ्या परिसराचा वातावरणाचा प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष परिणाम व्यक्तिच्या शारीरिक तसेच मानसिक स्वास्थ्यावर पडत असतो. निसर्गातील नद्या, नाले, पर्वत, वृक्ष, वल्लरी, सरोवरे, हवा, पाणी, जमीन या सर्व घटकांचा मानवी जीवनावर परिणाम होतो. हे घटक एकमेकांवर अवलंबून असतात. मानव हा पर्यावरणातील अत्यंत महत्वाचा घटक होय. म्हणून पर्यावरणाच्या समतोलाशी, संतुलनाशी त्याचा अत्यंत जवळचा संबंध आहे.

मानवी जीवनाचा इतिहास अभ्यासल्यास पर्यावरण शिक्षणाचे मूळ आपल्याला अत्यंत प्राचीन काळात दिसते. वेदकाळात मानवी जीवनाचे सूत्र ''जीवेत शरदः शतम्'' असे होते त्यांचे जीवन मूल्याधिष्ठीत होते. श्रेष्ठतम चिरंतन जीवनमूल्ये व संस्कार यांनी जोपर्यंत मानवी जीवन प्रभावित होते तोपर्यंत जीवन चक्र पर्यावरण संतुलन विस्कळीत झालेले नव्हते.

वेद काळातील वेद वाङ्‌मयात आपल्याला पर्यावरण शिक्षणाचे मूळ आढळते. प्राचीन ऋषी मुनींनी जीवनाच्या यशस्वीतेचे व सार्थकतेचे गमक किंवा सूत्र पर्यावरणाशी जोडले.

विकास अवस्थेत जसजसे नवनवीन शोधलागून अनेक क्षेत्रात जसजसा त्याला विजय मिळत गेला तसतशी निसर्गावर विजय मिळविण्याची लालसा मानवाच्या मनात निर्माण झाली. हळूहळू विज्ञानाच्या सहाय्याने निरनिराळ्या क्षेत्रात संशोधन व शोध मालिका सुरु झाली. विज्ञानाच्या सहाय्याने त्याच्या जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात उपयुक्त अशा साधनांमुळे त्यांचे जीवन आरामदायक सुविधापूर्ण होत गेले. यात तो आपल्या जीवनाची सफलता शोधू लागला. यंत्रयुगात तर तो यंत्राचा जणू गुलामच बनला. निसर्गावर विजय मिळाल्याचा असुरी आनंद त्याच्या मनात निर्माण झाला. ज्ञानाचा प्रस्फोट झाला. भौतिकशास्त्र विषयात नेत्रदीपक प्रगती करणाऱ्या मानवाला काही अशक्य नाही असा सार्थ आत्मविश्वास बाळगता येईल. इतकी मानवाने आज प्रगती केलेली असली तरी मानवी जीवन आज असुरक्षित होऊन बसलेले आहे.

निरोगी बीज अंकुरण्यातून बहारदार वृक्षाची निर्मिती ज्याप्रमाणे होते त्याचप्रमाणे मूल्य रुजवूनच आदर्श मानव्याची निर्मिती होते. आज भौतिकवादाकडे झुकलेल्या समाजात प्राचीन संस्कृती, मूल्ये, परंपरा यांची ठिकठिकाणी पायमल्ली होत चाललेली दिसते. मानवाने कमावलेल्या शक्ती सामर्थ्याबरोबर त्याच्याशी सुसंगतता साधणारी मानवी मूल्ये तो विसरला आहे. आपले मानवत्व तो हरवून बसला आहे. स्वत:च्या स्वार्थ, मोहापायी प्राचीन जीवनमूल्यांचा आज आपल्याला विसर पडलेला दिसतो.

वाढत्या लोकसंख्येमुळे नवी वस्ती, शहरे, कारखाने यांची उभारणी, जंगलतोड, औद्योगिक क्रांती यामुळे अनेक नवे प्रश्न, समस्या निर्माण झाल्या आहेत. निसर्गचक्र, पर्यावरण संतुलन यात असमतोल निर्माण झाला आहे. प्रदूषणाची समस्या निर्माण झाली आहे. विज्ञानाने मानवी जीवनाला सफलता आल्यासारखी वाटत असली तरी सार्थकता मात्र त्याला प्राप्त झाली नाही. उलट विनाशाकडे त्याची वाटचाल सुरु आहे, असे म्हणायला हरकत नाही.

२१ व्या शतकाच्या उंबरठ्यावर अनेक समस्या घेवून उभ्या असणाऱ्या मानवाला आज ह्या जीवनमूल्यांचे व पर्यावरणाचे एकमेकांशी असणारे नाते पडताळून पाहण्याची वेळ पुन्हा आलेली आहे आणि म्हणूनच संकल्पना उदयाला येते ती ''पर्यावरण शिक्षण व मूल्यशिक्षण ह्यातील सहसंबंधात्मक उपागमाची''.

पर्यावरण शिक्षण व मूल्यशिक्षण यांच्या सहसंबंधात्मक उपागमातून ही बाब सिध्द होते की, पर्यावरणात्मक ज्ञान संक्रमणातून मूल्य संस्कार होणे ही बाब महत्वाची आहे. पर्यावरणात्मक मूल्य व मूल्य संक्रमण ह्यांचा परस्पर संबंध आहे. नव्हे पर्यावरण शिक्षणातून मूल्यांचे संक्रमण होते.

शिक्षण ही प्रक्रिया आहे. उद्देश, प्रक्रिया व मूल्यसंस्कार यातूनच प्रस्तुत (Input) (Process) (Out put) उपागमाचा विचार करावा लागेल.

i;kZoj.k f'k{k.kkps mís'k **(Input) :-**

१) सौंदर्यात्मक दृष्टीचा विकास

२) वृक्षारोपण व वृक्षसंवर्धन

३) वैज्ञानिक दृष्टीकोन

४) आध्यात्मिक दृष्टीकोन

५) आरोग्यपूर्ण जीवन

६) सांस्कृतिक घटकांची जोपासना

७) सामाजिक आरोग्य

८) राष्ट्रीय संपत्तीची जोपासना

९) स्थानिक राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पर्यावरणाचे संरक्षण

वरील मुल्यांची जोपासना पर्यावरण शिक्षणातून करण्यासाठी शिक्षण प्रक्रिये अंतर्गत खालील मुद्यांचा विचार करावा लगेल.

शिक्षण प्रक्रिया (Process) :-

१) नैसर्गिक परिसराची जपवणूक

२) वृक्षारोपण, संगोपन, संवर्धन व वन्य जीव जोपासनेचे महत्व

३) पर्यावरण निरीक्षण क्षमता व चिकित्सक दृष्टीकोनाचा विकास करणे

४) पर्यावरण हा खरा मित्र हा भावनावृध्दी करणे

५) पर्यावरणासंबंधी व आरोग्यविषयक सवयी विकसित करणे

६) पर्यावरणाविषयी कर्तव्य, हक्क व सामाजिक बांधीलकी

७) प्रदुषण, उपचार, उपाय याविषयी जाणीव जागृती

८) नैसर्गिक संपत्तीचे संरक्षण

९) शालेय, स्थानिक, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर परिषदा व चर्चा सत्रे यांचे आयोजन

पर्यावरण शिक्षण प्रक्रियेची निष्पत्ती ही मूल्य संस्कारात होते व खालील मूल्यांचे संस्कार पर्यावरण शिक्षणातून घडून येतात.

मूल्य संस्कार (Out put) :-

१) सौंदर्यात्मक मूल्य २) वैज्ञानिक मूल्य

३) आध्यात्मिक मूल्य ४) आरोग्यविषयक मूल्य

५) सांस्कृतिक मूल्य ६) सामाजिक मूल्य

७) राष्ट्रीय मूल्य ८) वैश्विक मूल्य

तात्पर्य :–

पर्यावरण शिक्षण व मूल्यशिक्षण ह्यांच्या सहसंबंधात्मक उपागमातून ही बाब सिध्द होते की, पर्यावरण शिक्षण हे केवळ पर्यावरण उन्नतीकरीताच घ्यावयाचे नसून त्यातून व्यक्तिगत विकास, तयायोगे समाजाचा व राष्ट्राचा विकास साधायचा आहे व मूल्यविकसनातून पर्यावरण विकसन व संवर्धन साधावयाचे आहे.

नेतृत्वाचे शिक्षण :–

राष्ट्राच्या उत्थापनाच्या, प्रगतीच्या इतिहासात नेत्याचे योगदान अत्यंत महत्वाचे आहे. राष्ट्रीय एकात्मतेत नेता व महात्म्यांचे योगदान महत्वाचे आहे. सर्वसामान्य जनता नेहमी तिच्या नेत्याचे शूरवीराचे त्याचा पोषाख, वर्तणूक त्याची नैतिक मूल्ये त्याचे कार्य

किंबहुना त्याच्या सर्वकृतीचे अनुकरण करीत असते. सामान्य लोक आपल्या परिपूर्णतिचे मोजमाप आपल्या नेत्यांच्या जीवनमूल्यांच्या दर्जाकडे पाहून ठरवितात आणि म्हणूनच आत्म शिक्षणाने ही ज्ञान शाखा विकसित करायला हवी आणि अगदी प्राथमिक स्तरापासून स्वतंत्र ज्ञानशाखेचा अभ्यासक्रम विकसित करायला हवा. त्यात प्रामुख्याने तात्विक प्रात्यक्षिक संशोधन ह्या मार्गाने ह्याचा अभ्यासक्रम विकसित करणे ही आज काळाची गरज आहे. नेत्याला Vision असणे अत्यंत आवश्यक आहे. हे कार्य शिक्षणातून बाब आहे. कारण समाजाची बांधणी ही कुशल नेतृवाने होत असते. समाजाच्या पुनरुज्जीवनासाठी नेतृत्वामध्ये देवत्व येणे अनिवार्य आहे.चांगला नेता व्हायचा असेल तर व्यक्तिने आपली समतोल दृष्टी विकसित करायला हवी. द्विधा अवस्थेचा त्याग करायला हवा. व दृष्टीकोन शिक्षणातून विकसित व्हायला हवा. नेतृत्वाच्या शिक्षणातून त्याग, साहस, धैर्य, सहकार्य वृत्ती इ. मूल्यांचे संस्कार महत्वाचे ठरतात. ह्या व्यतिरिक्त मनाची शुध्दता योग्य क्रियेचे ज्ञान, सहकार्याची वृत्ती, निष्कपटता, सत्यवृत्ती, शांतपणा, दयाळूवृत्ती, थोरपणा, निरुपद्रवीवृत्ती, निगर्वीपणा इ. सद्‌गुणांचे बीजारोपण व्हायला हवे व ह्यासाठी नेतृत्वाचे शिक्षण देण्यात यावे. Edication for Leadership ही स्वतंत्र ज्ञानशाखा महत्वाची आहे.

f'k{kdizf'k{k.k%&

शाश्वत विकासाकरिता शिक्षण ह्या संकल्पनेत शिक्षण प्रशिक्षणाला अत्यंत महत्व आहे. शिक्षक हा शिक्षण प्रणालीचा कणा आहे. हा कणा जेवढा मजबून तेवढी शिक्षण प्रणाली ही मजबून बनते. आजच्या शिक्षण प्रणालीत शिक्षक म्हणजे विद्यार्थ्यांच्या डोक्यात माहिती कोंबणारा एक घटक झाला आहे. पण एवढेच कार्य शिक्षकाचे नाही. प्राचीन काळी अध्यात्मिक पिता ही भूमिका शिक्षणाने मान्य केली आहे. आधुनिक काळात Philosopher, Guide, Facilitator ही भूमिका मान्य करण्यात आली आहे. पण त्यासाठी शिक्षकाचे शील, व्यक्तिमत्व, प्रेम, आदरभाव, बौध्दिक पात्रता आदराला पात्र ठरतो. ह्यासाठी सर्वप्रथम वरील बाबींचे विकसन शिक्षणाच्या माध्यमातून व्हायला हवे. शिक्षक म्हणजे केवळ शिक्षण देणारे उपकरण ही आधुनिक भूमिका बदलणे नितांत गरजेचे आहे. मानव संस्कृतीची दरवळ, नैतिक दर्जा किंवा सदाचाराची झळाळी विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्वाला प्रदान करायची असेल तर

विद्यार्थ्याच्या मनात त्याच्याबद्दल पूज्यभाव व आदरभाव निर्माण व्हायला हवा. तसेच शिक्षक व विद्यार्थ्यांमध्ये स्वतंत्ररित्या प्रत्येक गोष्टीचा अनुभव घेण्याचे सामर्थ्य निर्माण करण्याबाबत सदैव तत्पर असायला हवा. तो केवळ धनिमुद्रक नको. त्याला स्वत:ची चिकित्सा तर करता यावीच पण त्याच सोबत विद्यार्थ्यांमध्ये त्याने ही स्वयंचिकित्सेची क्षमता निर्माण करावी कारण Only teacher can supply a cleave vision शिक्षण प्रशिक्षणाच्या माध्यमातून शिक्षणामध्ये पुढील गुणांची रुजवणूक व्हायला हवी.

1) The practice of what is right and proper as indicate in the scripture
2) Living the Ideals that have been intellectually comprehended during the studies.
3) A spirit of self sacrifice
4) Control of sense
5) Tranquality of mind
6) Practice of concentration
7) Doing ones duty towards humanity

अर्थात हे गुण फक्त धर्मग्रंथाच्या अभ्यासानेच येवू शकतात आणि म्हणून शिक्षक प्रशिक्षणात धर्मग्रंथांच्या अभ्यासाचाही समावेश असावा. खरा शिक्षक हा केवळ Instruction चा वापर करणार नाही तर खरा शिक्षक हा विद्यार्थ्यांना Guide करतो ही पात्रता शिक्षक प्रशिक्षणातून शिक्षकामध्ये यायला हवी. ह्यासाठी त्याला आपल्या व्यक्तिमत्वात समायोजन क्षमता वृध्दींगत करावी लागते. तेव्हाच आपण काही परिवर्तनाची अपेक्षा करु शकतो. शिक्षकाचे Work load हे Joy load मध्ये परिवर्तीत करण्याची क्षमता प्रशिक्षणातून निर्माण व्हायला हवी. शिक्षकाची भूमिका ही शाळा व समाज ह्यातील Bridge ची असते. शिवाय तो पालक व विद्यार्थी ह्यातीलही दुवा असतो. ह्या भूमिकाबाबतची जाणीव जागृती ही शिक्षण प्रशिक्षणातून व्हायला हवी. तू पैसे दे मी शिकवितो ही व्यापारी वृत्तीची निर्मिती शिक्षक प्रशिक्षणातून होऊ नये. अर्थात शिक्षक जर मूल्याचरण करणारा आवश्यक आहे तर तसे संस्कार प्रशिक्षणातून रुजायला हवे. शिक्षक प्रशिक्षणामध्ये शिक्षकाचे ह्या मूल्याबाबत knowledge,

skill, attitude विकसित करणारा अभ्यासक्रम हवा. आणि त्यासाठी गीताभ्यास आवश्यक आहे. प्रश्नोपनिषद, तैतरीय उपनिषदातील शिक्षावल्ली सारखा भाग हा अभ्यासक्रमात समाविष्ट होणे आवश्यक आहे. शिवाय विविध अध्ययन पध्दती सोबतच आत्म निरिक्षणाची पध्दती ही प्रशिक्षणात अनिवार्य करण्यात यावी व त्यासाठी वेगळी रोजनिशी विकसित करता येईल. शिक्षकाची भूमिका आजही worked as a team, serving as a preachers आणि nourshing the culture ही आहे. या बाबीचे संस्कार प्रशिक्षणातून व्हावे. भारतीय संस्कृती भारतीयचा ह्याचा अभिमान जागृत होण्याच्या दृष्टीने भारतीय तत्वज्ञानाचा अभ्यास व त्यातील आदर्श ह्यांचा अभ्यास आपल्याला त्यांना प्रशिक्षणात देता येईल. शिक्षक हा pure living चे उदाहरण बनायला हवा. शिक्षकाची प्रत्येक कृती महत्वाची असते. आणि म्हणून जीवनाच्या प्रत्येक क्षणात, अध्यात्मिकता व सांस्कृतिकता ह्याचे आचरण करण्याचे प्रशिक्षण त्याला मिळायला हवे. शिक्षणातून व्यक्तिमत्व विकास, राष्ट्रीय दृष्टीकोन, सांस्कृतिक दृष्टीकोन रुजविणारा शिक्षक हा महत्वाचा घटक आहे. ह्या दृष्टीकोनातून त्याला भारतीय संस्कृती, वर्णव्यवस्था, जातीव्यवस्था धर्म, भारतीय संविधानात्मक मूल्य ह्याची जाण आवश्यकता आहे. तो आपल्या व्यवसाच्या प्रति समर्पित वृत्तीचा हवा. मानवी संबंधाबद्दल त्याला जाण हवी. ह्या सर्वांसाठी Education for sustainable development हा विषय त्याच्या अभ्यासक्रमात असावा व ह्याचा सराव त्यांना वर्षभर देण्यात यावा. सेवांतर्गत शिक्षण प्रशिक्षणात सुध्दा ह्याचा अंतर्भाव व्हावा कारण शिक्षक हा creative innovative असणे आवश्यक आहे.

The reward of true teacher is not a term of money. But the fact that he has moulded and shaped trained let act in society student who will contribute to their glorious history of their communior nation हा शिक्षक प्रशिक्षणमधील मुळ संस्कार आहे. शिक्षण प्रशिक्षणात खालील विषयांचा अंतर्भाव आपणास करावा लागेल. Education for peace, educaton for sustainable development, meditation, spiritual foundation of society, philosophical foundation of environment, education for co-existance, education of law of being (Dharma).

स्व व्यवस्थापनाचे शिक्षण (Education for self management) :-

Education for Sustainable Development मधील सर्वात महत्वाचा अर्थात गाभाभूत घटक म्हणजे 'मानवी मन'. मानवी व्यक्तिमत्व विकासातही मनाचे अनन्यसाधारण महत्व आहे. मनाच्या गुणवत्तेवरच व्यक्तिची व्यक्तिमत्वाची गुणवत्ता अवलंबून असते. मानवाच्या Subjective mind व Objective mind अर्थात बहिर्मुख मन व अंतर्मुख मन ह्याच्या समन्वयावर सुसंवादावर व्यक्तिमत्व विकास अवलंबून असतो. पण मानवी अहंकारामुळे ही बाब साध्य होत नाही. शिक्षणाने ह्या दोहोंमध्ये संतूलन प्रस्थापित व्हायला हवे व असे संतुलन झालेला व्यक्तिच फक्त आपल्या कर्मामध्ये कुशल होऊ शकतो. शिक्षणातून कर्मकुशलता जर निर्माण व्हायची असेल तर ही बाब महत्वाची असते, असे मन आणि बुध्दी ह्यांच्यातील समन्वय हा शिक्षणाच्या माध्यमातून साध्य व्हायला हवा मनाचे पुनर्संस्करण ही बाब शिक्षणाच्या माध्यमातून घडायला हवी. मनाची व्यग्रता ही उच्च मूल्यांच्या प्रति वळविणे आवश्यक आहे. मनोमय कोषांचा विचारात शिक्षणात मनाची परिभाषा केली तर जसे मन तसा मानव आणि म्हणूनच मनाचे संस्करण महत्वाचे ठरते. अशा ह्या मनाला सकारात्मक शिक्षणाच्या माध्यमातून बनवायला हवे. मन म्हणजे केवळ वासनांचे गाठोडे किंवा स्वभाव नाही तर मन म्हणजे विचारांचा प्रवाह आहे आणि म्हणूनच तो नित्यनूतनच असतो. आपण आपल्याच विचारांची निर्मिती आहोत आणि म्हणूनच ह्या विचारांना योग्य वळण लावणे ही बाब अनिवार्य आहे. मन हे आपल्यावर नेहमी हुकुमत गाजवित असते. त्याला आटोक्यात आणणे आवश्यक आहे. आणि म्हणूनच मनाचे संस्करण म्हणजे व्यक्तिमत्वाचा विकास होय. आज समाजाच्या राष्ट्राच्या अपयशाचे मुख्य कारण आहे. मानवाचे दु:खी मन. ठिकठिकाणी जे बॉम्बस्फोट होतो तो म्हणजेच मानवाच्या अंतर्मनातील प्रचंड स्फोटाचा प्रतिध्वनी आहे. आज मानवाचे मन विघटीत झाले आहे. क्षुद्र मूल्यांचा किरणोत्सर्ग हे ह्याचे महत्वाचे कारण आहे. पण मानवी मनाला निकोप बनविण्याची योजना धर्माजवळ आहे. धर्माजवळ मनात रुजविण्याकरिता मूल्यांची गुणवत्तेची बीजे असतात. मानवी व्यक्तिमत्वाच्या गुणवत्तेत मनाचे स्थान महत्वाचे आहे. मानवाचे मन सत्व, रज, तम् ह्या अवस्थेत कार्यरत असते. प्रत्येक अवस्थेतून अभिव्यक्त होणाऱ्या मनाची उत्क्रांती हे मनाच्या व्यवस्थापनाचे महत्वाचे तंत्र आहे. शिवाय मनाच्या षडरिपुंच्या ठिकाणी उच्च

मूल्यांची स्थापना करणे हा मनाच्या व्यवस्थापनाचे महत्वाचे तंत्र आहे.

काम	-	मनाची व्यस्तता ही उच्च आदर्शात ठेवणे
क्रोध	-	Cultivating the habit of forgiveness
लोभ	-	Lead to Santosha, satisfaction
मोह	-	Right knowledge, right thinking
अहंकार	-	Write down the contribution of others in your success
मत्सर	-	Substitute with admiration

वरील बाबी साध्य करण्याकरिता आत्मनिरिक्षण पध्दती अत्यंत महत्वाची ठरते. ह्या मनाला शिक्षणातून प्रशिक्षित करणे हे शिक्षणाचे आद्य कर्तव्य आहे. हे Value Based Management असावे.

Value Based Management

- How to make people dynamic
- Way of thinking
- People who took challenges are dynamic
- Dynamic man is always ready for accept challages
- Challages comes to us various ways.
- To meet challages is called life.
- It we don't meet challages it mushes us.
- Purpose of life is to meet challages.
- We cann't run away from challages
- Those who tackles with challages is call manager
- The knowledge is to be used at time & meeting callanges

- Failure is not due to absence of knowledge but due to not application of knowledge
- While meetings challanges we become found as we would not apply knowledge.
- We should do management to face challanges
- Ear and mouth are sources of transfer of knowledge
- Dipressed mind cannot face challages
- You are your mind & not body
- From birth to end of life we get a chair & various fast. But that chair does not accept us. It will accept us only when our mind is of that ability (quality).
- What is value?
- Mind is a door and body is equipment.
- Body is necessary. But alone body own do nothing if mind is absent.
- Mind is few of thought
- It is mental energy which compells you to achieve goal in life.
- Mentally descripated mind canot work in critical situation nor accept he good ideas.
- Our ability to face challanges make it situation or crisis.
- When mind is exausted it does not face challange.
- If it is fall of energy it an face any challanges.
- You should have faith in something higher

ह्या सर्वबाबींचा सकारात्मक विचार शिक्षणाने करायला हवा व हेच मन व्यवस्थापनाचे शिक्षण आहे.

v/;;u v/;kiu i/nrh %&

कोणत्याही शिक्षण पध्दतीत अध्ययन व अध्यापन हा भाग अतिशय महत्वाचा असतो. सर्व सामान्यपणे शिक्षणात अध्ययन व अध्यापन हे पाठ्यपुस्तक केंद्री असते. अभ्यासक्रम पूर्णकरणे हा अध्ययन व अध्यापनाचा उद्देश असतो. पण शाश्वत विकासाकरिता असणाऱ्या शिक्षणात हा दृष्टीकोन अधिक व्यापक आहे. अध्ययन पध्दतीतून बालकांची अभिव्यक्ति व चिंतनाला प्राधान्य आहे तर अध्यापनात प्राधान्य आहे. आत्म प्रयोग निष्ठा अशा अध्ययन पध्दती ह्या ठिकाणी अपेक्षित आहे. अध्ययन पूर्व तयारी अध्ययना पूर्वीची मानसिक संसाधनाची जुळवाजुळव ही महत्वाची ठरते. अर्थात ज्याचे अध्ययन करावयाचे आहे. त्या संदर्भात आपली मानसिक जडण घडण करणे ही बाब महत्वाची आहे. अध्ययनापूर्वीचे सज्जता प्रवर्तन आहे. पण हे बाहेरुन कुणी शिक्षकांनी घडवून आणलेले नाही तर स्वयं सज्जता प्रवर्तन आहे. कारण कोणत्याही अध्ययनाला मन आणि बुध्दी त्यांची सज्जता असावी लागते व ही सज्जता व्यक्तिनिष्ठ आहे. बाहेरील घटक ही सज्जता करु शकत नाही. शिवाय कोणत्याही विषयाचे अध्ययन करण्यासाठी त्या विषयाबाबत मनात आदर व श्रध्दा असावी लागते. तुलना पध्दत स्वयं सज्जता प्रवर्तनाव्यतिरिक्त अध्ययन अध्यापनात स्वयं अध्ययनासाठी व वर्ग मध्यापनासाठी सुध्दा तुलनापध्दत ही महत्वाची व उपयुक्त ठरते. कारण तुलना हा आकलनातील आशय महत्वाचा टप्पा आहे. आकलनाशिवाय तुलना करता येणे शक्य नाही व तुलना केल्यावर प्राप्त ज्ञानाचे दृढीकरण होते अर्थात ज्ञान ग्रहण करणे, रुजविणे व प्रत्यक्ष आचरणात आणणे हा क्रम ज्ञानप्राप्तीसाठी आवश्यक अहे. तुलनेसाठी अध्ययनकर्त्याचा अनुभव महत्वाचा असतो. शिक्षकांनी ह्या अनुभवाची योजना वर्गांतर्गत करायला हवी. अध्ययनकर्त्याची ही अनुभव समृध्दता जेवढी जास्त होईल तेवढी त्याचे अध्ययन अधिक दृढ होईल. कारण तुलना पध्दतीत मूलभूत संकल्पना ह्या दृढ असतात. त्यामुळेच सर्वप्रथम संकल्पनाचे आत्मिकरण व त्यानंतर तुलना करण्याची क्षमता विद्यार्थ्यांची कशी विकसित होईल ह्यावर भर असायला हवा.

fojks/kkHkkl i/nr%&

एखाद्या घटकाचे अस्तित्वाची खूण दृढ व्हायची असेल तर त्या घटकाच्या अगदी विरोधी घटकाचे सुध्दा अस्तित्व असेल तर सत्यत्वाची खूण पटल्याशिवाय रहात नाही.

उदा. एखाद्या उत्कृष्ट विचार मनात रुजवायचा असेल तर त्याच्या अगदी विरुध्द विचारांची घटकाची पार्श्वभूमी ही अध्ययन कर्त्यासमोर ठेवल्यास लगेच सत्य बाबीचे अस्तित्व कळते. उदा. Absense of hit is cold. Absense of darkeness if light ह्याच तत्वाच्या विरुध्दही आपणास करता येईल.

उदा. darkness light ह्या दोन घटकातील सत्यतत्व light ही आहे. तर light संकल्पना darkness च्या संदर्भात दृढ करणे व त्याचबरोबर darkness ची संकल्पना light च्या संदर्भात करणे हे ह्या पध्दतीत अपेक्षित आहे.

1) Absence of light is darkness

2) Absence of darkness is light

3) Absence of sorrow is happiness

ह्या पध्दतीतून अध्ययन कर्ता अध्ययना याच्या मूलभूत तत्वापर्यंत पोहोचतो. शाश्वत तत्वापर्यंत पोहोचतो.

कारण विरोधाभास पध्दतीत भ्रामक अस्तित्वाच्या अभावाची व्याख्या करता येते आणि बुध्दीने त्याची परिभाषाही करता येते. म्हणजेच मानसिक स्तरावर एकदा अध्ययन मुद्यास स्विकृती मिळाली की बौध्दिक प्रक्रियांच्या माध्यमातून त्याबाबतचा निर्णयही पक्का होतो. असे विरोधाभासात्मक मुद्दे हे अत्यंत चांगले प्रतिमान अध्ययनाचे ठरु शकेल. ह्या विरोधाभास प्रतिमानातून जो उत्कृष्ट मुद्दा असेल व जो अध्ययनास उपकारक असेल पूरक असेल अशाच मुद्याचे मन:पटलावर प्रतिमा उमटेल व त्याचेच प्रतिबिंब बुध्दीत पडून त्याचे दृढीकरण होईल. ह्यातून सकारात्मक दृष्टीकोनाची निर्मिती होण्यास मदत होईल शिवाय मानसिक विकासाकरिता ही पध्दत अतिशय उपयुक्त ठरेल.

dk;Zdkj.k i/nrh %&

शाश्वत विकासाकरिता व्यक्तिचा कार्यकारण भाव विकसि करणे आवश्यक आहे. कारण जेव्हा मानवाला संवेदना होतात व बोध होतो तेव्हा त्याचे आकलन करण्यासाठी बुध्दीही सतत प्रयत्नशील असते. ह्याच वेळी कारणांच्या शोध घेऊन तिच्या मुळाशी जाण्याचा

प्रयत्न करण्याची क्षमता जर बुध्दीची विकसित केली तर त्या कारणांचा शोध घेण्यासाठी ती प्रयत्नशील असते. बुध्दीचे एक वैशिष्य म्हणजे बुध्दी अनाकलनीय प्रांतातही शिरुन त्याचा शोध होऊ शकते. बुध्दीला तिच्या आकलनासाठी त्या वस्तुचे कारण उपलब्ध झाले तर त्या वस्तुबाबतचे अध्ययन हे दृढ होते आणि मग जेव्हा कार्य दिसते. तेव्हा तेव्हा त्याच्या कारणांचा शोध घेण्याची सवय बुध्दीस लागते व जेव्हा जेव्हा कारणे तिच्या समोर येतात तेव्हा कार्याबाबतचा तर्कही ती करु शकते. ह्या पध्दतीतून चिंतनशीलता, तर्कशक्ती, विमर्षी चिंतनक्षमता, विश्लेषण क्षमता, संश्लेषण क्षमता, चिकित्सक विश्लेषण क्षमता, Discrimination, Imagination, abstact thinking, observation, comparison, organisation, classification, specialization ह्या बौध्दिक क्षमता विकसित होतात. व्यक्तिला स्वतंत्र विचार करण्याची सवय लागते. ह्यातून त्याच्या बौध्दिक निष्ठा (Intellectual conviction) निर्माण होतात.

fopkj i/nr %&

व्यक्तिची विचार क्षमता, चिंतन क्षमता वाढविण्यासाठी ह्या विचारांची अत्यंत आवश्यकता आहे. ही व्यक्तिगत अध्ययनाची पध्दत आहे. ह्या पध्दतीचा अवलंबन खऱ्या ज्ञानाच्या प्राप्तीकरीता करण्यात येते. एखाद्या अभ्यास घटकाच्या अतिश सखोल जाऊन त्याच्या मुळापर्यंत पोहोचण्यासाठी आणि तसेच त्याच्या विकासाच्या अंतिम टप्प्यापर्यंत पोहोचण्यासाठी ह्या पध्दतीचा अभ्यास महत्वाचा ठरतो. शाश्वत विकासाच्या शिक्षणात ह्या पध्दतीचे अभ्यास महत्वचा ठरतो. शाश्वत विकासाच्या शिक्षणात ह्या पध्दतीने अनन्य साधारण महत्व आहे. वास्तविक पाहता विचार ह्या संज्ञेला पर्यायी शब्द नाही. चिंतन करणे, कार्यकारण भाव जाणणे इ. बाबी ह्या विचार प्रक्रियेचा केवळ बोध घडवून आणू शकतात. विचार प्रक्रियेमध्ये काही आवश्यक मानसिक आणि बौध्दिक प्रक्रिया असतात व ह्या दोहोंचा एक शिस्तबध्द समन्वय ह्या प्रक्रियेत असतो. विचार व बुध्दी सुसंस्कारीत झाल्यावर व्यक्तिला अनेक दृढ कथनाचा उलगडा होतो. त्यातील सुचितार्थ त्याला उलगडू लागतो व ही दृढकथने त्याच्या बौध्दिक स्तरावर दृढ होतात व ह्याच्या दृढीकरणाची अनुभूतीही त्याला येते कारण ही दृढ झालेली लाक्षणिक बाबी मग त्याच्या वर्तनात प्रतिबिंबीत होतात व ह्याची अनुभूती घेण्याची क्षमता त्याची विकसित होते. सिध्दांताच्या गाभ्यापर्यंत जेव्हा अध्ययन कर्त्याला पोहोचायचे असते तेव्हा ही पध्दत अतिशय

उपयुक्त ठरते. ह्या पध्दतीमध्ये अध्ययनकर्त्याचे अध्ययन वरवरचे रहात नाही तर त्या अध्ययनाला पूर्ण स्विकृती तर मिळतेच पण ते अध्ययन व्यक्तिमध्ये पूर्णता मुरते आणि मग त्याचे वर्तनात रुपांतर होते.

ckSf/ndvUos'k.ki/nr%&

उच्च शिक्षणाच्या स्तरावर असणारी हे अतिशय उपयुकत अशी पध्दत आहे. ह्या अन्वेषण पध्दतीमध्ये शारीरिक पातळीवरील संवेदना, मानसिक पातळीची अनुभूती व बौध्दिक पातळीवरील दृढीकरण व दृष्टीकोन विकसन ह्या प्रक्रियेतून ही पध्दती जाते. एखाद्या घटकाच्या अस्तित्वाची जाणीव होणे व मग त्या घटकाच्या मुळ रुपाबद्दल व त्याच्या मूळ रुपांच्या विविध अभिव्यक्ति पर्यंत पोहोचण्याकरिता ही पध्दती अतिशय फायदेशीर आहे. मातीचा घडा ह्या विषयावरील बौध्दिक अन्वेषण कसे घडले ह्याबाबत पुढे उदा. दिले आहे.

१) सर्वप्रथम डोळ्यांना मातीचा घडा दिसणे.

२) सर्वच घडे मातीचे आहेत त्याला विविध आकार रंग आहेत.

३) सर्व आकारांचे मापाचे घर हे मातीमध्ये असतात.

वरील तीनही क्रिया लक्षात घेतल्या तर एखाद्या तत्वाच्या मुळाशी जाणे व त्याच्या अधिष्ठानावर एखाद्या सिध्दांत प्रस्थापित करणे ही पध्दत नवीन ज्ञान निर्मितीच्या दृष्टीकोनातून अत्यंत उपयुक्त आहे. ह्याबाबत आणखी काही उदा. आपणास देता येईल.

१) समुद्रावर लाटा दिसणे, २) समुद्र व लाटा ह्या दोन्हीमध्ये पाणी आहे. ह्याची अनुभूती येणे, ३) हे लाट किंवा समुद्रावाचून राहू शकते कारण पाण्याचे इतरही स्त्रोत आहेत. पण पाण्याशिवाय लाट किंवा समुद्र असू शकत नाही. सिध्दांत एखाद्या वस्तुला मुळ रुपाशी जावून अनुभूतीच्या आधारे सिध्दांत प्रस्थापित करण्याची ही अतिशय महत्वपूर्ण पध्दत आहे. ह्या पध्दतीत तीन क्रिया समाविष्ट आहेत.

१) एखाद्या तत्वास आधारभूत माहिती गोळा करणे.

२) माहिती प्रयोग व प्रात्यक्षिकाच्या आधारे पडताळून पाहणे.

३) सिध्दांत प्रस्थापित करणे.

ह्या पध्दतीतून प्राप्त झालेली सिध्दांत हे शाश्वत असतात अपरिवर्तनीय असतात.

okluk{k; i/nr %&

आज भौतिक ज्ञानाचा भौतिक सुखप्राप्तीच्या इच्छेचा जो स्फोट झाला आहे. अशा काळात ही वासनाक्षय पध्दत अतिशय उपयुक्त आहे. मूल्यांच्या प्रशिक्षणासाठी मनाच्या पुनर्समायोजनासाठी ही पध्दत अतिशय महत्वपूर्ण आहे. आज मानवाच्या गरजा इच्छा वाढतात आहे व त्याच सोबत त्याची भौतिक सुखांची हाव वाढते आहे. पण ही हाव जेवढी वाढते तेवढाच तो दु:खाच्या गर्तेत ओढला जातो व स्वत:चे जीवन नष्ट करतो. प्रत्येकाचे सुखाचे स्वरुप, मागणी ही निरनिराळी असते. जशा मानवाच्या ह्या इच्छा असतील वासना असतील तशीच त्याची कर्म घडतात. वासना ह्या सात्विक असतील तर सात्विक कर्म घडतात. तामसी असतील तर तामसी कर्म घडतात. ह्या वासनांचा बुध्दीपूर्वक उपभोग मानवाला घेता आला पाहिजे व ह्यासाठी उच्च आदर्शाची प्रेरणा त्याला मिळाली पाहिजे. मानवाचे आदर्श जेवढे उच्च असेल तेवढे त्याचे कर्म ही उच्च अहंकार विरहीत राहतील. म्हणून मनामधील वासनांना योग्य आदर्शांच्या माध्यमातून वळण देता आले पाहिजे. पण त्यासाठी त्या आदर्शांच्या प्रति समर्पण भाव निर्माण झाला पाहिजे. बंदुकीची गोळी ही व्यक्तिचा जीव घेते व ह्या क्रियामुळे एखादा व्यक्ति हत्यारा बनतो तर दुसरा व्यक्ति हा आदर्श सैनिक बनतो. अर्थात मूल्य प्रशिक्षणात ह्या पध्दतीचे महत्व अधिक आहे. मानवाने आपल्या वासनांचे क्षय करायचा म्हणजेच त्याचा बुध्दीपूर्वक उपभोग घेवून त्या मिटवून टाकायचे हे प्रशिक्षण मनाला प्राप्त होण्यासाठी ही पध्दती अतिशय महत्वाचे आहे.

vkRefufj{k.k i/nrh %&

शाश्वत विकासाकरिता असणाऱ्या शिक्षणात ह्या पध्दतीचे महत्व अनन्य साधारण आहे. अगदी प्राथमिक स्तरापासून त्या पध्दतीने अध्ययन स्वयं अध्ययन करण्याची सवय ही लागायला हवी ह्या पध्दतीमुळे व्यक्तिमत्वातील आंतर विरोध तर दूर होईलच पण त्याच सोबत व्यक्तिमत्वात समन्वय निर्माण होईल. प्रत्येक व्यक्तिमध्ये आपण कसे असावे व

आपण कसे आहोत ह्याबाबतचा आंतर विरोध असतो. पण आत्मनिरिक्षण ही स्वयंमूल्यांकनाची पध्दती आहे. बाह्य जगताचे मूल्यांकन करण्यापूर्वी स्वत:चे मूल्यांकन हे अतिशय आवश्यक आहे. आपल्य व्यक्तिमत्वात जो Mr. Hide असतो. त्याला शोधण्याची ही शास्त्रशुध्द पध्दत आहे. Introspection and self analysis is the only method to learn to know ourselves regular practice in detaching ones eye from oneself and watching is with pure impartial judgement is introspection मानवामध्ये अनेक नकारात्मक बाबी असतात. ज्याची जोपासना तो आयुष्यभर करतो पण आपल्या व्यक्तिमत्वात नकारात्मक बाबी आहे. ह्याची व्यक्तिच्या बौध्दिक स्तरावर जोवर निर्णय होत नाही. तोपर्यंत तो स्वत:मध्ये विकास घडवून आणू शकत नाही. स्वत:मधील नकारात्मक प्रवृत्तीची जाणीव झाल्याशिवाय त्या बाबीचे सकारात्मक बाबीत रुपांतर होऊ शकत नाही. बाहेरुन कितीही चांगल्या बाबी लादल्या तरी Negative tendencies चे रुपांतर Possitive tendencies मध्ये होऊ शकत नाही आणि प्रत्येकामध्ये जर ही वृत्ती निर्माण झाली तर व्यक्ति, समाज आणि राष्ट्र सुधारणेला मदत होते. आंतरनिरिक्षणासाठी व्यक्तितील मनोवैज्ञानिक मानव हा ग्रहणशील व पारदर्शक असावा लागतो व ज्या क्षणी हा निवांत असतो त्याच क्षणी हे आंतरनिरिक्षण उत्कृष्ट घडून येते. ह्यासाठी बुध्दीचे कार्य हे मनाचे निरिक्षण करण्याचे असते म्हणून आंतरनिरिक्षण पध्दतीत बुध्दी ही पहारेकरी आहे. बुध्दीला आपले विचार उच्चार आचार ह्याचे निरिक्षण करण्याची सवय लावणे आवश्यक आहे. आपल्या गुणदोषांचे संशोधन करणे आवश्यक आहे. आंतरिक सुधारणा महत्वाची आहे. ह्या आत्मनिरिक्षणासाठी पुढील Chinmayas windows चा वापर करता येईल.

Introspect	Detect
Hegate	Substitute

५.५) Chinmayas Window

ही बाब साधण्यासाठी एक spiritual diery ठेवण्याची सवय अध्ययनकर्त्याने ठेवावी. प्राथमिक स्तरावर अध्यापकाकडून ही पुरविण्यात आल्यास हरकत नाही.

वरील पध्दती व्यतिरिक्त खालील पध्दती ह्या उपयुक्त ठरतील.

१) श्रवण पध्दत, २) स्वाध्याय पध्दत, ३) जप साधना

वरील सर्व पध्दती ह्या वेदाध्ययनाच्या पध्दती जरी असला तरी ह्या ठिकाणी त्याचा नवीन संदर्भ जोडून त्याचा वापर करणे आवश्यक आहे. कारण ह्या पध्दती मानवात अंतर्बाह्य बदल घडवून आणतात कारण ह्या पध्दती केवळ पुस्तककेंद्री पध्दती नाहीत तर त्या अनुभव केंद्री आहे आणि म्हणूनच ह्या पध्दतीने झालेले अध्ययन अध्यापन हे शाश्वत वर्णन परिवर्तन करणारे ठरते. शिवाय ह्या पध्दती व्यक्तिनिष्ठ आहेत. ह्या पध्दती pupil oriented आहेत. ह्या पध्दतीचा Integreted Approach आहे.

o;ksxVkuqlkj f'k{k.kkpk mikxe%&

शाश्वत विकासाकरिता असणाऱ्या शिक्षणाचा उपागम हा वयोगटानुसार शिक्षण हा आहे. शाश्वत विकास हा अखंड संस्कार आहे आणि म्हणून त्याची योजना जन्मपूर्व शिक्षणापासून सुरु होते आणि म्हणून पहिली अवस्था जन्मपूर्व अवस्था जिचा उल्लेख पालक शिक्षणात झाला आहे. ह्या शिक्षणात पुढील अवस्था आहेत.

० ते ३ वर्ष :-

हे वय मूलत: शारीरिक विकासाचे आहे. ह्या काळात बालकाच्या आरोग्याबद्दल विशेष काळजी घेण्यात यावी ह्या काळात आई ही नैसर्गिक परिचारिका व शिक्षक आहे. शारीरिक आरोग्याचा पाया ह्याच वयात मजबूत होतो आणि म्हणून ह्या वयात शारीरिक विकासावर भर असावा त्यासोबत दैनंदिनीकडे मातेने विशेष लक्ष द्यावे. ह्याकरिता श्लोक पठण ह्याच काळात सुरु करायला हरकत नाही.

३ ते ५ वर्ष :-

ह्या काळात थोडे आकलन मुलांना आलेले असते तेव्हा ह्या वयात रामकृष्ण, येशू, बुध्द अशा कथांचे संस्कार त्याच्यावर करावे. ह्या कथांच्या माध्यमातून ह्या थोर व्यक्तिंच्या बाल पणाचे वर्णन असावे अशा विविध संस्कारकार्याचा अंतर्भाव ह्या वयात असावा.

औपचारिक शिक्षणाला ह्या वयात प्रारंभ नको. कारण औपचारिक शिक्षण ग्रहण करण्याकरिता मनबुध्दी पाहिजे त्या प्रमाणात तयार नसते बालकांनी आपला जास्तीत जास्त वेळ आपल्या बालकाला द्याव्यात. त्याला चांगल्या कथा सांगाव्या आपल्या पाल्याचा चांगला मित्र बनावे.

५ ते १० वय :-

मूल ५ वर्षांचे झाले की ते शाळेत जायला समर्थ बनते. त्याच्या वर्तनाला या वयात योग्य ते वळण लावण्याची जबाबदारी शिक्षणातून येते. ज्ञानेंद्रीयाचा विकास झाला असतो व कर्मेंद्रीयांना वळण देण्याची जबाबदारी शिक्षणावर येते आणि म्हणून ज्ञानेंद्रीय व कर्मेंद्रीयांच्या संतुलीत विकासासाठी बालकाच्या आवडीच्या हस्तकलेचे ज्ञान ह्या वयात त्याला द्यावे. ह्या वयात पालकांनी समाजाने त्याच्याबद्दल नितांत प्रेम व आदर अभिव्यक्त करावा. त्याच्याकडे विशेष लक्ष द्यावे. ह्याच वयात त्याची आवड लक्षात घेऊन त्या नुसार त्याच्या आवडीच्या विषयाचे शिक्षण शास्त्रशुध्द देण्याची व्यवस्था करावी. सुरुवात ही कृतीपासून करता येईल. कृती तत्व प्रात्यक्षिक संशोधन असा हा टप्पा असावा. ह्या टप्प्यापैकी ह्या काळात कृती व तात्विक भागावर भर द्यावा पण हे शिक्षण विशाल विषय व अथवा कृतीच्या संदर्भात असते तरी त्याचा दृष्टीकोन हा पूर्णपणे भारतीय असेल. तसेच अनौपचारिक अध्यात्मिक प्रशिक्षण त्याला ह्याच काळात शाळेत तसेच घरीही देण्यात यावे. ह्यात प्रामुख्याने ध्यान जप आदर्श दैनंदिनी सुर्य नमस्कार ह्यांचा अंतर्भाव करायला हरकत नाही. गीताभ्यासाला ह्याच काळात प्रारंभ करावा. योग शिक्षणाला प्रारंभ ह्याच काळात करायला हवा. उच्च मूल्यांचा आदर्श त्याच्यासमोर ठेवायला हवा. त्यांचा वर्तमान काळ अधिक सुंदर करण्यासाठी सर्वांनीच प्रयत्नशील असावे. विशिष्ट क्षेत्र निवडण्याचे स्वातंत्र्य द्यावे.

१० ते १४ वर्ष :-

ह्या काळात अध्ययन वृत्ती निर्माण होते व कृतीशीलता अधिक वाढलेली असते आणि म्हणून शिक्षणातून बालक अधिकाधिक कृतीशील असतो. आणि म्हणून त्याच्या कृती ह्या विधायक बनाव्या ह्यासाठी त्याच्या कर्माला प्रात्यक्षिक त्याच्या वयोगटानुसार द्यावे. शिक्षणात जास्तीत जास्त भर हा कृतीवर असावा. अर्थात त्याच्या आवडत्या विषयाचे जास्तीत

जास्त प्रात्यक्षिकांच्या माध्यमातून त्याला शिकण्यास संधी उपलब्ध करुन द्याव्यात. त्यामुळे त्याला अध्ययनात अधिक रुची वाढेल व जीवनाचा मार्ग व दिशा निश्चित होईल. शिवाय ह्यावयात गितेच्या अभ्यासावरही भर देण्यात यावा. स्वामी चिन्मयानंद ह्यांचे Geeta for Children व I love you ही पुस्तके ह्या वयात अतिशय उपयुक्त आहे.

१५ ते १० वर्षे :-

हे वय कौमार्यावस्था आहे. अर्थात वादळी अशांततेचा काळ आहे. ह्या वयात त्याला त्याच्या भावना कल्पना ह्या व्यक्त करायची उर्मी असते. ही त्याची उर्मीचे दमन करु नये. ह्या वयात त्याला परिपूर्ण अभिव्यक्तिचे स्वातंत्र्य द्यावे. शरिरातील होणाऱ्या बदलामुळे त्यांच्यात लाजाळूपणा येतो. संकोचिपणा येतो पण हा संकोच दूर करायला त्याला सर्वांनीच मदत करावी. सर्वात महत्वाची बाब म्हणजे ह्या वयात त्याच्यावर टिका करण्यात येऊ नये. त्याच्या चुकांबद्दल त्याच्याशी कठोपणे न वागता योग्य पध्दती त्या चुका त्याच्या लक्षात आणून द्याव्या लागतील. ह्या वयात त्यांनी निवडलेल्या विषयाच्या प्रात्यक्षिक कार्यावर भर देता येईल. त्याच सोबत विषयाची मांडणी करतांना शिक्षण प्रणालीने लादलेली विषयाची अभ्यास करण्यापेक्षा त्याला ज्या विषयात अभिरुची आहे. त्याच विषयाच्या अभ्यासाचे स्वातंत्र्य त्याला द्यावे लागेल. Meditation, Yoga मात्र अनिवार्यतेने द्यायला हरकत नाही. गीताभ्यास सुध्दा अनिवार्य करावा लागेल. स्वयं अध्ययनाकरीता अध्यापनावर भर द्यावा. Self unfoldment, kindle of life we must ह्या पुस्तकाच्या अध्ययनावर ह्या वयात भर द्यावा.

१८ ते २० :-

ह्या वयात मुल शारीरिक व मानसिक दृष्ट्या परिपक्व झालेली असतात. मुले तरुण वयात आलेली असतात ह्या वयात त्यांना आत्मसंयमनाचे शिक्षण देणे आवश्यक आहे. ह्याच वयात त्याच्या मनाला वळण लागणे आवश्यक आहे आणि ह्यासाठी घ्यावयात त्यांनी साधनेतीलही प्रारंभिक पायऱ्या समजून सांगायला हरकत नाही. ह्या वयात त्यांची चिंतनशीलता वाढलेली असते. म्हणून त्यांनी निवडलेल्या विषयात त्यांना संशोधनाच्या संधी उपलब्ध करुन द्याव्यात. मानसिक संशोधनाचे प्रशिक्षण ही ह्याच वयात सुरु करावे. ह्या दोन्ही कृतीमुळे

त्याच्या मानसिक व बौध्दिक घटकात समन्वय निर्माण होईल. आपल्या विषयाच्या प्रती राष्ट्रप्रती, धर्माप्रती निष्ठा दृढ होण्याचा हा कष्ट आहे. आणि म्हणून ह्या वयात त्यांच्या मनाला योग्य वळण मिळेल. अशा प्रकारे त्यांना अध्ययन व अध्यापनाचे कार्य व्हावे.

२० ते २५ वर्ष :-

ह्या कालखंडात २० ते २२ वर्ष हा उच्च शिक्षणाचा व व्यावसायिक शिक्षणात गुणवत्ता प्राप्त करण्याचा काळ आहे. ह्या काळात संशोधन व त्या संशोधनाचे प्रत्यक्ष आचरण ह्यावर भर असावा. २२ ते २५ व्या वर्षात केवळ व्यवसायाचे प्रशिक्षण देण्यात यावे. मानसिक दृष्टीकोनातून हा काळ उच्चावस्थेकडे नेणारा काळ आहे. So without any hesitation teach them the Upnishadas (Isa, Kena and Kathopnishad) आणि गीतेचे १, २, ३, ५, ९, १२ व १३ वा एवढ्या अध्यायाचे अध्ययन द्यावे.

वरीलप्रमाणे शिक्षण राबविल्यास खालील दोन फायदे होतील.

1) This kind of graded system if followed faithfully we can more effectivey complete the education of our growing generation both, in their inner values of life and also in their outer objective science.

vkd`rhca/k1

fodklkpk vkd`rhca/k

शारीरिक विकास	मानसिक विकास	बौध्दिक विकास	अध्यात्मिक विकास
उदरनिर्वाहाचे शिक्षण	शांतीचे शिक्षण	ज्ञान	तादात्म्य
Physical edu. व्यवसाय शिक्षण शरिराचे आध्यात्मिक अधिष्ठान शरीर शास्त्र Spiritual anatomy Physiology Hygine Nutrition Yoga	Education for peace मनव्यवस्थापन	Other subjects Art's,Com.Sci. Other subjects edu. with science math	edu. for Meditation spiritual techniques value edu. philosophy

आत्मसंयमाचे शिक्षण

५.६) fodklkpk vkd`rhca/k

vkd`rhca/k2

सहसंबंधाचा आकृतीबंध

व्यक्ति	समाज	निसर्ग	परमात्म तत्व
प्राचीन तत्वज्ञान व व्यक्ति अधिष्ठान	सांस्कृतिक व सामाजिक शिक्षण Social cultural heritage edu. spiritual aspect of society spirituo sociology	spiritual foundation of nuture Environment edu. Education for co-existence Bhartia philosophy Environmental value education	spiritual edu. law of being universal love edu. of world issue science and relegion

५.७) **सहसंबंधाचा आकृतीबंध**

vkd`rhca/k3

राष्ट्रीय शिक्षणाचा आकृतीबंध

राष्ट्रप्रेमाचे शिक्षण	संस्कृतीचे शिक्षण
History civic	कलातत्वज्ञानाचे शिक्षण
Edu. for accountibility	भारतीय धर्म दर्शनशास्त्र
Edu. for service	विशेषाधिकाराचे शिक्षण
राष्ट्रभक्तीपर गीते	धर्मसंकल्पनांचा इतिहास
नेतृत्वाचे शिक्षण	भारतीय कलाचे शिक्षण
विविध नेत्यांच्या जीवनी	Cultural Hobbies
Veda in new reference	Art, music, dance
आधुनिक संदर्भात भारतीय अध्यात्मशास्त्र	Education for Human
भारतीय वैज्ञानिक	accountibility
Education for citizenship	मूल्य शिक्षण
Edu. for universal citizenship	संत साहित्य महात्म्यांचे जीवन
	विज्ञानाचे आध्यात्मिक अधिष्ठान

५.८) राष्ट्रीय शिक्षणाचा आकृतीबंध

vkd`rhca/k 4

धार्मिक शिक्षणाचा आकृतीबंध

तात्विक अधिष्ठान

- धर्म संकल्पना
- धर्मविषयक समाज दृष्टीकोन
- प्राचीन वर्णव्यवस्थेचा आशय
- प्राचीन वर्णव्यवस्थेचा आशय
- गीताभ्यास
- वेद उपनिषद
- सहअस्तित्वाचे शिक्षण
- संत साहित्याचे शिक्षण

प्रात्यक्षिक

- Meditation
- Yoga
- Breathing tech

५.९) धार्मिक शिक्षणाचा आकृतीबंध

vkd`rhca/k5

वयोगटाचा आकृतीबंध

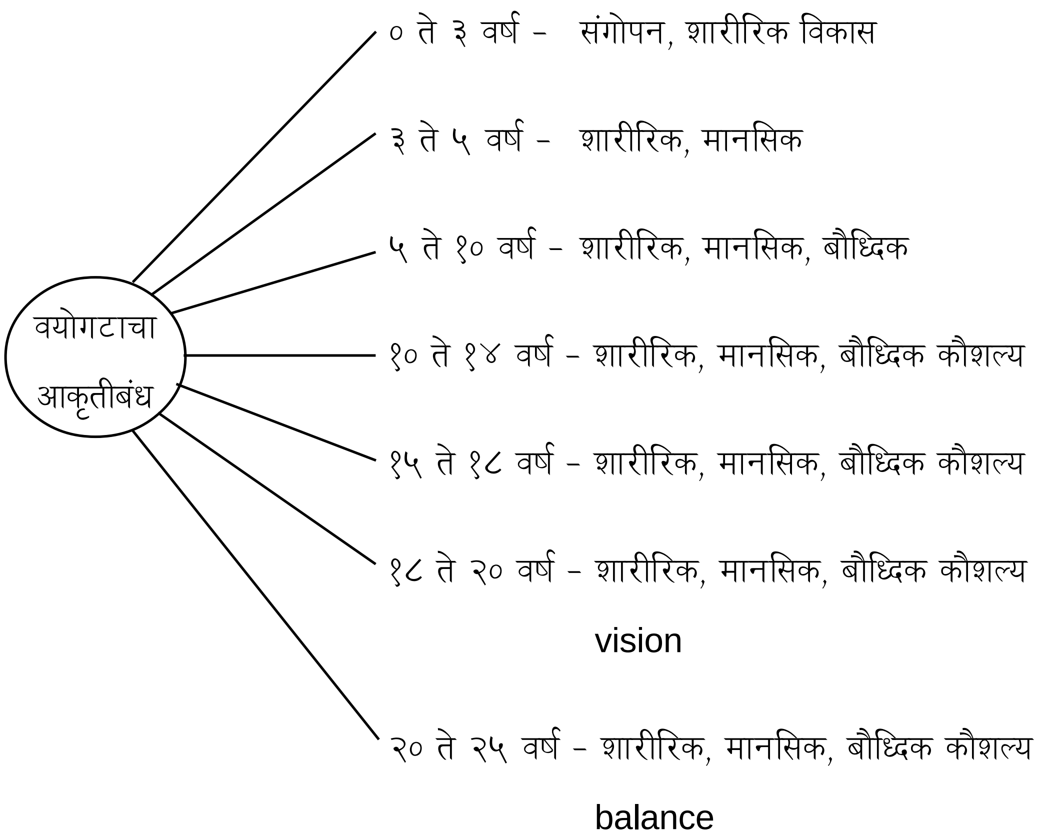

५.१०) वयोगटाचा आकृतीबंध

vkd`rhca/k6

व्यवसाय शिक्षणाचा आकृतीबंध

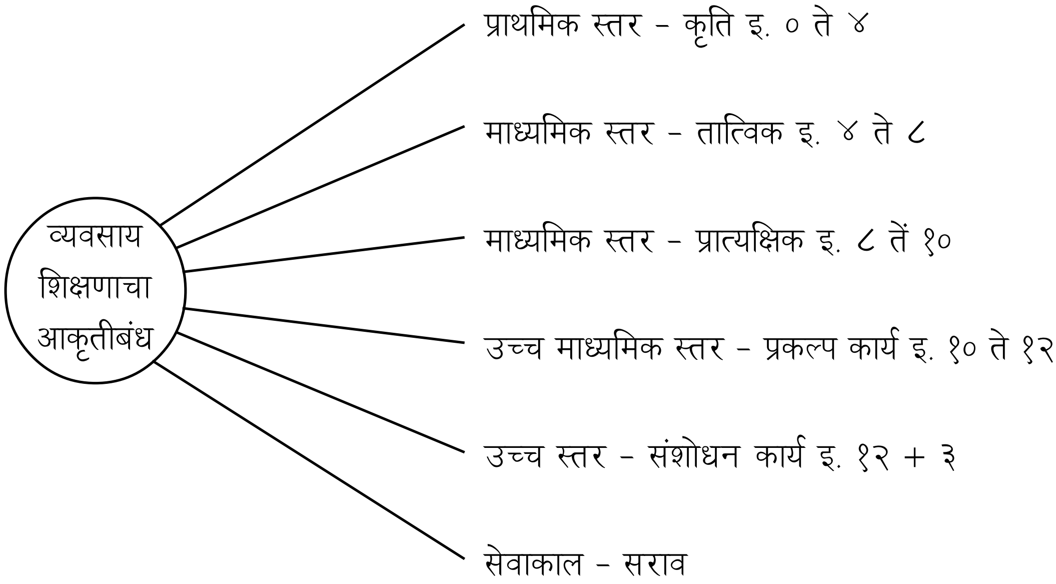

वरील प्रमाणे शिक्षणाचे आकृतीबंध देण्यांत येत आहेत.

५.११) व्यवसाय शिक्षणाचा आकृतीबंध

शालेय वातावरण :-

शाळा ही ग्रह सदृश असावी. शालेय वातावरण म्हणजे कौटुंबिक वातावरणाचा विस्तार असावा. कारण शालेय वातावरणात ह्याच्या कौटुंबिक नात्याचा विस्तार होतो. शालेय मूल्यातून ह्याच्या जीवन निष्ठा व जीवनमूल्य दृढ होतात. शालेय वातावरणात ह्याच्या अभिव्यक्तित प्राधान्य मिळते. त्याच्या राग, द्वेष इ. भावनांचीही निर्मिती शालेय जीवनात देतात तसेच ज्ञानकर्म संकल्पही ह्याच ठिकाणी विकसित होतात. ह्यातून त्याचे जीवनाबाबत vision बनते घडते. ह्याचे चांगले श्रवण झाल्यास चांगले ग्रहणही होते. हा क्षमता जर शालेय जीवनात विकसित झाली तर जीवनाच्या प्रत्येक अनुभवाकडे तो शैक्षणिक दृष्टीने पहायला शिकतो. शालेय वातावरणात ह्या सर्व बाबी साध्य व्हायला हवा व ह्यासाठी शालेय कार्यनीती शालेय आंतर संबंध, आंतरक्रिया ह्या अत्यंत महत्वाच्या ठरतात. शाळेची संस्कृती व शाळेची कार्यनिती अशा पध्दतीने विकसित करण्यवर भर देणे आवश्यक आहे व त्यासाठी शाळेतील मानवीय घटक हे सुसंस्कृत, भारतीय विचारसरणीने, राष्ट्रभावना असणारे, धर्मप्रिम नितीमूल्याप्रती निष्ठा असणारे असावे लागतात. असे मानवीय घटक घडविण्याची जबाबदारी मग शिक्षण प्रशिक्षणावर येते. ह्यासाठी शाळांची पुढील Vision विकसित करावे व inner transformation of individual resulting in a happy world arround them. ह्यासाठी विद्यालयाची उद्दिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे असावे. विद्यालयाची उद्दिष्ट्ये -

1) To prepare the students to live their lives fully and succenfully by imparting them the vision of life.

2) To instill in the students the spirit of service in all walk of life and become responsible citizen of future.

3) To make the students capable of facing challenges of the life efficiently and curve out their own future.

4) To provide a balanced and school oriented programm by in corporating progressive techniques, learing theories and methodologies.

5) To provide a conductive environment to team and live the right values and appreciate the glory of our culture.

ह्यातून learning, social responsibility, activing, caring, sharing ह्या मूल्यांचे संस्कार आवश्यक आहेत. शैक्षणिक संस्थांनी बालकांच्या चारित्र्य विकसाच्या ध्येयाकडे लक्ष द्यावे व ह्यासाठी प्रेरित शिक्षकांची गरज आहे. ज्ञानेश्वरादी संतांसारख्यांचा परिचय होणे आवश्यक आहे. ह्यासाठी शाळेच्या परिसरात संतांचा पुतळा आवश्यक आहे. ह्या पुतळ्याच्या दर्शनाने मुलाच्या कुरुप विचाराचे सुंदर विचारात रुपांतर होईल.

मूल्यांकन :-

आजची मूल्यांकनाच्या पध्दतीत बदल करायला हवा. परिक्षा पध्दतीतून केवळ पुढील दोन गुणांची अभिव्यक्ति व्हावी.

1) Student original thinking

2) Independent Judgement

ह्याच्या आधारावर विद्यार्थ्यांचे मूल्यमापन होणे आवश्यक आहे. ह्यासाठी परंपरागत अध्ययन अध्यापन पध्दती बदलणे आवश्यक आहे.

प.पू. गुरुदेवांच्या दृष्टीतील शाश्वतविकासाचे शिक्षणाचा आराखडा वरीलप्रमाणे.

वरील आराखडा आचरणात आणण्यासाठी शासनाने योग्य तो प्रयत्न करायला हवा. वरील आराखड्याच्या आधारावर आवश्यक त्या उपाययोजना करण्यास चालना द्यावी.

गृहितकांची यथार्थता :-

१) स्वामी चिन्मयानंद यांच्या साहित्यातून विविध शैक्षणिक तत्वे अभिव्यक्त होतात ही बाब संशोधनाच्या आधारे सिध्द झालेली आहे.

२) स्वामी चिन्मयानंद यांच्या साहित्यातून मूल्य शिक्षणाची योजना अभिव्यक्त करण्यांत आलेली आहे.

३) स्वामी चिन्मयानंद यांनी व्यक्तिमत्व विकासाची जी एक व्यापक योजना मांडलेली आहे तीचा उहापोह करण्यांत आलेला आहे.

४) आधुनिक शिक्षण पध्दतीवर स्वामी चिन्मयानंदांच्या विचारांचा व संकल्पनांचा पगडा आढळतो ही बाब विभीन्न मतावलींच्या आधारे सिध्द होतो.

५) आधुनिक काळात स्वामी चिन्मयानंदांच्या विचारांचे महत्व अबाधित आहे.

६) Innovative concepts व Innovative practices याबाबतीत स्वामीजींचे योगदान असे की त्यांनी विविध नवनविन संकल्पना शिक्षण क्षेत्राला दिल्यात, ज्याचा उहापोह संशोधना अंतर्गत करण्यांत आलेला आहे.

७) स्वामी चिन्मयानंदांच्या शैक्षणिक विचारांवर आधारीत शाश्वत विकासाकरीता शिक्षण हा अभ्यासक्रमाचा आराखडा देण्यांत आलेला आहे.

ifjdYiukaph fLodk;Zrk%&

1) स्वामी चिन्मयानंद यांच्या शैक्षणिक विचारांचा व नविन अभ्यासक्रमाचा सहसंबंध नाही या परिकल्पनेचा खालील मुद्यांच्या अनुषंगाने त्याग केलेला आहे.

१. शिक्षण   २. शिक्षणाची ध्येय   ३. मानव व मन

४. अध्ययन अध्यापन पध्दती   ५. गुरुशिष्य सहसंबंध   ६. राष्ट्र संकल्पना

७. शिस्त व स्वातंत्र्य   ८. धर्म व संस्कृती   ९. अभ्यासक्रम

खालील संकल्पनांच्या बाबतीत मात्र ह्या परिकल्पनेचा स्विकार करण्यांत येत आहे.

१. व्यक्तिमत्व विकास संकल्पना

२. जीवन ध्येय

f'kQkj'kh

f'k{k.k{ks=kykf'kQkj'kh%&

१) Education for Sustainable Development हा आराखडा शिक्षणाच्या माध्यमातून लागू करण्यात यावा.

२) शिक्षक प्रशिक्षणाच्या स्तरावर संस्कृती प्रशिक्षण लागू करण्यात यावे.

३) बी.एड. डी.एड. स्तरावरील अभ्यासक्रमात तत्वज्ञ शिक्षणतज्ज्ञ स्वामी चिन्मयानंद ह्यांच्या विचारांचा ताबडतोब समावेश करावा.

४) पालक शाळा, पालक उद्‌बोधन केंद्राची स्थापना करण्यात यावी.

५) गरोदर माता व माता पालकांकरिता प्रशिक्षण व शिक्षण केंद्र स्थापन करावे.

६) Edu. for Sustainable Development साठी ताबडतोब कृती आराखडा तयार करावा.

७) शिक्षणाच्या आराखड्यावर आधारीत विविध ज्ञानशाखांची पाठ्यपुस्तकांची निर्मिती करावी.

८) प्रत्येक व्यावसायाधिष्ति ज्ञानशाखा विकसित करावी.

९) मंदीर शाळांची स्थापना करण्यात यावी.

१०) सेवाभावी संस्कारकेंद्रे युवावर्ग याला चालना देऊन अध्यात्मिक शिक्षणास प्रोत्साहन द्यावे.

११) Meditation केंद्र, योग वर्ग ह्यांची शासन स्तरावर स्थापना करण्यात यावी.

१२) शाळांच्या कार्यनितीबाबत धोरण आखण्यात यावे.

१३) C.V.P. प्रत्येक शाळेत लागू करावे.

१४) संस्कृत भाषेचे अध्ययन अनिवार्य करावे.

१५) अभ्यासक्रमात उपनिषदे व गीताभ्यासाचा अंतर्भाव करावा.

१६) प.पू. गुरुदेवांच्या पुस्तकांचा लेखांचा अभ्यासक्रमात अंतर्भाव करावा.

१७)   शिक्षण आराखड्यातून जीवन विषयक ध्येय याची दृष्टी देण्यांत यावी.

१८)   शिक्षण आराखड्यातून व्यक्तिमत्व विकास ह्या संकल्पनेचा अधिक उहापोह होणे आवश्यक आहे.

fpUe; fe'kudjhrk f'kQkj'kh %&

१)   चिन्मय मिशनच्या माध्यमातून सेवाभावी आचार्य घडविण्यात येतात ह्या आचार्यांचे दोन स्तर आहेत.

   १)   संन्यासी

   २)   ब्रह्मचारी

आता चिन्मय मिशनमध्ये प.पू. गुरुदेवांच्या प्रस्तुत शिक्षण उपनिषदाच्या आधारावर सेवाभावी शिक्षकांचाही स्तर विशेष प्रशिक्षणाच्या माध्यमातून घडवावा. जेणे करुन प्रत्येक शाळेमध्ये सेवाभावी शिक्षक कार्य करु शकतील.

२)   प्रत्येक शाळामध्ये प.पू. गुरुदेवांचे ''चिन्मय शिक्षोपनिषद'' प्रत्येक शाळेमध्ये उपलब्ध करुन द्यावे.

३)   शालेय शिक्षणासाठी चिन्मय मिशनच्या स्तरावर शिक्षण प्रशिक्षणवर्ग आयोजीत करण्यात यावेत.

iq<hy la'kks/kuklkoko %&

१)   स्वामी चिन्मयानंद ह्यांच्या मधून अभिव्यक्त होणाऱ्या व्यवस्थापन संकल्पना.

२)   स्वामी चिन्यमानंद व अनौपचारिक शिक्षण योजना.

३)   स्वामी चिन्मयानंद व मूल्यशिक्षण.

४)   स्वामी चिन्मयानंद व व्यक्तिमत्व विकास.

५)   स्वामी चिन्मयानंद व मनाचे व्यवस्थापन.

।। हरि ओम् ।।